

Оріон

Ігор Шупак
Ірина Піскарьова
Олена Бурлака

Всесвітня історія. Історія України

6

(інтегрований курс)

- Кордони сучасної України
- Найвідоміші міста
- Територія поширення трипільської культури (VI–V тис. до н. е.)
- Об'єднане Єгипетське царство в III тис. до н.
- Кордон Єгипту за правління Тутмоса III (XV ст. до н. е.)
- Давньовавилонське царство за правління Хаммурапі (1792–1750 рр. до н. е.)
- Територія Ізраїльсько-Юдейського царства за Давида та Соломона (XI–X ст. до н. е.)
- Територія Фінікії (XIII–IX ст. до н. е.)
- Перська держава в середині VI ст. до н. е.
- Перське царство наприкінці VI ст. до н. е.
- Держава Маур'їв за царя Ашоки (273–236 рр. до н. е.)
- Давній Китай (III ст. до н. е. – I ст. н. е.)
- Великий китайський мур
- Великий шовковий шлях
- Ахейська Греція на початку II тис. до н. е.
- Македонське царство в 336 р. до н. е.
- Римська республіка у 218 р. до н. е.
- Римська імперія на початку III ст.
- Боспорське царство V–III ст. до н. е.

900 KM

Ігор Щупак
Ірина Піскарьова
Олена Бурлака

Всесвітня історія.

Історія України

Інтегрований курс

Підручник для 6 класу
закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Київ
Оріон
2019

УДК 94(100)+94(477)*кл6(075.3)
Щ96

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України
від 12.04.2019 № 472)*

ВИДАНО ЗА РАХУНОК ДЕРЖАВНИХ КОШТІВ. ПРОДАЖ ЗАБОРОНЕНО

Навчальне видання

*ЩУПАК Ігор Якович
ПІСКАРЬОВА Ірина Олександрівна
БУРЛАКА Олена Вікторівна*

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ (ІНТЕГРОВАНІЙ КУРС)

підручник для 6 класу закладів
загальної середньої освіти

*Рекомендовано Міністерством
освіти і науки України*

Редактор *Л. П. Марченко*
Головний художник *І. П. Медведовська*
Художник-ілюстратор *Н. Андрійченко*
Комп'ютерна обробка ілюстрацій *К. Виноградов*
Спеціальне редагування
В. О. Дрібниця, В. В. Майорський
Філологічне редагування *Н. В. Островська*
Технічний редактор *Е. А. Авраменко*
Коректор *С. В. Войтенко*
Комп'ютерна обробка відео
Д. С. Коновалов, Ю. М. Матвеев

Щупак І. Я.

Щ96 Всесвітня історія. Історія України (інтегрований курс):
підруч. для 6 кл. закладів загальної середньої освіти /
І. Я. Щупак, І. О. Піскарьова, О. В. Бурлака. — К. : УОВЦ
«Оріон», 2019. — 224 с. : іл.

ISBN 978-617-7712-45-8.

УДК 94(100)+94(477)*кл6(075.3)

В оформленні підручника використано
фотографії з вільних джерел Інтернету,
а також *Tatyana Merkusheva, Sedmak*.

Формат 70x100¹/₁₆.
Ум. друк. арк. 18,144 + 0,324 форзац.
Обл.-вид. арк. 18,00 + 0,55 форзац.
Зам. №
Тираж 201 800 пр.

**ТОВ «Український освітянський
видавничий центр «Оріон»»**

Свідоцтво «Про внесення суб'єкта видавничої
справи до державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції»
Серія ДК № 4918 від 17.06.2015 р.

Адреса видавництва: 03061,
м. Київ, вул. Миколи Шепелева, 2

Віддруковано у ТОВ «КОНВІ ПРИНТ».
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої
справи до Державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої
продукції серія ДК № 6115, від 29.03.2018 р.
03680, м. Київ, вул. Антона Цедіка, 12,
тел. +38 044 332-84-73.

ISBN 978-617-7712-45-8

© І. Я. Щупак, І. О. Піскарьова,
О. В. Бурлака, 2019
© УОВЦ «Оріон», 2019

Дорогі діти!

Ви вже знаєте, що історія — це наука про минулі події в житті людини та людства, їхні причини та наслідки. У 5 класі ви розпочали шлях пізнання історії нашої країни — України. Історія України є частиною загальної історії людства — *всесвітньої* історії. І саме зараз ми починаємо гортати її перші сторінки.

Перед вами — підручник з **інтегрованого курсу всесвітньої історії та історії України**. Тут **інтегрується** (тобто сполучається, поєднується) стародавня історія зарубіжних країн і предків українців — слов'ян та інших народів, які жили до них на території сучасної України.

Розпочинається ця історія з появи людини, перших колективів людей, а потім, через сотні тисяч років — виникнення перших держав.

Основний текст підручника складається з розділів, параграфів та окремих пунктів. Зазвичай на кожному уроці ви вивчатимете один його параграф. Він містить навчальний текст, ілюстрації, пояснення основних понять.

Зорієнтуватись у підручнику допоможуть основні рубрики:

Пізнавально й цікаво

Варто запам'ятати!

Діємо: практичні завдання

Поміркуймо!

Усі найважливіші думки виділено **жирним шрифтом**, **кольором**, **курсивом**.

Перевірити, як добре ви зрозуміли навчальний матеріал, допоможуть запитання й завдання наприкінці параграфів. Вони складаються з таких частин: «Знаю нове», «Обговорюємо в групі», «Мислю творчо».

Культура минулого нерозривно пов'язана із сьогоденням. Люди й тепер використовують поняття грецького походження, «крилаті вислови» з Біблії та байок Езопа, прислів'я давніх римлян. Ми носимо не тільки слов'янські, а ще й грецькі, латинські, давньоєврейські імена. Пояснення «крилатих висловів» ви знайдете в тексті підручника і зможете збагатити свою мову перлинами думки давніх народів.

Ми прагнули зробити вивчення історії цікавим і захопливим. Тому в підручнику ви знайдете головоломки, зможете здійснити відеомандрівки до скарбів давніх цивілізацій, виконати тренувальні вправи за допомогою онлайн-сервісів. Із цього підручника ви дізнаєтесь багато нового, і ваша подорож у світ історії стане цікавою й захопливою. А допоможуть вам у цьому QR-коди, які можна зчитати за допомогою смартфона.

Адреса інтернет-ресурсу до підручника:

https://drive.google.com/open?id=1rSB5dTRUN_f30hLv8ATOhYn8H40Zb06e

Бажаємо вам успіхів! У вас усе вийде добре!

§1 Вступ

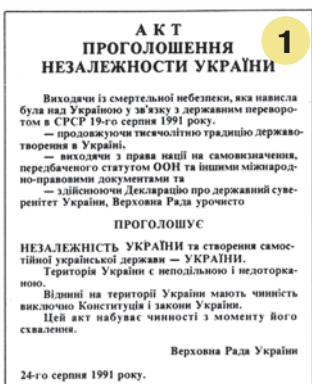

Як ви розумієте вислів давньоримського політичного діяча, оратора Цицерона: «Історія — це свідок часів, світило істини, вчителька життя, вісниця старовини»?

Діємо: практичні завдання

Розгляньте історичний колаж. Згадайте види історичних джерел та визначте, які з них зображено. Пригадайте, які події з історії України відображають ілюстрації. Розташуйте зображення у хронологічній послідовності залежно від історичного часу, який вони ілюструють.

1. ЩО ВИВЧАЄ ІНТЕГРОВАНІЙ КУРС ІСТОРІЇ

У цьому курсі ви ознайомитеся з далеким світом первісної людини, дивовижною історією Вавилону та Ассирії, описаними в Біблії царем Давидом і мудрим Соломоном, загадковими культурами давніх Єгипту, Індії та Китаю, героями й богами Греції та могутнього Риму.

Історія України віддавна є частиною всесвітньої історії. Культура слов'ян, інших народів тісно пов'язана зі спадщиною глибокої давнини.

Пофантазуймо!

Уявіть, що ви написали чудовий твір на конкурс з історії Стародавнього світу. Вас визнано переможцем/переможницею. Нагородою стає подорож (на ваш вибір) до історичного місця — центру стародавньої культури. Який маршрут подорожі ви оберете?

2. ПЕРІОДИЗАЦІЯ ІСТОРІЇ ЛЮДСТВА

Періодизація історії — це умовний поділ історії на хронологічні періоди, що здійснюється істориками. Є кілька періодизацій історії: загальна, історична, антропологічна та інші. Ми ознайомимося з історичною та археологічною періодизацією.

Варто запам'ятати!

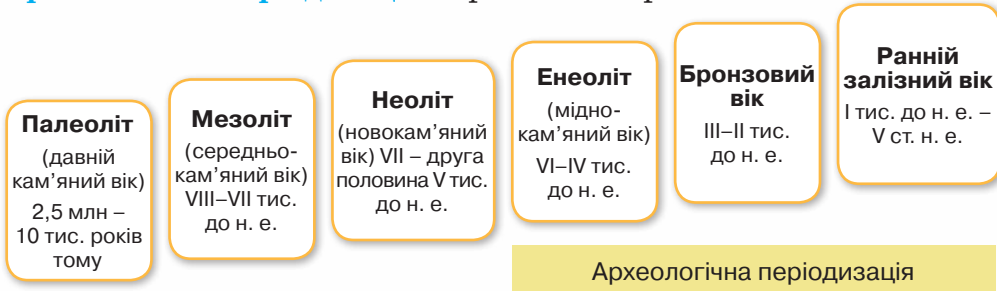
Періодизація історії людства — умовний поділ історії людства на певні хронологічні періоди. Періодизація є одним зі способів упорядкування історії.

Первісність	Стародавній світ	Середньовіччя	Ранній новий час	Новий час	Новітній час
					
Україна Трипільська культура	Україна Кіммерійці, скіфи, сармати, античні міста	Україна Княжа Русь-Україна, Галицько-Волинська держава	Україна Козацька доба, становлення української козацької держави	Україна Національне відродження, становлення української нації	Україна Творення незалежної держави
Поява людини — 3000 р. до н. е.	3000 р. до н. е. — 476 р. н. е.	476–1492 рр.	1492–1789 рр.	1789–1914 рр.	1914 р. — сьогодні

Історична періодизація: світ і Україна

З появою людини розпочинається історія первісного суспільства. Людина виокремилася зі світу тварин тоді, коли почала виготовляти й застосовувати знаряддя праці. На змінах у

матеріалах і технологіях виготовлення знарядь праці заснована **археологічна періодизація** первісної історії.

Діємо: практичні завдання

Уважно розгляньте схему «Археологічна періодизація» та дайте відповіді на запитання:

1. Який вид історичних джерел було взято за основу для створення археологічної періодизації?
2. Визначте, які матеріали первісні люди використовували для виготовлення знарядь праці.
3. Поміркуйте, з яких матеріалів знаряддя праці були більш ефективними.

Поміркуймо!

Перші знаряддя праці виготовляли не лише з каменю, а й з дерева, кісток та рогів тварин. Чим можна пояснити, що до наших часів збереглися, насамперед, кам'яні знаряддя праці?

ЗНАЮ й РОЗУМІЮ: запитання та завдання

I. Знаю нове

1. Завершіть речення:

- а) Історія Стародавнього світу вивчає... .
- б) Головною помічницею історії у вивченні історії Стародавнього світу є наука... .
- в) Хронологічні рамки історії Стародавнього світу охоплюють час від... .
- г) В основу археологічної періодизації історії Стародавнього світу покладено... .
- д) Історія України віддавна є частиною... .
- е) В історичній періодизації трипільська культура належить до періоду... .

2. Розгляньте схему «Періодизація історії людства» та виконайте завдання:
- визначте, чи правильно в ній розташовані всі елементи (*написи, дати*);
  - запропонуйте правильний варіант виконання схеми (*усно або письмово*);
  - порівняйте схему з наведеною на с. 5 і поясніть, чим вони відрізняються. Як ви думаєте чому? виправте помилки у цій схемі.

Стародавній світ

кін. XV–XIX ст.

Княжа
Русь-Україна

Новий час

кін. V ст. —
кін. XV ст.

Трипільська
культура

Середні віки

від давнини
до кін. V ст.

Козацька доба

Новітня доба

XX ст. — наші дні

Творення
незалежної
України

Періодизація історії людства

3. Виконайте тренувальні онлайн-вправи за посиланнями:

<https://learningapps.org/watch?v=p4z94vbu219>;

<https://learningapps.org/watch?v=px25zod3t19>.

II. Обговорюємо в групі

- Чи доводилося вам чути, читати історії, переглядати фільми про події історії Стародавнього світу? Чим вони вас зацікавили?
- Проаналізуйте запропоновані в тексті параграфа схеми періодизації історії людства. Зверніть увагу на хронологічні межі історичних періодів. Як ви думаєте, чому хронологічні межі періодів скорочуються?

III. Мислю творчо

Пригадайте, що таке історичні джерела та які бувають їхні види. Можна скористатися онлайн-вправою «Види історичних джерел»:

<https://learningapps.org/watch?v=pvsars0ek17>.

Поміркуйте, які історичні джерела можуть допомогти історикам вивчати історію Стародавнього світу. Підготуйте до наступного уроку творчий проект (*презентацію, схему, ілюстровану виставку тощо*) «Історичні джерела з історії Стародавнього світу» та презентуйте його в класі.

Поміркуймо!

Археологи досліджують мозаїку в м. Зевгма (Туреччина)

Уявіть, що ви — археологи, які знайшли давньогрецьку мозаїку.

1. Яку інформацію для дослідника можуть нести такі історичні джерела?
2. Наскільки складно працювати з такими видами джерел? Чому?

Пізнавально й цікаво

м. Помпеї (сучасний вигляд)

Останній день Помпеї (картина художника Карла Брюллова)

Іноді людська трагедія, що сталася в далекому минулому, дає можливість сучасним історикам отримати надзвичайно цінні відомості. Наприклад, у 79 р. н. е. внаслідок виверження вулкана Везувію, що в Італії, загинуло римське місто Помпеї. Чимало мешканців не встигли покинути його й загинули під багатометровим шаром вулканічного попелу та лави. Завдяки розкопкам 1748 р. було відкрито храми, ринки, житлові будинки з мозаїками, фресками, предметами вжитку, які чудово збереглися. У 1860 р. Помпеї частково розкопали. Сьогодні це одна з туристичних візитівок Італії.

Пофантазуймо!

Культурний шар — пласт землі, що утворився під час життєдіяльності людини та зберіг сліди її існування. У культурному шарі можна знайти такі вироби, як монети, глиняний посуд, знаряддя праці, зброю, твори мистецтва.

Уявіть: археологи в 3019 р. досліджують культурний шар XXI ст.! Які джерела переважатимуть у цьому пласті? Що, на вашу думку, може здивувати дослідників?

Культурний шар давньогрецького міста-держави Тіри (сучасне м. Білгород-Дністровський, Одеська область)

Поміркуймо!

Гідроархеологи, які працюють під водою, за допомогою аквалангів та іншого обладнання відшукують міста, які опустилися разом із сушею на дно морів, як це сталося з колись могутнім Пантікапеєм (неподалік від сучасного м. Керчі). Цікаві знахідки роблять гідроархеологи й у річках, дістаючи старовинні гармати та ядра, залишки кораблів і вантажі, які вони перевозили.

Подумайте, якими якостями мають володіти гідроархеологи.

Пізнавально й цікаво

Чимало важливих відомостей про зовнішній вигляд людини в різні часи історії дає **антропология** — наука про походження людини. Всесвітньо відомий антрополог Михайло Герасимов, інші вчені винайшли метод реконструкції (відновлення) обличчя за знайденим черепом. Завдяки цьому методу за черепами було реконструйовано не тільки портрети історичних діячів минулого, а й зовнішній вигляд давніх людей.

Михайло Герасимов за роботою

2. ПОНЯТТЯ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

Термін «цивілізація» з'явився порівняно недавно — близько 200 років тому — для визначення такого суспільства, де панують воля, справедливість і законність. Але є ще одне, найважливіше, значення слова «цивілізація».

Варто запам'ятати!

Цивілізація — це країни та народи, яких об'єднує певний рівень економічного розвитку, матеріальної та духовної культури й традиції. Ознаками цивілізації є писемність, архітектурні споруди тощо.

Поміркуймо!

Який зміст ми вкладаємо у вислів «поводитися цивілізовано»? Чи стосується його значення поняття «цивілізація»?

ЗНАЮ й РОЗУМІЮ: запитання та завдання

I. Знаю нове

1. Яку роль у вивченні історії Стародавнього світу відіграють археологія, антропологія, хронологія, палеографія, етнографія?
2. У чому полягає особливість історичних джерел з історії Стародавнього світу?
3. Чому для отримання знань про минуле необхідно поєднувати інформацію з різних історичних джерел?

II. Обговорюємо в групі

1. Поміркуйте над змістом вислову: «Що більше в часі віддалена подія від сьогоднішнього, то менше відомостей про неї зберігає людська пам'ять». Чи погоджуєтесь ви з цією думкою?
2. Під час розкопок стародавнього міста археологи знайшли скарб монет. Як ви думаєте, чому зі скарбу монет не можна вилучити жодної, навіть найменшої монети?
3. Які пам'ятки — речові чи писемні — ви вважаєте важливішими для вивчення історії Стародавнього світу?

III. Мислю творчо

Уявіть себе в ролі вченого-історика. Уважно розгляньте ілюстрації до тексту параграфа та визначте, яку інформацію про минулі часи вони повідомляють.

§3

Лічба часу в історії Стародавнього світу. Практична робота № 1

1. ВІДЛІК ЧАСУ В ІСТОРІЇ

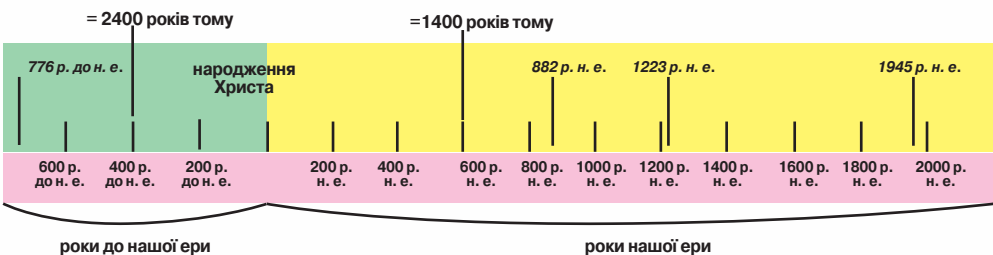
1. Уважно розгляньте пісочний годинник (малюнок праворуч) та визначте, які поняття в ньому закодовано.
2. Навіщо в історії використовують наведені поняття?
3. Пригадайте, які проміжки часу позначають ці поняття.

Майже кожний з давніх народів створював свою систему відліку часу історії від якогось певного моменту (іноді навіть — години й хвилини), за своєю **ерою (епохою)**.

Наприклад, давні єгиптяни вели своє літочислення за династіями єгипетських царів — фараонів; японці — від вступу на престол чергового імператора; стародавні греки — за олімпіадами; стародавні римляни — від заснування м. Рима. Євреї, що створили Біблію, точкою відліку часу взяли «створення світу», що відбулося, згідно з Біблією, 3761 р. до н. е.

Від Різдва Христового ведеться відлік часу в країнах, де головною релігією є християнство. Це літочислення називають християнським, або нашою ерою (скорочено позначається н. е.). Про все, що сталося до першого року н. е., кажуть, що це відбулося до нашої ери (скорочено до н. е.).

1. Від якої події ведеться християнське літочислення? Чому саме цю подію, на вашу думку, було обрано для позначення початку ери?
2. У який спосіб на шкалі часу позначено час до нашої ери та нашої ери?
3. Користуючись позначеннями на шкалі часу, визначте, в якому році її було створено.
4. Зіставте зображену шкалу часу й схему «Історична періодизація: світ і Україна» (с. 5) та визначте, які періоди історії людства тривали до нашої ери, на межі ер, у нашій ері.

2. ХРОНОЛОГІЧНІ ЗАДАЧІ

Використовуючи шкалу часу, можна розв'язати різні задачі з хронології. Можна не тільки визначити, наприклад, скільки років тому (приблизно) або в якому тисячолітті виникло одне з найстаріших міст у світі — Єрихон, а й полічити, скільки тисячоліть минуло від цієї події до першого польоту людини в космос (до речі — скільки?).

Пізнавально й цікаво

Місто Єрихон на Західному березі річки Йордан вважається одним з найдавніших у світі: йому близько 10 тис. років. Це — найстаріше поселення, яке впродовж свого існування було постійно заселеним. Крім цього, Єрихон — найнижче розташоване місто у світі (250 м нижче рівня моря).

Але потрібно бути уважними, адже вислови «це сталося близько 400 років тому» і «сталося в 400 р. до н. е.» дуже різняться. Варто пам'ятати, що нульового року в історії взагалі немає. Тож 1 р. до н. е. безпосередньо прилягає до 1 р. н. е., межа між ними — мить, що їх розділяє. Складаючи загальну суму років, потрібно від результату відняти один рік. Наприклад, якщо якась подія відбулася в 400 р. до н. е., то можна визначити, скільки минуло років від тієї події до наших днів, відлічивши 400 років до початку нашої ери та 2019 (2020, 2021 і т. д.) років, що минули від початку нашої ери до сьогоднішнього дня. Тобто $400 + 2019 - 1 = 2418$.

Розв'яжіть хронологічні задачі:

1. У V ст. до н. е. було засновано м. Херсонес. Скільки століть тому відбулася ця подія?

«Херсонес Таврійський» — золота пам'ятна монета Національного банку України

Лічба часу в історії

2. Цицерон, відомий політичний діяч, оратор, блискучий письменник, народився у 106 р. до н. е., помер у 43 р. до н. е. Скільки років прожила ця видатна людина?

Давня мудрість

Перший закон історії — боятися якої б то не було брехні, а потім — не боятися хоч би якої правди.

Цицерон

Римський амфітеатр
у м. Пловдиві (сучасне фото)

3. Друге за величиною місто в Болгарії — Пловдив — одне з найдавніших міст Європи. Воно старше за Рим, Афіни, Константинополь. Було засноване 4000 р. до н. е. Скільки років тому відбулася ця подія?

4. Золоту скіфську пектораль, знайдену під час археологічної експедиції під керівництвом Бориса Мозолевського

21 червня 1971 р., було виготовлено в IV ст. до н. е. Скільки століть виповнилося пекторалі в XX ст.?

5. Апіїв шлях — перший брукований шлях, що вів з Рима в Капую. Будівництво дороги розпочато в 312 р. до н. е. Скільки років тому відбулася ця подія?

Діємо: практичні завдання

Розв'язуючи задачі, ви звернули увагу на те, що деякі з них супроводжують фото, мудрі думки історичних діячів, інші зображення.

За допомогою додаткових джерел, інтернету спробуйте скласти нові задачі за поданими ілюстраціями.

Колізей — пам'ятка архітектури Давнього Риму (80 р. н. е.)

Стоунхендж — кам'яна споруда на півдні Англії (3000 р. до н. е.)

Ювілейна монета номіналом 5 гривень «Білгород-Дністровський», присвячена 2500-річчю міста, введена в обіг у 2000 р.

Розділ 1. Первісні спільноти. Археологічні культури

§ 4

Життя людей у первісні часи

Чому людину завжди цікавило питання її походження? Які ви знаєте ідеї щодо походження людини?

1. ПРО ТЕОРІЇ ПОХОДЖЕННЯ ЛЮДИНИ Й НЕ ТІЛЬКИ

Походження людини є таємницею, як і виникнення життя на планеті.

Тривалий час, до XIX ст., людину, як і саму Землю та все живе на ній, розглядали як творіння Бога. Наприклад, у Давньому Єгипті вважали, що люди утворилися зі сліз бога Сонця Ра.

Згідно з Біблією — на шостий день після створення світу Бог за Своім образом і подобою створив перших людей — Адама і Єву. Так розпочалася історія людства, на думку християн.

Наукове осмислення цієї проблеми пов'язане з ім'ям англійського вченого **Чарлза Дарвіна**. Його теорія еволюційного процесу (процесу поступового розвитку) схиляла до висновку про походження людини з тваринного світу.

Є також наукова гіпотеза, що життя зародилося внаслідок падіння космічних тіл, у яких містилися живі організми.

Жодна з наукових теорій не сприймається сьогодні як цілком доведена, і походження людини лишається предметом дискусій учених. Проте більшість учених дотримуються еволюційної теорії.

Походження людини за теорією Чарлза Дарвіна

Пізнавально й цікаво

Навіть католицька церква визнає еволюційну теорію. Папа Римський Іоанн Павло II у своєму виступі на засіданні Папської академії наук зазначив, що «церква вважає теорію еволюції серйозно обґрунтованою й підтвердженою низкою наукових фактів». Проте він додав, що душу людині міг дарувати лише Бог.

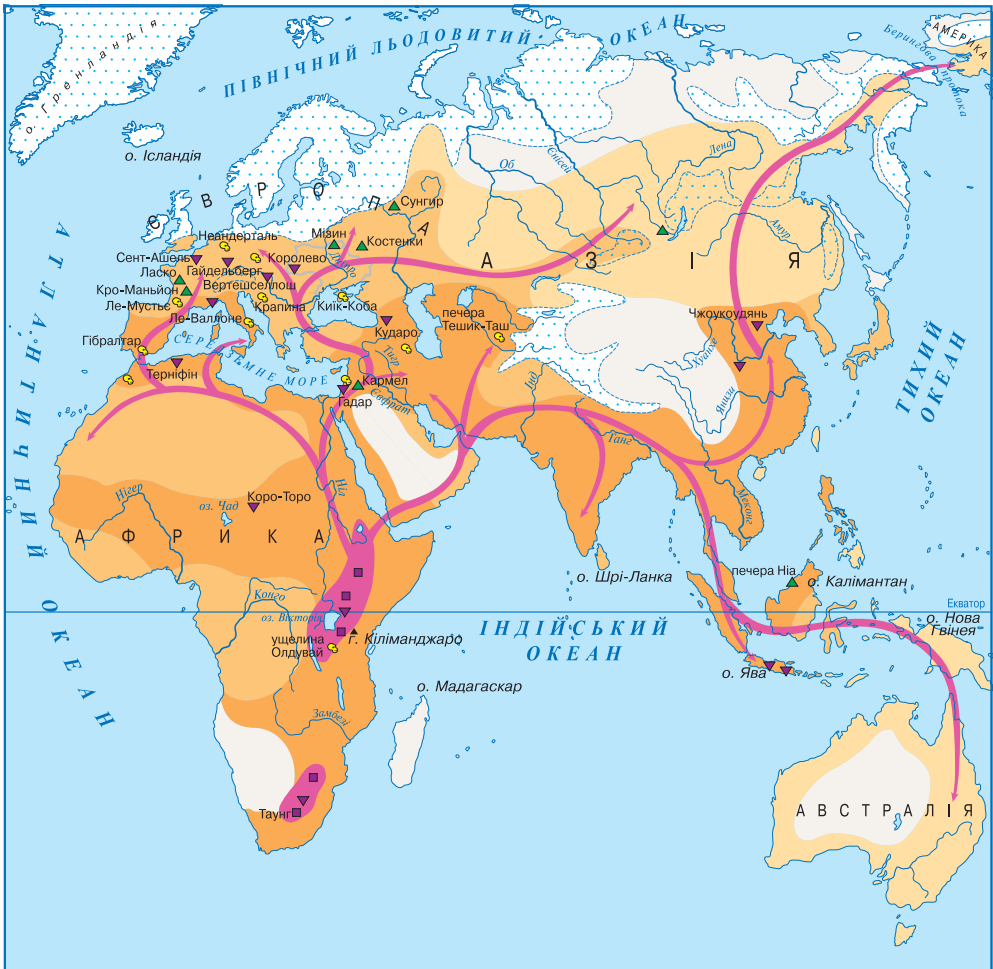
Папа Римський Іоанн Павло II (на папському престолі — 1978–2005 рр.)

Поміркуймо!

Як ви думаєте, чому сьогодні ані спростовано, ані підтверджено жодної з наукових теорій походження людини?

2. ПОЯВА ПРЕДКІВ ЛЮДИНИ. НАЙВАЖЛИВІШІ ЗМІНИ НА ШЛЯХУ ДО СУЧАСНОЇ ЛЮДИНИ

■ Імовірні осередки появи перших людей на Землі (2,6 млн років тому)

→ Шляхи розселення давньої людини

Заселення Землі давньою людиною:

■ 1,5 млн років тому

■ 50 тис. років тому

■ 10 тис. років тому

⋯ Райони, вкриті останнім зледенінням (близько 20 тис. років тому)

Знахідки слідів життя:

■ Таунг австралопітеків і людей умілих, 2,6–1,5 млн років тому

▼ о. Ява архантропів, або людей прямоходячих (пітекантропи, синантропи, гайдельберзькі люди), 1,5 млн–150 тис. років тому

● Неандерталь палеоантропів (неандертальці), 150–35 тис. років тому

▲ Кро-Маньйон неоантропів, або людей розумних (кроманьйонці), 35–10 тис. років тому

1400 км

Перші люди на Землі

Діємо: практичні завдання

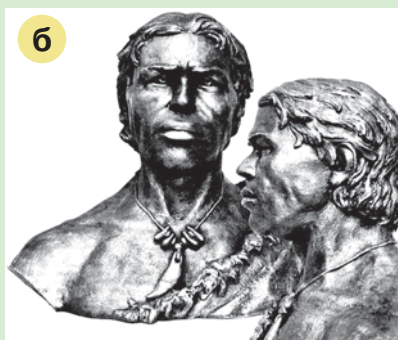
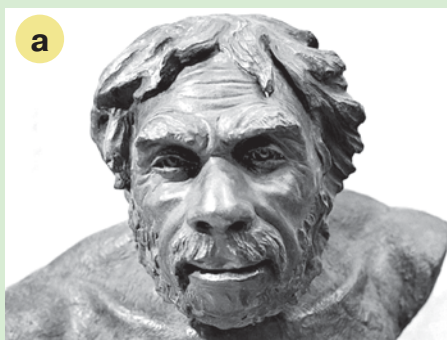
1. Уважно розгляньте карту «Перші люди на Землі». На якому континенті з'являються ймовірні осередки перших людей? Коли це сталося?
2. У яких напрямках відбувався процес розселення давньої людини?
3. За допомогою легенди карти укладіть хронологічну послідовність розвитку людини.
4. Знайдіть на карті територію України та з'ясуйте, які види давніх людей її заселяли, назвіть місця стоянок.

Один з найдавніших пращурів людини — *Homo habilis* («гомо габіліс», що означає **«людина вміла»**) — з'явився в Східній Африці.

Близько 35 тис. років тому з'являється людина сучасного типу — *Homo sapiens* («гомо сапієнс», що означає **«людина розумна»**) — кроманьйонець.

Пізнавально й цікаво

Назви «неандерталець», «кроманьйонець» походять від назви тих місць, де вперше були знайдені рештки цих людей: річка Неандер у Німеччині й печера Кро-Маньйон у Франції.

Реконструкція зовнішнього вигляду: неандертальця (а); кроманьйонця (б)

Поміркуймо!

Чи допомагає знання етимології (походження) історичного терміна краще зрозуміти й запам'ятати його? Наведіть приклади.

Кроманьйонці

3. ЖИТТЯ ТА ЗАНЯТТЯ НАЙДАВНІШИХ ЛЮДЕЙ

Про життя первісних людей ученим «розповідають» залишки стоянок — тимчасових поселень доби кам'яного віку.

Кроманьйонці жили як у печерах, так і в побудованих із кісток тварин (переважно мамонтів) житлах.

Поміркуймо!

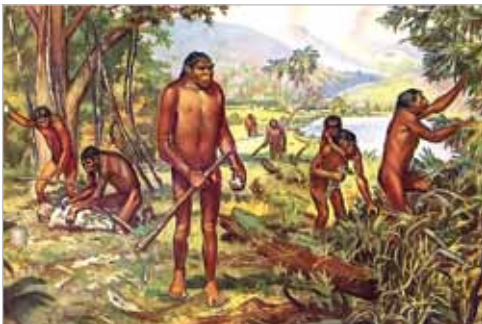
Важливим етапом розвитку первісних людей було опанування вогню. Уявіть і розкажіть, як змінилося життя людей з появою вогню. Що означала для первісної людини «смерть вогню»?

Спочатку, в епоху **палеоліту — давнього кам'яного віку**, люди навчилися загострювати каміння, зробивши кілька ударів каменем об камінь. Такі гостряки, а також дрючки, палиці-копачки були першими знаряддями праці давньої людини.

Виготовлення знарядь праці первісної людини та їхній вигляд

Які роботи можна було виконувати такими знаряддями?

Повсякденність первісної людини (*історична реконструкція Зденека Буріана*)

Назвіть заняття первісної людини за ілюстраціями.

Полювання, збиральництво та рибальство були основними заняттями людини протягом багатьох тисяч років. У добу мезоліту змінилася техніка рибальства: винайдено гачки й сітка, почалося використання плотів і човнів. Це **привласнювальні форми** господарської діяльності.

Діємо: практичні завдання

На жаль, інколи техніка підводить. Зник звук цього відео. Пропонуємо вам озвучити невеличкий відеофрагмент із життя первісних людей.

Із життя
первісних людей

Пізнавально й цікаво

Великим досягненням кроманьйонців став винахід в епоху **мезоліту** першого в історії людства механічного пристрою — лука зі стрілами.

Пізніше, до винаходу вогнепальної зброї, він був основною зброєю.

Сьогодні стрільба з лука є олімпійським видом спорту.

Поміркуйте, як винайдення лука зі стрілами могло полегшити життя людини.

Поміркуймо!

Які вміння, навички вироблялися в первісних людей під час спільного проживання, роботи?

4. РОЗВИТОК ФОРМ ОРГАНІЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА

На підставі етнографічних досліджень учені сформували уявлення про етапи розвитку людської спільноти.

Рід (родова община) — це колектив родичів, що вели спільне господарство й мали спільне майно.

Кілька родів, що жили по сусідству й мали спільні звичаї та вірування, об'єднувалися у **плем'я**. На чолі племені стояв **вождь**. Вождя обирала **рада старійшин** — група осіб, яка стояла на чолі роду, мала авторитет і повагу.

Є ще один спосіб періодизації (розподілу на етапи, періоди) історії людства — відповідно до розвитку людського суспільства:

- ▶ **первісне стадо** — невелике, нестійке об'єднання первісних людей;
- ▶ родова община: а) **матріархат** — материнський рід (на чолі общини стоїть жінка); **патріархат** — батьківський рід (на чолі общини стоїть чоловік);
- ▶ **сусідська община** — колектив, який складався з окремих сімей, не пов'язаних родинними зв'язками, та проживав на спільній території.

ЗНАЮ й РОЗУМІЮ: запитання та завдання

I. Знаю нове

1. Які ви знаєте гіпотези й теорії походження людини? Поясніть їхній зміст.
2. Якими були основні заняття первісних людей?
3. Чим сусідська община відрізняється від родової?
4. Виконайте вправу «Життя людей у первісні часи» — <https://learningapps.org/watch?v=p1n5iq54j19>.

II. Обговорюємо в групі

1. Чому питання походження людини до сьогодні залишається предметом дискусій учених?
2. Які, на вашу думку, найважливіші винаходи зробила первісна людина?
3. Якими були обов'язки чоловіків і жінок первісного суспільства?
4. «Людина кам'яного віку цілком залежала від природи» — чи погоджуєтесь ви з цим твердженням? Поміркуйте, якою мірою сучасна людина залежить (не залежить) від природи.
5. Чи погоджуєтесь ви з думкою, що людина кам'яного віку була «царем звірів», але не була «царем природи»? Свою думку обґрунтуйте.
6. Чому господарювання людей у найдавніші часи називають привласнювальним? Чи надійним був спосіб забезпечення їжею первісної людини за такої форми господарювання?

III. Мислю творчо

1. **Вправа «Творимо сторітелінг»**
Уявіть себе письменником/письменницею, який/яка пише історичні оповідання для дітей. Оберіть будь-яку цікаву подію з життя первісної людини й напишіть пригодницьку розповідь для учнів молодших класів.
2. Вас запросили на відкриту дискусію «Теорії походження людини». Ви зголосилися, знаючи, яку теорію захищатимете. Складіть план свого виступу.

Основні стоянки та пам'ятки первісних людей на території України

Простежте, як розвивалося матеріальне та духовне життя первісних людей, що заселяли територію України в давнину.

Первісна людина на території України з'явилася майже **мільйон років тому**, у період палеоліту.

Залишки знарядь праці найдавніших на території України первісних людей були знайдені на одній з гір, над річку Тисою біля **с. Королево** Виноградівського району на Закарпатті. Вісім культурних шарів засвідчують їхнє життя та діяльність у період від 1 млн до 35 тис. років до н. е.

Одну зі стоянок первісних людей (тимчасове поселення людей кам'яного віку), якій близько 100 тис. років, знайдено в гроті **Киїк-Коба**, неподалік від м. Сімферополя в Криму. У печері збереглися сліди вогнищ із попелом і вуглинками, безліч кісток тварин — мисливської здобичі неандертальців.

Перші люди на теренах України

Уважно розгляньте карту, знайдіть і покажіть стоянки первісних людей різних етапів розвитку людини: архантропів, неандертальців, «людини розумної». Для виконання завдання скористайтеся картою на с. 16.

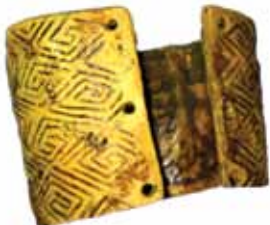
Мізинська стоянка
(картина художника Івана Їжакевича)

Знарядь праці, значну цінність мають виявлені під час розкопок витвори давніх митців: жіночі статуетки та фігурки тварин з бивнів мамонта, унікальні браслети з мамонтових кісток.

Кремневий відщеп
зі штучними нарізками
зі стоянки неандертальців
(Киїк-Коба, Крим).
Вік – близько 32 тис. років

Яку роботу могли виконувати зображеним знаряддям жителі цієї стоянки?

Браслет
з ікла мамонта
з Мізинської
стоянки

З якою метою, на вашу думку, на сучасних українських грошах зображують події далекого минулого нашої країни?

У с. **Мізині** на Чернігівщині знайдено поселення давніх мисливців на мамонтів, які жили тут близько 20 тис. років тому. Археологи дослідили рештки мисливських жител, місце обробки каменю й кістки, заглиблені вогнища, заповнені кістковим вугіллям і попелом, м'ясні ями, призначені для зберігання запасів м'яса взимку. Крім численних

У 1893 р. відкрито в м. Києві **Кирилівську стоянку**, назва якої пов'язана з тогочасною назвою столичної вулиці, де відбувалися розкопки. Найдавніший шар залягав на глибині понад 30 м. Вік знайдених там пам'яток сягає 20 тис. років. Археологи виявили велику кількість кісток мамонта та волохатого носорога. А ще дослідники відкопали близько 200 знарядь праці. Основним заняттям жителів стоянки було полювання. Жили вони в наземних будівлях, споруджених із жердин, укритих шкірами. Ззовні споруди укріплювали черепами та бивнями мамонтів.

Монета номіналом
20 гривень
«Палеоліт»

Пізнавально й цікаво

На Мізинській стоянці знайдено кілька великих мамонтових кісток, розмальованих червоною вохрою. Учені припускають, що люди використовували їх як музичні інструменти.

Межиріцька стоянка первісних людей (Черкащина), датована 14,5 тис. років тому, була зимовим стійбищем мисливців. Полювали переважно на бізонів та оленів, зрідка — навіть на величезних мамонтів. Як будівельні матеріали застосовували кістки й бивні мамонтів, камінь для зведення житла не використовували.

Кирилівська стоянка

Житло мисливців
з Межиріцької стоянки
на Черкащині

Діємо: практичні завдання

1. За допомогою карти на с. 21 позначте на контурній карті стоянки первісних людей на території України, про які ви дізналися на уроці.
2. Створіть розповідь про один день із життя людей на одній зі стоянок (на вибір).

Пізнавально й цікаво

На території Межирицької стоянки знайдено найдавнішу в Україні карту. Її вирізали на уламку бивня мамонта. Нині ця знахідка експонується в Національному науково-природничому музеї в м. Києві.

Стоянки первісної людини на території України

ЗНАЮ й РОЗУМІЮ: запитання та завдання

I. Знаю нове

1. Коли з'явилися люди на території України?
2. Назвіть відомі вам стоянки первісних людей на території України.
3. Розгадайте головоломки та утворіть логічні пари.

1 ЗІНМИ

А найдавніша стоянка первісних людей, Закарпаття

2 ЇКОАКИКБ

Б стоянка первісних людей на Черкащині, на якій було виготовлено найдавнішу карту в Україні

3 ЖИРЕМЧ

В стоянка неандертальців у Криму

4 ОРОЕЛОВК

Г стоянка доби палеоліту, знайдена на території Києва

Д поселення давніх мисливців на мамонтів на Чернігівщині

II. Обговорюємо в групі

1. Як ви думаєте, чи відрізнялися стоянки первісних людей на території України та в інших місцях, наприклад, Азії чи Африки?
2. Уявіть себе дослідниками історичних джерел: складіть запитання, за допомогою яких можна розповісти про одну з археологічних пам'яток, зображених у тексті параграфа.
3. Припустіть, з якою метою жителі Межирицької стоянки створили одну з найдавніших карт в Україні.

III. Мислю творчо

1. Об'єднайтеся з однокласниками й однокласницями у творчі групи та виготовте лепку «Реконструкція стоянки первісних людей».
2. Уявіть, що вам вдалося відвідати стоянку первісної людини на території України. Що ви там побачили? Що вразило найбільше?

Виникнення землеробства та скотарства

Дізнайтеся, як неолітична революція змінила заняття та спосіб життя людини.

1. НЕОЛІТИЧНА РЕВОЛЮЦІЯ

Неоліт був найвищою та останньою стадією кам'яного віку. В епоху неоліту швидше удосконалювалися знаряддя праці завдяки розвиткові технології їх виготовлення. Людина навчилася не тільки шліфувати й полірувати кам'яні знаряддя праці, а й пиляти та свердлити камінь.

Жінки, що займалися збиральництвом, звернули увагу на те, що із зерен, які випадково впали на пухку землю, виростає нове стебло. Так, завдяки жінці, зі збиральництва виникло **землеробство**.

Люди, що займалися здебільшого землеробством, перейшли до осілого способу життя.

Кам'яні сокири епохи палеоліту та неоліту

Порівняйте сокири первісної людини. Яка з них, на вашу думку, зручніша у використанні, довговічніша?

Кам'яна мотика для обробітку землі

Серпи для збирання врожаю

Чоловік, що займався полюванням, винайшов **скотарство**. Ще в епоху мезоліту першою домашньою твариною став собака — вірний друг і помічник людини на полюванні, надійний охоронець поселень від диких звірів.

Людина приручила свиню, вівцю, козу, потім бика, віслюка й деяких інших тварин.

Поміркуймо!

З якою метою первісні люди використовували цей пристрій?

Варто запам'ятати!

Револуція — докорінний перелом у чомусь, «стрибок» у розвитку.

Неолітична революція — перехід від привласнювальних форм господарювання до відтворювальних: від збиральництва до землеробства, від полювання до скотарства; поява ремесла, торгівлі.

2. ПОЧАТОК ОБРОБКИ МЕТАЛІВ І ВИНИКНЕННЯ РЕМЕСЕЛ

Люди, що перейшли до осілого способу життя, мали досить часу, щоб зайнятися **ремеслом** — виготовленням необхідних предметів побуту, знарядь праці.

Поміркуймо!

Кераміка доби неоліту

1. Що, на вашу думку, могло бути зразком для перших керамічних виробів?
2. Як винахід керамічного посуду змінив життя первісної людини?

Виникнення землеробства й скотарства мало величезне значення в житті людини. Якщо раніше, займаючись полюванням і збиральництвом, людина одержувала від природи в готовому вигляді все необхідне, то тепер хлібороб і скотар самі виготовляли потрібні продукти. Це означає, що відбувся **перехід від привласнювального господарства до відтворювального**.

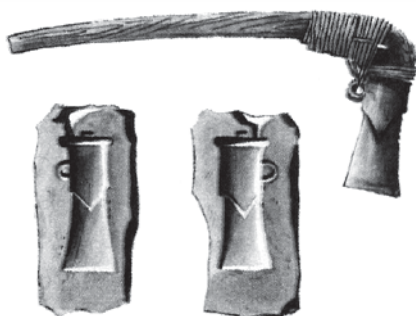
Однією з найважливіших подій неоліту був винахід **кераміки**. Це — важлива й характерна ознака неоліту, який ще називають керамічним віком.

До найбільших досягнень пізнього неоліту належить винайдення **прядіння** і **ткацтва**. Пізніше, коли винайшли ткацький верстат, одна ткаля на ньому виробляла стільки тканини, скільки могли виткати вручну 500 жінок.

Наприкінці епохи неоліту людина зробила нове велике відкриття. Вона почала ви-

Стародавній ткацький верстат

Мідна сокира
й форма
для її відливання

користувати метали для виготовлення знарядь праці. Першим таким металом була **мідь**, температура плавлення якої невисока. Період поширення мідних знарядь називають **енеолітом — мідно-кам'яним віком**. Мідні знаряддя праці не витіснили кам'яні: мідь — занадто м'який метал, тому, наприклад, зрубати дерево мідною сокирою складно. Але величезне значення мав сам факт використання металу, що визначило подальший розвиток техніки. Пізніше людина навчилася сплавляти мідь з іншим металом (оловом або свинцем) й отримувати міцніший сплав — **бронзу**, з якої виготовляли знаряддя праці, зброю, прикраси.

Поміркуймо!

Продуктивність праці — це виробництво певної кількості продукції за одиницю часу.

Як виникнення ремесел вплинуло на продуктивність праці первісних людей?

Отже, в епоху неоліту відбулися величезні зміни. Найголовніші з них — людина почала займатися рільництвом і скотарством. Крім цього, виникли гончарство, ткацтво. До неоліту належать численні знахідки довбаних човнів, весел, лиж і саней. Усе це так змінило життя людей, що вчені мають підстави вважати, що відбулася **«неолітична революція»**.

3. ПРАКТИЧНЕ ЗАВДАННЯ

Уважно розгляньте ілюстрації на с. 28 та з'ясуйте:

1. Що зображено на них?
2. До яких періодів первісного суспільства належать стоянка і поселення, зображені на ілюстраціях?
3. Які епізоди з життя первісної людини зображено?

Стоянка і поселення первісної людини (реконструкція художника Зденека Буріана)

4. Які форми господарювання ми бачимо? За якими ознаками ви це з'ясували? Які знаряддя праці використовувались?
5. Як ви вважаєте, чи відрізняються умови, в яких жили жителі стоянки і поселення?
6. Знайдіть спільне й відмінне у способі життя і діяльності людей, зображених на ілюстраціях.

ЗНАЮ й РОЗУМІЮ: запитання та завдання

I. Знаю нове

1. Назвіть винаходи людства доби «неолітичної революції».
2. Який спосіб господарювання притаманний:
а) періоду палеоліту; б) періоду неоліту?
3. Поясніть відмінність між привласнювальним і відтворювальним господарством.
4. Який метал першим почали обробляти люди?
5. Як неолітична революція змінила життя людей?

II. Обговорюємо в групі

1. За висловом академіка Володимира Вернадського, винайдення й упровадження землеробства визначило все майбутнє людства. Як ви розумієте ці слова?
2. Як змінився спосіб життя первісних людей у ході неолітичної революції?
3. Який є зв'язок між природними умовами та розвитком людського суспільства?

III. Мислю творчо

1. Створіть гру (кросворд, вікторину) за матеріалами параграфа.
2. Уявіть себе дослідниками неолітичної революції: складіть запитання, за допомогою яких можна розповісти про одне з досягнень людини доби неолітичної революції.

§7

Трипільська археологічна культура

Ви давно подорожували Україною? Пропонуємо це зробити просто зараз. Гарних вражень!

1. ПРО АРХЕОЛОГІЧНУ КУЛЬТУРУ І НЕ ТІЛЬКИ

У період енеоліту, **наприкінці VI–III тис. до н. е.**, на території України, Молдови та Румунії племена **трипільської археологічної культури** створили унікальні пам'ятки. Ця назва походить від назви с. Трипілля на Київщині, де в 1896 р. археолог **Вікентій Хвойка** під час розкопок знайшов давнє поселення.

Трипільська культура

▲ Заставне Поселення найдавніших землеробів на теренах України (близько 7 тис. років тому)

➡ Район зародження трипільської культури, шляхи розселення трипільців

■ Терени поширення трипільської культури в пізньотрипільський період (понад 5 тис. років тому)

▲ Усатове Трипільські поселення

■ Терени розселення скотарських племен

Трипільська культура

Варто запам'ятати!

Археологічна культура — поєднані спільними рисами речові джерела, що належать до одного історичного часу і поширені на певній території.

Монета номіналом 2 гривні «Вікентій Хвойка»

Пам'ятна монета «Трипілля»

Вікентій Хвойка,
першовідкривач
трипільської
культури

Сучасні археологи продовжують досліджувати трипільську археологічну культуру, розкриваючи нові секрети давньої цивілізації.

Спільна археологічна експедиція Київського університету імені Бориса Грінченка (м. Київ) та університету Христіана Альбрехта (м. Кіль, Німеччина), 2016 р., с. Майданецьке, Тальнівський район на Черкащині

Пофантазуймо!

Вам потрібно довести необхідність організації міжнародної археологічної експедиції з дослідження стародавньої цивілізації. Наведіть свої аргументи за проведення експедиції.

Поміркуймо!

На вашу думку, трипільська культура є цивілізацією чи археологічною культурою?

2. ПЕРШІ ЗЕМЛЕРОБИ УКРАЇНИ

Основними заняттями трипільців були землеробство та скотарство. Землю обробляли роговими або кам'яними мотиками, а роговими та дерев'яними серпами з кременними вкладками збирали врожай. Трипільці вирощували ячмінь, пшеницю, горох, просо, овес тощо. Уявіть: до часів Ярослава Мудрого (XI ст.) набір злаків на полях Київщини був такий самий, що й у трипільські часи. Розводили також корів, свиней, овець і кіз, приручали диких коней.

Свідченням досить високого на той час рівня розвитку ремесла є винахід трипільцями першого механічного пристрою — лучкового дрилю з крем'яним свердлом.

Часто трипільську культуру називають «культурою мальованої кераміки».

Дивовижний
світ трипільської
кераміки

Поміркуймо!

Трипільська кераміка

1. Що мають спільного і чим різняться зображені керамічні вироби?
2. Яким, на вашу думку, було призначення цих виробів?

Діємо: практичні завдання

Розгляньте ілюстрації. На прикладі трипільських орнаментів, української вишивки, великодніх яєць-писанок доведіть або спростуйте думку про те, що український народ успадкував культурні здобутки Трипілля.

3. ТРИПІЛЬСЬКІ ПРОТОМІСТА

Унікальними є поселення трипільців, які були розташовані по берегах річок і на пагорбах. Ранні поселення склалися з 10–15 жител, а в період розквіту трипільської культури будували великі за розміром та кількістю жителів поселення, які називають *протомістами* — попередниками міст.

У поселеннях, які досліджували археологи біля сіл Майданецьке й Тальянки на Черкащині, налічувалося від 1600 до 2700 будівель. За реконструкцією археологів, глинобитні житла трипільців були не тільки одноповерховими, а й двоповерховими. Розміри деяких споруд сягали 200–300 квадратних метрів! У двоповерхових будинках житловим був, імовірно, лише другий поверх, бо саме тут виявлено печі. Перший поверх слугував

господарським приміщенням: тут розміщували кам'яні зерно-терки, ткацькі верстати, ями-сховища. Підлога першого поверху була земляною, але іноді її вимощували кам'яними плитами.

Трипільські будинки
(реконструкція, с. Легедзине,
Черкащина)

Про що свідчать великі розміри трипільських поселень?

Макет храму трипільців
із с. Небелівки
Кіровоградської області
(матеріал – дерево)

Є думка, що трипільці кожні 50 років змінювали місце поселення, і тоді вони самі спалювали вже не потрібні їм будинки. Можливо, це робили в ритуальних цілях.

У III тис. до н. е. трипільське суспільство охопила криза. Можливо, її спричинило погіршення кліматичних умов та падіння врожаїв унаслідок браку навичок поновлення родючості ґрунту. Криза призвела до занепаду й загибелі трипільської культури.

У трипільські часи з'явилися ознаки, притаманні й українському народові. Тисячі років існувало хліборобство й скотарство на берегах тих самих річок. Як і трипільці, українці будували глинобитні хати, прикрашали житло яскравими розписами. Як і в трипільські часи, жінки обмазували глиною долівку, розписували хату і піч. Але трипільці не були предками українців, бо слов'яни з'явилися на історичній арені пізніше.

Поміркуймо!

Як ви розумієте вислів: «Наші досягнення сьогодні базуються на досягненнях минулих поколінь»?

4. ПРАКТИЧНЕ ЗАВДАННЯ

I. Виконайте завдання до контурної карти «Трипільська культура»:

1. У відведеному місці оформіть легенду карти.
2. Нанесіть район зародження трипільської культури.
3. Позначте й підпишіть трипільські поселення.
4. Окремо виділіть кольором терени поширення культури в пізньотрипільський період.

II. Дайте відповіді на запитання:

1. Як природні умови впливали на формування трипільської культури?
2. Якими досягненнями первісних спільнот користувалися трипільці?
3. Які причини занепаду трипільської культури?
4. Яку спадщину залишили трипільці для українського народу?

III. Складіть розповідь «Один день із життя трипільського поселення».

ЗНАЮ й РОЗУМІЮ: запитання та завдання

I. Знаю нове

1. Яка землеробська культура була першою на теренах України?
2. Хто й коли відкрив трипільську культуру? Звідки походить її назва?
3. Чому вчені не знають справжніх назв давніх спільнот, зокрема, трипільців?
4. У чому полягає особливість господарювання трипільців?

II. Обговорюємо в групі

1. Уявіть, що вам потрібно підготувати музейну експозицію, присвячену трипільській культурі. Які експонати ви запропонуєте? Обґрунтуйте свій вибір.
2. Поміркуйте, чому трипільську культуру називають культурою мальованої кераміки.

III. Мислю творчо

Підготуйте презентацію «Загадки трипільської культури».

§ 8

Первісна культура та вірування людей

Що, на вашу думку, можна включити до поняття «культура»? Чи є вірування людей частиною культури?

1. ПРАКТИЧНІ ЗНАННЯ ПЕРВІСНИХ ЛЮДЕЙ

Давніх людей цікавив світ, що їх оточував. Чоловіки добре знали звички тварин, жінки розумілися на багатьох видах їстівних і неїстівних рослин. Саме знання про тваринний і рослинний світ сприяли виникненню та розвитку скотарства й землеробства.

Поміркуймо!

1. Що спонукало первісних людей постійно розширювати свої знання про навколишній світ?
2. Навіщо наші предки приручали тварин?

Уже в давні часи цілющими травами, корінням могли лікувати деякі хвороби, заліковувати рани, робити хірургічні операції.

Первісні люди вміли орієнтуватися за Сонцем і зірками. Інтерес до небесних світил набагато зріс, коли виникло землеробство: для сільськогосподарських робіт було важливо мати точний календар. Так було закладено основи астрономії — науки про зірки.

Скотарство потребувало підрахунку поголів'я худоби, розвиток обміну — обчислення цінності речей. Так уміння рахувати започаткувало розвиток математики.

2. МИСТЕЦТВО ТА ЙОГО РОЗВИТОК ЗА ПЕРВІСНОЇ ДОБИ

Коли людина виокремилася з тваринного світу, вона могла мислити абстрактно, символами й образами. За допомогою символів та образів — малюнків, вирізаних або виліплених фігурок тощо — вона намагалася досліджувати те, що оточувало її. Зображені звірі могли символізувати водночас небезпеку і привабливість, силу і красу.

У печерах Франції та Іспанії відкрито цілі «картинні галереї» епохи палеоліту.

Поміркуймо!

Багато наскельних малюнків створено у важкодоступних печерах. Як ви вважаєте, чому?

Пізнавально й цікаво

Краще за інші збереглася печера Альтаміра в Іспанії. Її розміри: 18 м завдовжки, 8 м завширшки і 2 м заввишки. Тут є більш як 100 малюнків чорною, червоною, жовтою, білою фарбами. Усі фігури позначено простими лініями, але давні художники вловили рух людей, тварин і майстерно передали його.

Учені досліджують зображення в печері Альтаміра (Іспанія)

Діємо: практичні завдання

Запрошуємо до картинної галереї. До речі, як давно ви там були?

Як бачите, малюнки первісних художників вражають. Розгляньте їх і дайте відповіді на запитання:

1. Що зображували первісні художники?
2. Чим відрізняються малюнки, що їх об'єднує?
3. Чому первісні митці здебільшого зображали тварин?
4. Яку інформацію про повсякденне життя первісних людей ми можемо отримати, переглядаючи ці малюнки?
5. До якого періоду кам'яного віку можна віднести ці малюнки?
6. Чи можна назвати первісних художників талановитими?

Запрошуємо до картинної галереї первісної людини

Печера Куела-де-лос-Кабаллос (Іспанія)

Печера Ласко (Франція)

Печера Альтаміра (Іспанія)

3. ВІРУВАННЯ ПЕРВІСНИХ ЛЮДЕЙ

Давня людина була безсила перед явищами природи і боялася їх. Вона вважала, що грізні сили природи треба задобрити, і почала приносити їм жертви. Так виникло **язичництво** — обожнювання сил природи.

У первісних людей зародився похоронний культ, тобто різні обряди й вірування, пов'язані з похованням померлих.

Серед інших найдавніших форм релігії були також:

- ▶ **тотемізм** — віра в таємничий зв'язок людських груп (родів) з певними тваринами або рослинами (зберігся в індіанців Америки, аборигенів Австралії);
- ▶ **анімізм** — віра в невидимих «духів» або «душі», якими наділяли істот і неістот;

Ведмеже святилище
(історична реконструкція художника
Зденека Буріана)

- ▶ **магія** — чаклунство, віра в «силу» певних дій та ритуалів, зокрема за принципом: «подібне викликає подібне» (якщо молитися та лити воду з глечика, то піде дощ);

- ▶ **фетишизм** — наділення неживих предметів надприродними властивостями; фетишем могла бути будь-яка річ. Як правило, її завжди тримали біля себе, ховали разом з померлими.

Поміркуймо!

Коли виникли й чому були присвячені свята первісної людини?

Діємо: практичні завдання

Святкування одного з давніх свят — Івана Купала (сучасне фото)

Дізнайтеся історію свята Івана Купала. До яких найдавніших форм релігії можна віднести це свято?

ЗНАЮ й РОЗУМІЮ: запитання та завдання

I. Знаю нове

1. Як первісна людина пізнавала навколишній світ, якими знаннями володіла?
2. Визначте, досягнення яких допоміжних наук використовують історики для вивчення первісної культури та релігійних вірувань.
3. Чим зумовлена поява релігійних вірувань у первісної людини?
4. У яких формах існували релігійні вірування в первісні часи?
5. Які елементи з вірувань первісних людей дійшли до нашого часу?
6. Кого зображували первісні художники? Які полотна для цього використовували?
7. Поясніть, які досягнення культури первісних людей ілюструє хмаринка. Укажіть, до якої сфери культури (знання, мистецтво, релігійні уявлення) належать слова.

II. Обговорюємо в групі

1. Які пам'ятки культури давніх людей пов'язані з назвами в хмаринці? Поміркуйте, які знання та вміння знадобилися давнім майстрам для їх виготовлення.
2. Сучасна людина істотно впливає на стан довкілля. На жаль, не завжди позитивно. Як, на вашу думку, впливала на навколишній світ діяльність первісної людини?
3. Як ви вважаєте: що з'явилося раніше — мистецтво чи релігійні уявлення?

Ласко Мізин
Альтаміра
Межиріч
Трипілля

III. Мислю творчо

Уявіть, що ви потрапили в печеру, де розташована стоянка первісної людини. Необхідно терміново передати важливу інформацію (на ваш розсуд: повідомлення про небезпеку, вдале полювання тощо). Спробуйте це зробити за допомогою піктограм, малюнків або іншим методом.

Важливо! Для написання використовуйте тільки природні фарби.

Узагальнення з розділу 1 «Первісні спільноти. Археологічні культури»

1. «У ПОШУКАХ ІСТИНИ»

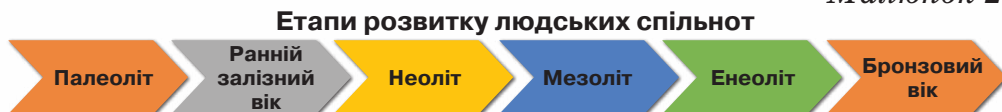
1. РОБОТА НАД ПОМИЛКАМИ

Уважно розгляньте малюнки 1 і 2. Визначте помилки у назвах до малюнків-схем; знайдіть помилки у розташуванні елементів малюнку-схеми 2 та поясніть, якою має бути правильна схема. Які ви знаєте інші види періодизації історії людства?

Малюнок 1

Малюнок 2

2. УПОРЯДКОВУЄМО ІСТОРИЧНІ ДЖЕРЕЛА

Досліджувати історію Стародавнього світу вченим допомагають різні види історичних джерел (мал. 3). Ваше завдання:

- перевірити правильність упорядкування схеми «Історичні джерела»;
- запропонувати правильний варіант схеми;
- визначити, в які археологічні епохи були виготовлені ці пам'ятки;
- вказати, яке значення в житті людини мали ці пам'ятки;
- з'ясувати, як учені могли дізнатися про міф про Гільгамеша;
- поміркувати, які сторінки життя давніх людей ілюструють ці джерела.

3. ЗНАЙДИ ПАРУ

Об'єднайте в пари ребуси та короткий виклад змісту закодованих понять.

<p>1 Е, </p>	<p>А Кілька родів, що живуть по сусідству й мають спільні звичаї та вірування</p>
<p>2 </p>	<p>Б Одиниця виміру історичного часу, відзначається великою тривалістю</p>
<p>3 П, </p>	<p>В Вірування в те, що природа, предмети, тварини, людина наділені душею</p>
<p>4 А, М, М</p>	<p>Г Країни та народи, які об'єднує певний рівень економічного розвитку, духовна культура й традиції</p>

2. ТВОРЧА МАЙСТЕРНЯ

1. ХМАРИНКИ ТВОРЧОСТІ

Уважно розгляньте хмаринки на с. 40 та виконайте завдання:

1. Визначте, яке зі слів у кожній хмаринці є зайвим, обґрунтуйте свій вибір.
2. Дайте назву кожній хмаринці (для цього поміркуйте, якою темою об'єднана більшість слів хмаринки).
3. Складіть коротку розповідь за темою обраної хмаринки.

Розділ 2. Стародавні цивілізації Азії та Африки

§10

Єгипет — дарунок Нілу

Що вам відомо про зображені на фотографії пам'ятки?

1. ПРИРОДА ДОЛИНИ НІЛУ

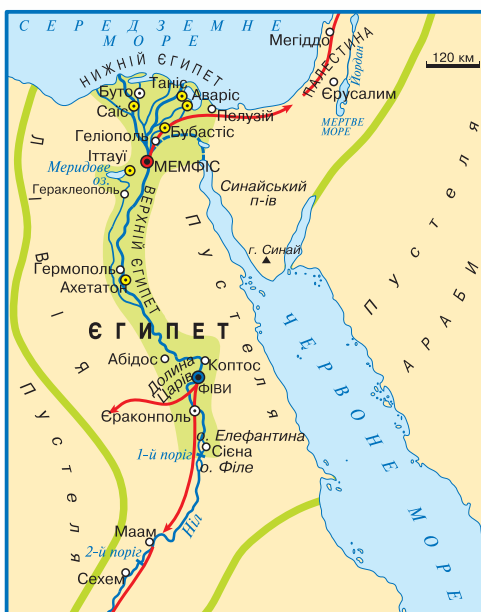
На північному сході гарячої Африки східною околицею найбільшої у світі пустелі Сахари несе свої води одна з найбільших річок у світі — Ніл. Саме в долині Нілу зародилася **давньоєгипетська цивілізація**.

Ніл (з єгипетської «Хапі», або «річка») — немовби затиснутий зі сходу та заходу горами й піщаними пустелями.

У Єгипті був спекотний і сухий клімат, дощів майже не було. Від спеки ґрунт покривався тріщинами, ставав твердим, наче камінь. У травні й червні із заходу віяв пекучий вітер пустелі Сахари. Південний вітер хамсин, що лютував майже 50 днів, нісся з неймовірною силою і здіймав хмари дрібного пилу та піску. Єгипетська земля оживала з розливом Нілу.

Сфінкс і піраміда в м. Гізі (сучасне фото)

	Об'єднане Єгипетське царство у III тис. до н.е.
	МЕМФІС Столиця Давнього Єгипетського царства (XXVIII–XXIII ст. до н.е.)
	ФІВИ Столиця Нового Єгипетського царства (XVI–XI ст. до н.е.)
	Ахетатон Інші столиці Єгипту різних часів
	Завойовницькі походи фараонів Нового царства
	Кордони Єгипту за правління Тутмоса III (XV ст. до н.е.)

Давній Єгипет

1. Розгляньте карту та поміркуйте, де було зосереджено життя людей у Давньому Єгипті.
2. Позначте на контурній карті річку Ніл, дельту Нілу (місце впадіння ріки в Середземне море формою нагадує грецьку літеру дельта — Δ).

Поміркуймо!

Уважно розгляньте ілюстрацію та прочитайте уривок з вірша української поетеси Ірини Вовк «Гімн Хапі-Нілу». Поміркуйте, яке значення в житті давніх єгиптян мала річка Ніл.

Природа Єгипту
(сучасне фото)

Слава тобі, Хапі-Ніле, що з Підземного Світу виходиш,
а приходиш сюди, аби Світ Людей оживити.
Спонукаєш до цвіту майстерню освітлену Птаха,
риб володар, вожатий пернатих, о Хапі творящий,
що ячмінь сотворив ти, еммер дарував смертним людям,
що без тебе сумніють на видах і гинуть, пропащі.
Зеленій же, о Хапі, наповнюй пустелю водою,
Ти — улюбленець Сонця, веселій же благою ходюю.

Ірина Вовк «Гімн Хапі-Нілу» (уривок)

На підставі здобутих знань поясніть, чому давньогрецький історик Геродот назвав Єгипет «даром Нілу».

2. ЯК ЖИЛИ ДАВНІ ЄГИПТЯНИ

З VI тис. до н. е. єгиптяни почали займатися **землеробством** і **скотарством**. Скотарство розвивалося у вологій дельті Нілу. Землеробство потребувало величезних зусиль. Під час розливів деякі ділянки землі заливало водою — і рослини гнили, а на інші ділянки вода майже не доходила — і рослини засихали. Тому жителі Єгипту почали будувати загороджувальні дамби — насипи у вигляді валів із глини й очерету.

Землі, до яких не доходила вода, зрошували за допомогою каналів. Щоб звільнити землю під посіви, єгиптянам доводилося осушувати болота, вирубувати очерет. Такий спосіб ведення землеробства вчені називають **іригаційним землеробством**.

Варто запам'ятати!

Іригаційне землеробство — зрошувальне землеробство, що засноване на регулюванні зволоженості ґрунтів шляхом зрошення або осушення полів за допомогою різних засобів.

Води єгиптяни потребували багато: щоб зросити один гектар землі, доводилося витратити три тисячі відер води на день. Воду

з криниці або каналу підіймали за допомогою **шадуфа** — колодязя з механізмом для підняття води.

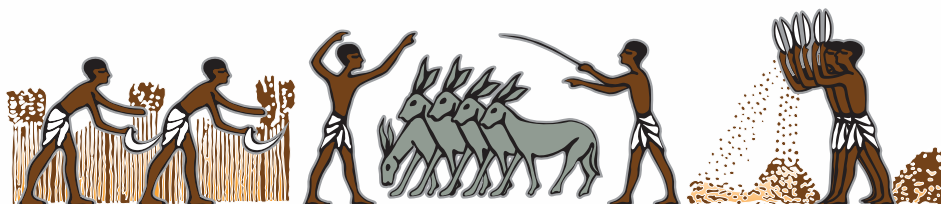
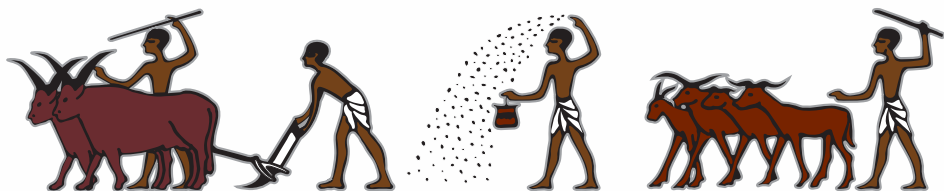
Шадуф (давньоєгипетський настінний малюнок)

Криниця-журавель в Україні (з фотоархіву ХХ ст.)

Поміркуйте, чому механізм колодязів-журавлів у різних народів схожий.

Розвивалося в Єгипті й **ремесло**. Майстри виплавляли й обробляли мідь, виготовляли знаряддя праці, зброю, глиняний посуд. Вони селилися там, де було легше обміняти свої вироби на продукти харчування. Згодом на берегах Нілу почали виникати перші **міста**.

Обробіток землі в Давньому Єгипті

За допомогою малюнка складіть розповідь про роботу єгипетських селян. Які знаряддя праці вони використовували? Яку роль у господарстві єгиптян відігравало скотарство?

3 «Повчання Хеті, сина Дуауфа, своєму синові Пепі»

Я бачив мідника за його роботою... Його пальці були, немов шкура крокодила, і від нього тхнуло гірше, ніж від риби'ячої ікри. Кожний ремісник, що працює різцем, стомлюється більше, ніж хлібороб.

Каменяр шукає роботу по всякому твердому камінню. Коли ж він закінчує, руки його падають, і він стомлений.

Я розповім тобі ще про будівельника стін. Він постійно хворий, тому що наданий вітрам. Будує він над силу, прив'язаний до лотосів (тобто до верхівок колони у формі квіток лотоса)... весь одяг його — лахміття...

1. Назвіть спеціальності ремісників у Давньому Єгипті.
2. Яку роботу, на вашу думку, у Давньому Єгипті виконували жінки?
3. Подумайте, чому давні єгиптяни-ремісники вимушені були виконувати таку тяжку роботу?

ЗНАЮ й РОЗУМІЮ: запитання та завдання

I. Знаю нове

1. Дайте назву хмаринці слів. Чому автори обрали саме таку її форму?

2. Які зі слів хмаринки варто вжити, розповідаючи про природні умови Давнього Єгипту, а які — про господарство його жителів?

II. Обговорюємо в групі

1. Чим можна пояснити нерівномірне розселення давніх єгиптян на берегах Нілу?
2. Яких рис від давніх єгиптян потребувало господарювання в умовах природи Давнього Єгипту?

III. Мислю творчо

У наш час Єгипет — популярна туристична країна. Уявіть, що ви організовуєте поїздку до неї — започаткуйте творчий проєкт «Єгипет — перлина Нілу». У своєму проєкті опишіть природу, туристичні маршрути, цікаві пам'ятки й розваги, які ви запропонували б відвідати туристам. Для виконання проєкту використовуйте ілюстрації.

Держава і суспільство в Давньому Єгипті

Яку роль виконувала держава в давньоєгипетському суспільстві?

1. ВИНИКНЕННЯ ДЕРЖАВИ В ЄГИПТІ

Із часом єгипетське суспільство втратило однорідність. Поступово виокремилися вожді та служителі культу — жерці, які привласнювали собі надлишки виробленої громадою продукції, — і розпочалося формування **приватної власності**. Іригаційне землеробство в Єгипті дедалі більше потребувало об'єднання зусиль тисяч людей. Господарське життя країни потребувало чіткого керівництва й контролю. Так склалися передумови для створення **держави**.

Варто запам'ятати!

Держава — форма організації суспільства на певній території за допомогою законів та органів влади (правитель, чиновники, армія), які утримують за рахунок зібраних з населення податків.

У IV тис. до н. е. в Єгипті виникло близько 40 держав.

Після тривалої боротьби близько **3000 р. до н. е.** цар **Менес** (з єгипетської Міна) створив у Єгипті єдину державу зі столицею в м. Мемфісі, що розташоване на кордоні Нижнього й Верхнього Єгипту. До річч, Мемфіс вважали обителлю бога Птаха, грецькою мовою — Айгюптос. Від цього слова й походить назва країни — **Єгипет**.

Зміцніла після об'єднання держава прагнула захоплювати рабів і багату здобич, тому вела постійні війни із сусідніми племенами. Очолював єгипетське військо **фараон** — правитель держави.

Найвідомішим фараоном-завойовником був **Тутмос III**. Свої завоювання він розпочав у 1503 р. до н. е. Тутмосу III вдалося створити могутню державу, якій підкорилися Лівія, Ассирія, Вавилонія, Хеттське царство й острів Крит.

Палета фараона Нармера — рельєф на шиферному щиті зображає перемогу правителя Півдня

Єгипетське військо в поході

Складіть розповідь про воєнний похід єгиптян.

Найвищої могутності Єгипетська держава досягла за фараона **Рамзеса II Великого** (правив у 1290–1224 рр. до н. е.). Він залишив своїм нащадкам величні споруди — храми та статуї, а також найдавніший відомий в історії мирний договір із царем хеттів.

Пізнавально й цікаво

Найменування титулу правителя Єгипту — **фараон** — уперше згадується в Біблії. Історики вважають, що за правління Рамзеса II в Єгипті жив біблійний пророк Мойсей, який вивів євреїв з єгипетського полону. Саме з біблійної оповіді про Мойсея до нас дійшли відомості про фараонів.

2. ВЛАДА ФАРАОНА

Влада фараона в Єгипті була священною. Фараон уособлював міць єгипетської держави й був наділений усією повнотою влади.

Влада фараона, як правило, передавалася у спадок від батька до сина. Однак були випадки, коли державою правили жінки. Історія донесла до нас імена могутніх правительок Єгипту.

Статуя Хатшепсут
(Бостонський музей образотворчих мистецтв)

Пізнавально й цікаво

Мернейт — ім'я першої вірогідно відомої жінки-правительки в історії. Правила вона при своєму малолітньому синові близько 2900 р. до н. е. Учені дослідили її поховання в гробницях Абідосу. **Хатшепсут** — одна з найвідоміших правительок Єгипту. Була співправителькою в 1479–1458 рр. до н. е. при малолітньому Тутмосі III.

3. ЄГИПЕТСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО

Діємо: практичні завдання

Давньоєгипетське суспільство складалося з кількох груп населення, кожна з яких виконувала чітко окреслену роль у державі.

Працюючи з текстом підручника, спробуйте побудувати соціальну піраміду давньоєгипетського суспільства.

Зауважте, що на вершині піраміди мають розташовуватися найбільш могутні й привілейовані верстви суспільства.

Фараон правив державою за допомогою знаті та жерців. Він роздавав їм землі, посади, нагороди.

Фараон призначав правителів регіонів (номів) — номархів, що мали судову владу та збирали податки.

Працю селян контролювали наглядачі й писарі, які занотувували кількість зібраного врожаю. Селяни не мали ані власної землі, ані знарядь праці й не могли розпоряджатися продуктами своєї роботи.

Вільні дрібні хлібороби, що мали невеликі наділи землі, зобов'язувалися платити податок — платіж на користь держави.

Ремісники також працювали без відпочинку в задурлих майстернях. Крім цього, вільні хлібороби й ремісники змушені були працювати на державних примусових роботах: будівництві каналів і гребель, спорудженні палаців і гробниць для царя та знаті.

У господарстві широко застосовували працю рабів, до яких ставилися дуже жорстоко. Майже всі раби були чужинцями,

Давньоєгипетське суспільство

1. Зіставте виконану вами соціальну піраміду давньоєгипетського суспільства з малюнком.
2. Знайдіть на піраміді зображення основних верств давньоєгипетського суспільства.

§ 12

Культурні надбання Давнього Єгипту

Визначте, працюючи з текстом, якими культурними надбаннями давніх єгиптян користується сучасне людство.

1. РЕЛІГІЯ ТА МІФОЛОГІЯ

У давнину єгиптяни, як й інші народи, були безпорадні перед грізними й незрозумілими для них явищами природи. Вони наділяли тварин і рослини надприродними силами, вшановували багатьох звірів як божеств.

Поміркуймо!

1. Спробуйте знайти пояснення, чому саме такі релігійні культу виникли в Давньому Єгипті.
2. Як вони відображають зв'язок давніх єгиптян з навколишнім світом?

У багатьох місцевостях Давнього Єгипту священною твариною вважався крокодил. Ніхто в Єгипті не міг скривдити кішку — священну тварину богині Бастет. Єгиптяни й багатьох богів зображували з тілом людини та головою тварини або птаха.

Одним із головних богів вважався **бог сонця Ра**, що мандрував у небесному човні денним небосхилом.

По всьому Єгипту поширився **культ Осіріса — бога природи**, що вмирає та воскресає, і бога мертвих.

Єгиптяни вірили в життя після смерті. Загробний світ здавався їм таким самим Єгиптом, але ще більш родючим. Володарем і суддею потойбіччя вважався бог Осіріс. Він вершив суд у Великому Палаці Двох Істин. Давні єгиптяни вважали, що смерть настає тільки тому, що душа залишає тіло людини. Але душа може повернутися, і для цього потрібно зберегти тіло померлого.

У Давньому Єгипті фараона вважали живим богом. Єгиптяни вірили, що цар не вмирав, а лише покидав землю людей, сходяв на свій обрій, сягав неба та зливався зі своїм творцем.

Хлопчик і кішка

Для вшанування фараонів будували гробниці, заупокійні храми, створювали їхні статуї.

Пізнавально й цікаво

Єгиптяни навчилися бальзамувати тіло померлого, робити з нього мумію. Спочатку з тіла видаляли нутрощі, розкладаючи їх у посудини — канопи. Саме ж тіло занурювали в міцний соляний розчин. Після того, як воно набирало солі, його висушували й усередину клали різні суміші мазей, трави. Потім мумію просмолювали й обмотували багатьма тонкими полотняними бинтами. Мумію фараона клали в саркофаг і поміщали в гробниці.

Поміркуймо!

Як релігійні уявлення могли впливати на поведінку давніх єгиптян?

Служителями богів були жерці. Вони, на думку вірян, зустрічалися з богами, передавали їм прохання людей, а боги через жерців пояснювали людям свою волю. Храми в особі жерців розпоряджалися величезними багатствами.

2. БУДІВНИЦТВО ПІРАМІД І МИСТЕЦТВО

Єгиптяни першими у світі створили монументальні споруди з каменю — піраміди та храми.

Найбільша з усіх єгипетських пірамід — **піраміда Хеопса** (2580–2560 роки до н. е.).

Поблизу пірамід можна побачити **сфінкса** — фігуру лежачого лева з людською головою. Надприродна міць фараона, уособлена у сфінксі, викликала страх. Тому араби називали цю фігуру «батьком жаху».

Одним зі славнозвісних храмів був **храм у Карнаці**. Перед храмом збереглася частина алеї з кам'яних сфінксів з тілом лева й головою барана (священної тварини бога Ра). Єгипетський архітектор спорудив найбільший колонний зал Стародавнього світу площею 5000 м².

Будівництво пірамід

Найдавніша з пірамід — піраміда фараона Джосера (правив у 2780–2760 рр. до н. е.)

1. Які знання знадобилися єгиптянам для будівництва пірамід?
2. Дізнайтеся, які існують версії про те, хто збудував піраміди. Якій з них ви довіряєте більше? Чому?

Єгипетське мистецтво було тісно пов'язане з релігією. Скульптуру єгиптяни розуміли як місцеперебування двійника померлого. Тому статую померлого поміщали до гробниці.

Золота маска
фараона
Тутанхамона
(Єгипетський
національний
музей
у м. Каїрі)

Статуя фараона
в Карнакському
храмі

Поміркуйте, які знання та вміння потрібно було застосувати єгиптянам для виготовлення таких витворів мистецтва.

Бюст цариці Нефертіті (Єгипетський музей
і зібрання папірусів, Німеччина)

1. Дізнайтеся, хто така Нефертіті. Чим вона уславилася?
2. Чи збігаються сучасні уявлення про красу жінки з образом Нефертіті?

Стіни храмів і гробниць були багато оздоблені рельєфами та розписами. На них зображували людей, які працюють у полях і садах, ремісників, що обслуговують свого господаря, слуг, що несуть дари померлому. Показано і збирання податків, і прийом послів, і воєнні сцени. Фараона й вельмож зображували більшими за інших людей.

3. ПИСЕМНІСТЬ ДАВНЬОГО ЄГИПТУ

Для організації господарства, регулярного збирання податків, а також для ведення наукових спостережень потрібна була писемність. Давньоєгипетська писемність — **ієрогліфи** — виросла з **пиктографічного** письма.

Відеоекскурсія
«Храмовий комплекс
Абу-Симбел»

Картуші з іменами
Птолемея та Клеопатри

Розеттський
камінь — пам'ятка
давньоєгипетської
писемності
(Британський музей)

Поміркуймо!

Пригадайте з матеріалу 5 класу або знайдіть інформацію, яке письмо називають піктографічним.

Поміркуйте, чому перші писемності були саме малюнковими.

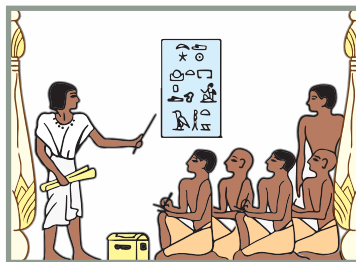
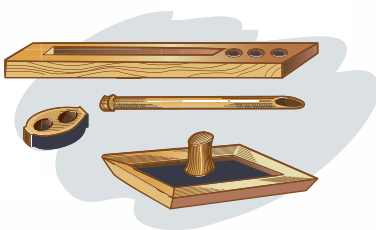
Пізнавально й цікаво

Зазвичай текст писали чорною фарбою, але часто початок нового розділу, дати в ділових документах позначали червоною. Виділяти деякі фрази червоним кольором було необхідно тому, що єгиптяни на письмі не відокремлювали слова одне від одного. Звідси й походить **вислів «почати з червоного рядка»**, що означає «писати з нового рядка».

На чому ж писали єгиптяни? Матеріалом для письма були камінь, глиняні черепки, дерево, шкіра. Широко застосовували **папірус**. Єгиптяни так називали очерет, а потім і матеріал для письма, що добували з цієї рослини («папір» — *річковий, нільський*). Це слово запозичили давні греки та римляни, а згодом так у деяких мовах почали називати **папір**.

Як була відкрита
давньоєгипетська
писемність

Приладдя писаря:
пенал для пер
і проста палітра
з двома чашками
для розбавлення
фарб

1. Поміркуйте, яких рис від єгиптян потребувало виготовлення матеріалів для письма та саме письмо.
2. Чи легко було стати освіченою людиною в Давньому Єгипті?

Поміркуймо!

Як навчали дітей в Давньому Єгипті

«Набридло мені повторювати тобі наставляння. Завдам я тобі ста ударів...», — говорив учитель несумлінному учневі в Давньому Єгипті.

Пиши рукою своєю, читай вустами своїми, радься з тими, хто знає більше, ніж ти. Вправляйся в цій справі, і знайдеш ти її (корисною) після (настання) старості. Щасливий писець умілий у справі своїй, владика (навчання). Будь наполегливий у роботі щодня, і ти опануєш свою справу. Не проводи жодного дня в неробстві, інакше будуть бити тебе. Вуха юнака на спині його, і він почує, коли б'ють його. Будь наполегливий в одержанні порад! Не лінуйся! Пиши! Не піддавайся пересиченню письмом, віддай ти серце і слухай слова! Знайдеш ти їх корисними.

П. Монте. Єгипет Рамзесів

1. Як ви розумієте вислів: «Вуха юнака на його спині»?
2. Чим відрізнялося становище учнів у Давньому Єгипті від сучасного?
3. Чому навчанню грамоти в школі приділяли таку велику увагу?
4. Які можливості відкривало оволодіння грамотністю в Давньому Єгипті?

ЗНАЮ й РОЗУМІЮ: запитання та завдання

I. Знаю нове

1. Яких тварин, природні явища обожнювали давні єгиптяни?
2. Поясніть зміст понять: *піраміда, храм, жерці, ієрогліфи, піктографія, папірус*.
3. Яку роль у житті єгипетського суспільства відіграла писемність?

II. Обговорюємо в групі

1. Чи можна назвати храми й піраміди історичним джерелом? Чому? Яку інформацію про життя Давнього Єгипту вони нам повідомляють?
2. Поміркуйте над значенням наведених слів. Чим вони можуть бути корисними сучасній людині?

Повчання Птахотепа

Вченістю даремно не хизуйся!

Не вважай, що ти один всезнавець! Не тільки в мудрих — у недосвідчених поради шукай. Мистецтво не знає межі.

Хіба може художник досягти вершин майстерності?

Як коштовність, сховано під сподом розумне слово.

Знаходиш його між тим у рабинь, що мелють зерно.

III. Мислю творчо

Започаткуйте укладання ілюстрованої шкали часу або хронологічної таблиці «Давні цивілізації Африки та Азії».

§ 13

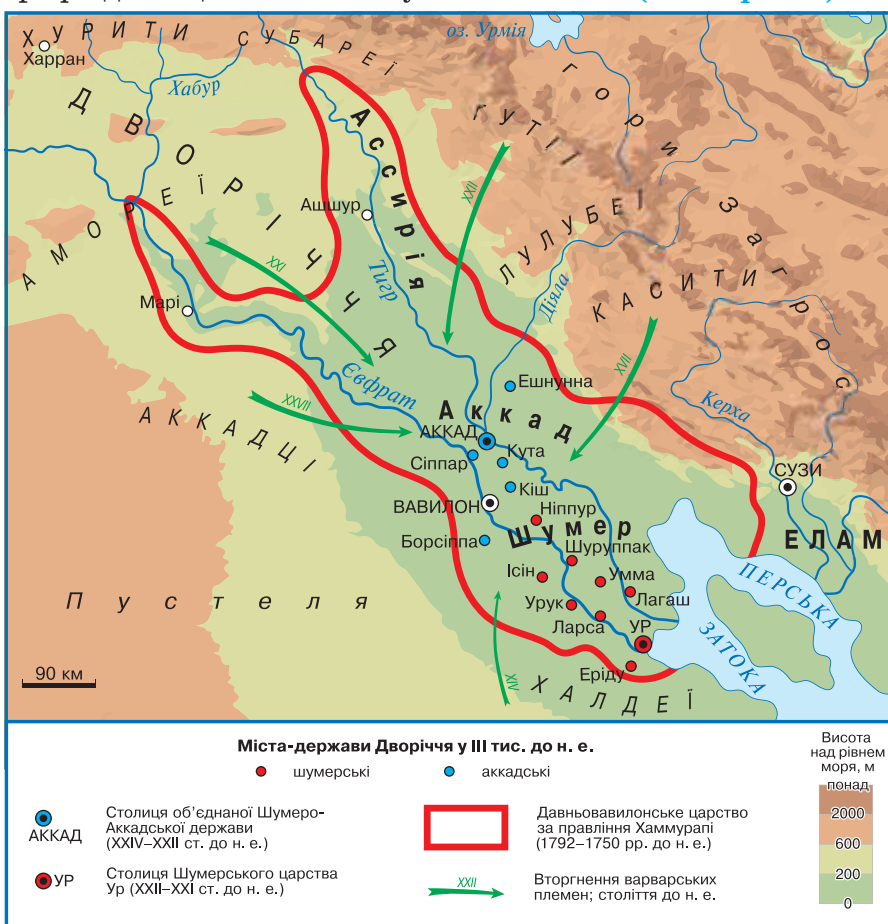
Народження цивілізації Дворіччя

Працюючи з текстом підручника, визначте спільні риси цивілізацій Дворіччя й Давнього Єгипту.

1. ПРИРОДА ТА НАСЕЛЕННЯ ДВОРІЧЧЯ

Від гір Вірменії на півночі до Перської затоки на півдні, від гір Ірану на сході до Сирійського степу на заході, між річками Тигр і Євфрат простяглася велика територія **Дворіччя**. Давньогрецькі географи дали цій землі назву **Месопотамія (Межиріччя)**.

Найдавніші цивілізації Дворіччя. Шумер. Давньовавилонське царство

1. Уважно розгляньте карту та спробуйте пояснити походження назви регіону.
2. Висловіть припущення щодо природних умов Дворіччя.
3. Як, на вашу думку, природні умови Дворіччя впливали на заняття населення?

У VII–VI тис. до н. е. люди заселяли Північну Месопотамію, де клімат і природні умови були сприятливішими, ніж на півдні. Наприкінці VI і в V тисячолітті до н. е. на території Південної Месопотамії з'явилися перші поселення **шумерів**.

Селище давніх шумерів

1. Розгляньте малюнок, визначте основні заняття шумерів.
2. Які знаряддя праці використовували шумери?
3. Чим господарювання шумерів було схоже на господарювання давніх єгиптян?
4. Як впливало на спілкування з іншими народами розташування Дворіччя на берегах великих річок та біля моря?
5. Складіть розповідь про господарство шумерів.

Рослинність і тваринний світ Дворіччя були досить різноманітними. На значній території країни вирощували фінікову пальму та різноманітні городні й садові культури. У річках було багато риби, в очеретах і на болотах — птиці. З великих тварин водилися дикі бики, осли, свині, газелі, зайці, страуси, леви тощо.

Гудеа — енсі (правитель)
м. Лагаш, XXII ст. до н. е.
(Лувр, Париж)

Шумер з м. Ешнунні,
2750–2600 рр. до н. е.
(скульптура з храму
Тель-Ахмар)

Зовнішній вигляд шумерів можна уявити за пам'ятками шумерської скульптури. Користуючись поданими зображеннями, опишіть давніх шумерів.

2. МІСТА-ДЕРЖАВИ ШУМЕРУ

Поміркуймо!

1. Як природні умови Месопотамії могли вплинути на відносини членів суспільства?
2. Чому поселення шумерів розвинулися в міста-держави?
3. Працюючи далі з текстом підручника, виокремте суспільні верстви населення шумерських міст-держав та побудуйте їхню ієрархію.

У IV тис. до н. е. на півдні Двортччя, в Шумері, існувала велика кількість **міст-держав**. Вони були невеликими за територією, містили в собі одне велике місто із сусідньою сільськогосподарською округою.

Варто запам'ятати!

Місто-держава — держава, територія якої обмежується лише містом, іноді — прилеглими територіями.

Діємо: практичні завдання

1. Уважно розгляньте карту на с. 54. Назвіть найвідоміші міста-держави Шумеру.
2. Зверніть увагу на те, як відрізняється позначення на карті держави та міста-держави.
3. За допомогою карти з'ясуйте, що впливало на вибір місця розташування міст-держав.
4. Позначте на контурній карті річки Тигр і Євфрат, найвідоміші міста-держави Шумеру.

У містах-державках жили ремісники, торговці, рабовласники, раби. На чолі держави стояв **енсі**, або **лугаль**, — верховний жрець, що не тільки правив богослужіння, а й керував будівельними роботами, розпоряджався всім господарством. Спочатку влада енсі була виборною, але з розвитком нерівності в суспільстві вона стала монархічною. Опорою правителя була добре навчена армія.

Поміркуймо!

Навіщо правителям міст-держав були потрібні великі, добре озброєні армії?

Між містами-державками йшла запекла боротьба за панування у Двортччі.

Спочатку піднеслося місто **Кіш**, потім — **Урук**, на чолі якого в середині III тис. до н. е. стояв **Гільгамеш** — улюблений герой шумерських та аккадських міфів. Легендарному Гільгамешу вдалося об'єднати під владою Урука такі міста, як Адаб, Ніппур, Лагаш, Умму.

Згодом провідну роль у Південному Дворіччі захопило місто **Ур** — одне з найдавніших і найбагатших у країні.

Гільгамеш із левом
(рельєф з палацу
асирійського царя
Саргона II
в Дур-Шаррукіні,
VII ст. до н. е.)

Центральний храм Ура — зигурат (сучасне фото)

1. Поміркуйте, які почуття в жителів міста мав викликати храм.
2. Чи легкою справою для тогочасних людей було будівництво такого храму?
3. Про який стан держави свідчить спроможність побудувати такий храм?

Усі жителі в містах-державах цілком залежали від величезного бюрократичного апарату: чиновників, наглядачів, писарів, які служили цареві й допомагали йому управляти державою, а також воїнів і самого правителя. Населення було поділене на загони хліборобів, скотарів, рибалок, будівельників, ремісників, які під невсипущим контролем чиновників щодня з ранку до вечора виконували певні роботи.

Клинописна табличка
з найдавнішим у світі
міжнародним договором

Що таке закон? Яку роль закони відіграють у житті суспільства?

1. ПІДНЕСЕННЯ ВАВИЛОНА

Міжусобні війни між містами-державами Двोरіччя заважали розвиткові іригаційного землеробства, торгівлі й міського життя. У цих умовах розпочалося піднесення нового центру — **Вавилону**. Місто Вавилон (від «баб-ілі» — «брама Бога») розташовувалося в центральній частині долини, — там, де зближуються течії річок Тигр та Єфрат, що було зручно для оборони.

На чолі Вавилонської держави стояв цар, що спирався на величезний чиновницький бюрократичний апарат. Цар мав величезну владу. Він керував своїми підданими, господарством, судом, релігією.

Вавилонська вежа
(картина художника Пітера Брейгеля Старшого, 1563 р.)

1. Пригадайте, що вам відомо про Вавилонську вежу.
2. Перегляньте мультфільм або пригадайте історію будівництва Вавилонської вежі. Поміркуйте, чим ця історія повчальна для людей.

Будівництво
Вавилонської
вежі

Поміркуймо!

Що сприяло розквіту Вавилону?

Яка роль у цьому належить географічному положенню міста?

Розквіт Вавилону припав на період правління царя **Хаммурапі Великого**, який правив приблизно в **1792–1750 рр. до н. е.**

Хаммурапі був мудрим державним діячем, хитрим дипломатом, великим полководцем. За допомогою війн і дипломатії вавилонський цар підкорив місто Урук, держави Марі,

Бюст Хаммурапі
(Лувр, Париж)

Ассирію та інші землі. За 42-річного царювання Хаммурапі Вавилон перетворився на столицю величезної держави, найбільший економічний, політичний і культурний центр Передньої Азії. Тут торгували зерном, фініками, вовною, ремісничими виробами, металами, деревом, рабами, предметами розкоші.

Діємо: практичні завдання

Позначте на контурній карті територію держави Хаммурапі, столицю держави Вавилон.

Копія стели із законами Хаммурапі з Королівського музею Онтаріо (Лувр, Париж)

2. ЗАКОНИ ХАММУРАПІ

Найголовніше досягнення Хаммурапі — перший в історії людства збірник записаних законів.

Завдяки тому, що закони були записані (їх висікли на базальтовому стовпі), у державі було встановлено чіткий порядок у відносинах представників різних верств населення, визначено покарання за кримінальні злочини.

Діємо: практичні завдання

Із законів Хаммурапі

«Коли хто вломиться до чужого дому, на місці злочину вб'ють його. Коли хто припуститься грабунку і його схоплять, він буде убитий. Коли хто виб'є око високоуродженому, виб'ють йому око. Коли хто іншому зломить частину тіла, зломлять йому ту саму частину. Коли хто виб'є зуби рівному собі, виб'ють йому його зуби. Коли хто виб'є зуби одному з убогих, заплатить третю частину міри срібла. Коли будівничий побудував дім... і він завалиться і стане причиною смерті власника, — такого будівничого вб'ють».

1. Які принципи первісного суспільства стали основою цих законів?
2. Чи всі члени суспільства були рівними перед законами Хаммурапі? Чому?
3. Які з норм Хаммурапі ви вважаєте справедливими, а які — надто жорстокими?
4. Чи хотіли б ви запровадження подібних законів у сучасному суспільстві? Обґрунтуйте свою думку.

Завдяки цьому збірнику законів, а також іншим збереженим документам (листуванню з чиновниками, різним договорам і т. ін.) історики змогли багато дізнатися про відносини у вавилонському суспільстві.

3. АССИРИЯ ТА НОВЕ ПІДНЕСЕННЯ ВАВИЛОНА

До кінця X ст. до н. е. в Північному Межиріччі запанували войовничі асирійці.

У **729 р. до н. е.** вони підкорили Вавилон. Асирійська держава простягалася на величезні території від Середземного моря до Перської затоки. Найбільше в історії уславилося асирійське місто-столиця Ніневія — «лігво левів».

У VII ст. до н. е. Ассирія почала слабнути, натомість свою могутність поступово відновив Вавилон. У **612 р. до н. е.** Вавилон спільно з Мідією захопив Ніневію. Згодом Нововавилонському (Халдейському) царству підкорилися Сирія, Фінікія, Палестина, Аравія. За царя **Навуходоносора II** (605–562 рр. до н. е.) Вавилон переживав нове піднесення. Він став найбільшим містом Давнього Сходу з населенням 200 тис. осіб. Незліченні багатства, які надходили в державну скарбницю з підкорених земель, дали змогу Навуходоносору II прикрасити Вавилон величними спорудами й оточити могутніми захисними мурами.

Однак невдовзі після смерті Навуходоносора II могутність правителів Вавилону підупала. Останній правитель Вавилону Бел-шарр-уцур закинув державні справи, весь час проводив у бенкетах і розвагах, незважаючи на поради жерців і чиновників. Тим часом у Вавилоні з'явився грізний ворог — перси. У **539 р. до н. е.** перський цар Кір II без особливих труднощів підкорив Вавилон.

Вавилон часів Навуходоносора II
(реконструкція)

Назвіть головні елементи архітектури міста.

Пізнавально й цікаво

«Бенкет Валтасара» — легковажне життя в переддень великого лиха

Цей крилатий вислів пов'язаний з історією завоювання Вавилону персами. Останній правитель міста Бел-шарр-уцур (за Біблією Валтасар) замість того, щоб захищатися від нападників, улаштував гучний бенкет.

Під час бенкету на стіні палацу невидима рука написала вогняні слова «мене, текел, упарсін», які біблійний пророк Даниїл розшифрував як «пораховано, зважено й віддано персам». Слова передрікали швидку поразку легковажного правителя. Тієї ж ночі перси захопили Вавилон.

Поміркуймо!

Зіставте ставлення до обов'язків правителів Хаммурапі, Навуходоносора II та Бел-шарр-уцура (Валтасара). Чим воно відрізнялося? У чому полягає повчальний зміст історії про Валтасара?

Бенкет Валтасара
(картина художника
Рембрандта Гарменсзона ван Рейна,
1635 р.)

ЗНАЮ й РОЗУМІЮ: запитання та завдання

I. Знаю нове

1. Назвіть ім'я царя, за якого відбувся розквіт Вавилону.
2. Поясніть зміст понять: *закон, реформа, закони Хаммурапі*.
3. Назвіть чинники, які сприяли піднесенню Вавилону.
4. Укладіть хронологічну таблицю історії Вавилону.
5. Виконайте тренувальну вправу «Хронологія історії Дворіччя» (перейдіть за адресою <https://learningapps.org/display?v=pwxurd6wn19> або скористайтеся QR-кодом).

II. Обговорюємо в групі

1. Поміркуйте, що змусило Хаммурапі взятися за впорядкування та записування законів.
2. Укладіть карту пам'яті «Видатні правителі Вавилону». Під час її створення зверніть увагу на риси характеру царів, які допомогли їм бути ефективними правителями, заходи внутрішньої та зовнішньої політики. Для укладення карти пам'яті скористайтеся додатковими джерелами інформації.
3. Які проблеми, на вашу думку, могли виникнути в державі, якщо закони в ній не записані, а суд відбувається на основі звичаїв і правил, що передаються усно?

III. Мислю творчо

1. Продовжуйте укладати ілюстровану шкалу часу або хронологічну таблицю «Давні цивілізації Африки та Азії».
2. Продовжуйте творчий проєкт «Туристичні скарби цивілізацій Дворіччя».
3. Запропонуйте дві-три задачі на лічбу часу, використовуючи знання з історії Вавилону, Давнього Єгипту та міст-держав Шумеру.

§ 15

Духовний світ населення Дворіччя

Працюючи з текстом, визначте, що спільного було в розвитку культури Давнього Єгипту та Месопотамії.

1. РЕЛІГІЙНІ УЯВЛЕННЯ ТА МІФОЛОГІЯ ЖИТЕЛІВ ДВОРІЧЧЯ

У Шумері, де було багато окремих міст, кожне місто шанувало своїх місцевих богів. Поступово, з об'єднанням країни, релігійні уявлення ставали спільними для всього населення. Так само, як і в інших народів давнини, релігійні уявлення були тісно пов'язані з життям і заняттями людей.

Поміркуймо!

Висловте припущення, які явища природи могли обожнювати жителі Дворіччя.

Шумерська міфологія лягла в основу міфології та релігійних вірувань Вавилону. Наприклад, богиня Намму злилася з вавилонською **Тіамат** — богинею-монстром, яка породила космос і богів. Місце Енліля та Ану в пантеоні вавилонських богів посів бог **Мардук** — батько богів, який став верховним богом за часів Хаммурапі.

Мардук б'ється з Тіамат

Пізнавально й цікаво

Із шумерського міфу

...Не в силах терпіти гріхи людей, грізний бог Енліль вирішив знищити весь людський рід, пославши на землю незліченні потоки води. Тільки праведник Утнапіштім був попереджений богом про потоп: «Слухай! Побудуй собі корабель, залишай своє майно й рятуй своє життя! Візьми з собою на корабель трохи насіння й по парі всіх живих істот!».

Побудував Утнапіштім міцне судно.

Шість днів і сім ночей тривала буря. Кидали ковчег Утнапіштіма похмурі хвилі, доки не опинився він біля гори Ніцир. У пошуках землі випустив

Утнапіштім голуба, але птах повернувся. Так само повернулася, не знайшовши землі, ластівка. Ворон же, побачивши спад води, не повернувся...

Пригадайте, яку біблійну історію нагадує цей шумерський міф. Про що це може свідчити?

2. РОЗВИТОК ПИСЕМНОСТІ ТА НАУКОВИХ ЗНАТЬ

Шумери ще наприкінці IV — на початку III тис. до н. е. винайшли першу систему писемності, що дійшла до наших днів — **клинопис**.

Шумер IV тис. до н. е.	Вавилонія II тис. до н. е.	Шумерське значення	Вавилонсько-асирійське значення
		а — вода, сім'я, потомство, батьки (склад «а»)	му — вода; аплу — спадкоємець (склад «а»)
		с а г — голова, глава, верх	решу — голова, глава (склади «сак», «саг», «шак», «реш» і т. ін.)
		ха, куа — риба (склади «ха», «ку»)	нуну — риба (склад «ха»)

Розвиток знаків клинопису

Під час розкопок столиці Ассирії Ніневії в руїнах палацу царя **Ашшурбаніпала** (VII ст. до н. е.) археологи знайшли понад 20 тис. глиняних табличок.

Завдяки першій в історії бібліотеці Ашшурбаніпала ми добре знаємо історію, міфи й легенди шумерів, вавилонян та асирійців, їхні наукові досягнення.

Пізнавально й цікаво

Освіта в Шумері

Шумерські школи, які називалися «Е-дуба» («будинки табличок»), діяли при храмах. На чолі школи стояв «батько дому табличок», що одночасно був учителем. Були й інші вчителі — «старші брати». За порядком і дисципліною стежив наглядач — «Той, що має хлист». У школі навчалися тільки хлопчики, яких називали «синами дому табличок». За навчання дітей батькам доводилося багато платити...

Поміркуймо!

Прочитайте матеріал рубрики «Пізнавально й цікаво» та дайте відповіді на запитання:

1. Що схожого було в шкільному навчанні Єгипту та Шумеру?
2. Які можливості школа відкривала перед учнями в суспільстві?
3. Чи всі мали змогу навчатися? Чому?

Жителі Дворіччя здійснили низку важливих наукових відкриттів, якими ми користуємося і досі. Вавилоняни впровадили систему обліку, засновану на числі 60. Саме із цієї системи до нас дійшли розподіл години на 60 хвилин, хвилини — на 60 секунд, а також число градусів у колі ($60^\circ \cdot 6^\circ = 360^\circ$).

Вавилонський календар

Пізнавально й цікаво

Вавилон — батьківщина зодіаку

Виокремлення зодіаку як кола небесної сфери, уздовж якого відбувається видимий рух Місяця, Сонця і планет, сталося у Вавилоні на початку VII ст. до н. е. Поділ зодіаку на 12 рівних частин по 30° здійснено, ймовірно, на початку V ст. до н. е. У вавилонських астрономічних «щоденниках» 12 зодіакальних сузір'їв згадуються з кінця V — початку IV ст. до н. е. Поділ зодіаку на 36–12 ділянок був зумовлений шістдесятковою системою числення Вавилону.

3. ПАМ'ЯТКИ МИСТЕЦТВА ЦИВІЛІЗАЦІЇ ДВОРІЧЧЯ

Вавилон вражав сучасників своєю величчю. Чудовою була **брама богині Іштар**. Вежі цих воріт були облицьовані різнобарвними глазурованими цеглинами, на темно-синьому тлі яких виділялися опуклі білі та жовті бики, фантастичні тварини, коричневі люті леви із золотими гривами.

Чудом світу вважали давні греки величезну семиповерхову 90-метрову вежу — зигурат, відому як **Вавилонська вежа**. Це була одна з найвищих будівель того часу. Вежа здавалася гігантськими різнобарвними сходами, що ведуть до неба.

Ще одним чудом світу були **висячі сади Семіраміди**. Сади заклали за наказом царя Навуходоносора II для його дружини — мідійської принцеси Амітіс. Вона сумувала за батьківщиною —

Брама богині Іштар та Дорога процесій (фотореконструкція)

Поміркуйте, як могла відчувати себе людина, що проходила Дорогою процесій до брами богині Іштар.

Висячі сади Семіраміді
(реконструкція)

Дізнайтеся з додаткових джерел інформації, які знання знадобилися вавилонянам для спорудження висячих садів Семіраміді.

Мідією, яка мала значно різноманітнішу природу, ніж Вавилон. Сади були розташовані на терасах, тому здавалося, що вони «висять» у повітрі. Але для того, щоб це чудо існувало, раби цілий день крутили водопідйомні колеса й черпали шкіряними відрами воду з річки для поливу царських садів. Згодом у легендах ім'я Амітіс замінилося на ім'я асирійської цариці Семіраміді, яка жила за 200 років до спорудження диво-садів.

ЗНАЮ й РОЗУМІЮ: запитання та завдання

I. Знаю нове

1. Назвіть досягнення культури Давнього Дворіччя. Доповніть перелік, скориставшись додатковими джерелами інформації.
2. Чим відзначився в історії цар Ашшурбаніпал? Яка роль його спадщини у вивченні історії Дворіччя?

II. Обговорюємо в групі

Поміркуйте, чи рівним був доступ до освіти та користування визначними пам'ятками Дворіччя для його давніх жителів. Чому?

III. Мислю творчо

1. У 2013 р. для Королівського музею Онтаріо вчені створили 3-D реконструкцію Вавилону за часів Навуходоносора II. Пропонований за посиланням ролик не має «озвучки» — підготуйте відеоекскурсію містом і представте її у класі.

Вавилон Навуходоносора II (3-D реконструкція):
[https://drive.google.com/
open?id=10fMt4C0J0d6dy5i12Jl-vPeKScQSV0I](https://drive.google.com/open?id=10fMt4C0J0d6dy5i12Jl-vPeKScQSV0I)

2. Продовжуйте творчий проєкт «Туристичні скарби цивілізацій Дворіччя».

§16

Фінікія в давнину

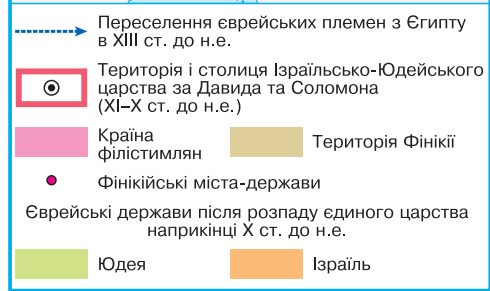

Поміркуйте, яке географічне положення країни вважається вигідним.

1. ПОВСЯКДЕННЕ Й ГОСПОДАРСЬКЕ ЖИТТЯ ФІНІКІЙЦІВ

На східному узбережжі Середземного моря з давніх часів жили **фінікійці** — від грецького слова *phoinos* («фоїнос»), що означає «червоний», бо вони вмели виробляти красиву червоно-лілову фарбу. Територія країни була невеликою, землі для заняття землеробством бракувало, тому багато фінікійців ішли до міст. Найбільшими містами країни були **Тир**, **Сидон**, а також **Бібл**, назва якого збереглася в словах «Біблія», «бібліотека».

Як і в інших давніх країнах, хлібороби Фінікії вирощували хліб, обробляли сади й виноградники, виготовляли запашну маслинову олію. Фінікійці розвинули й інші галузі господарства, які давали їм чималі прибутки.

Фінікія.
Ізраїльсько-Юдейське царство

Діємо: практичні завдання

1. Уважно прочитайте текст параграфа, розгляньте запропоновані ілюстрації (с. 68) та визначте головні заняття фінікійців.
2. Складіть розповідь про господарство фінікійців.
3. Чи можна сказати, що фінікійці робили «бізнес» на моді?

Головне, за рахунок чого багатіли фінікійські міста, — це торгівля. Фінікія розташовувалася на перехресті торговельних

Порт Карфагена (мозаїка)

Фінікійські
амфори
з кольорового
скла

Фінікійські маски
з кольорового скла

Срібна тетрадрахма
(монети,
м. Бібл, близько
554–544 рр. до н. е.)

шляхів між Єгиптом, Палестиною та Вавилонією, Ассирією, Грецією. Фінікійці прославилися як успішні торговці й найкращі у світі мореплавці. Вони вивозили на продаж вино, маслинову олію, пурпурні вбрання, скляний посуд. Цар Хірам постачав головний скарб Фінікії — плоти з величезних кедрових колод — до Єгипту, Ізраїлю та інших країн.

Пізнавально й цікаво

Відкриття фінікійських мореплавців

Відважні фінікійські мореплавці зборознили все Середземне море, дійшли до Іспанії й навіть насмілилися вийти за Гібралтарську протоку в Атлантичний океан, який вони вважали водою, що омиває край Землі. Фінікійські кораблі йшли чимраз далі на північ, досягли берегів сучасних Англії та Ірландії (звідки привозили олово) і Бурштинового берега загадкових північних країн. Славнозвісну подорож навколо Африки фінікійці здійснили за часів могутнього й марнославного єгипетського фараона Нехо II. Вони вперше в історії обігнули «Чорний континент» і повернулися додому через три виснажливих роки.

Фінікійський корабель

Відеофільм
«Відкриття
фінікійців»

1. Про які винаходи фінікійців розповідається у фільмі?
2. Поміркуйте, які знання знадобилися фінікійцям для плавання.
3. Розвиткові яких наук сприяв їхній досвід?

2. ФІНІКІЙСЬКА КОЛОНІЗАЦІЯ. КАРФАГЕН

На узбережжі Середземного моря фінікійці засновували численні **колонії**. Одна з таких колоній, заснована Тиром у Північній Африці, згодом перетворилася на славний і могутній Карфаген.

Варто запам'ятати!

Слово «колонія» має два значення:

колонія — країна, захоплена і гноблена іншою країною;

колонія — поселення людей, що переселилися з іншої країни; у цьому разі відносини колонії з «**метрополією**» (місцем, звідки вийшли жителі колонії) були партнерськими.

Карфаген, або Нове місто, був заснований у 814 р. до н. е. Незабаром він став найбільшим фінікійським центром ремесла й торгівлі, кількість населення якого досягла 200 тис. осіб. У зручній гавані стояли не тільки торговельні, а й військові судна. Грізний флот Карфагена складався з кількох сотень чудово оснащених кораблів.

Згодом сам Карфаген заснував багато колоній. Володіння цього міста-держави простяглися на півдні Іспанії, заході Сицилії.

Відео: 3-D реконструкція давнього Карфагена

Перегляньте відео та укладіть титри до нього, за допомогою яких можна здійснити екскурсію.

3. БАТЬКІВЩИНА АЛФАВІТУ

Близько XV ст. до н. е. на Близькому Сході, де жили фінікійці та семітські народи, була винайдена абеткова писемність. Фінікійці, які займалися торгівлею в цьому регіоні, мали швидко робити необхідні записи, але використовувати для цього ієрогліфи або клинопис було незручно. Так було вигадане більш просте

Фінікійська мова	Грецька мова (класична)	Кирилиця	Латиниця
Ⲁ	Α Α	А	A
Ⲃ	Β Β	Б	B
Ⲅ	Γ Γ	Г	G
Ⲇ	Δ Δ	Д	D
Ⲉ	Ε Ε	Е	E
Ⲋ	Ϝ Ι	З	Z

Походження сучасних алфавітів від фінікійського

єврейсько-фінікійське письмо на основі алфавіту, в якому особливі значки позначали спочатку склади («складове письмо»), а потім — літери.

За допомогою першого алфавіту, який складався з 30 літер, що позначали приголосні, можна було записати й прочитати будь-яке слово.

Майже всі алфавіти, що існують у наш час, створені на основі єврейсько-фінікійського.

ЗНАЮ й РОЗУМІЮ: запитання та завдання

I. Знаю нове

1. Поясніть запропоновані в хмаринці слова. Як ви думаєте, чому хмаринка має саме таку форму?
2. У тексті параграфу наведено два значення поняття «колонія». Яке з них ви застосували б, розповідаючи про фінікійську колонізацію? Свою думку обґрунтуйте.
3. Поясніть, як винайдення алфавіту пов'язане з господарською діяльністю фінікійців.

II. Обговорюємо в групі

1. Поміркуйте, у розвиток яких знань і вмінь людства зробили значний внесок фінікійці. Як це пов'язано з їхньою господарською діяльністю?
2. На підставі здобутих знань про життя фінікійців спробуйте уявити, які релігійні культури сповідували у Фінікії.

III. Мислю творчо

1. Продовжуйте укладати ілюстровану шкалу часу або хронологічну таблицю «Давні цивілізації Африки та Азії».
2. Вигадайте дві-три задачі на лічбу часу, в яких будуть фігурувати епізоди з історії Фінікії та вивчених раніше країн.
3. Дізнайтеся, які пам'ятки можна сьогодні відвідати на території колишньої Фінікії. Прокладіть на карті маршрут і доберіть найвигідніший вид транспорту для мандрівки. Обчисліть, скільки коштуватиме така поїздка. Для роботи скористайтеся можливостями мережі Інтернет та, за потреби, допомогою старших членів родини.

§ 17 Ізраїльсько-Юдейське царство

Поміркуйте, яку роль у розвитку суспільства, держави відіграє впливовий, авторитетний лідер. Яким має бути лідер народу?

1. ВИНИКНЕННЯ ІЗРАЇЛЮ

Близько 4 тис. років тому на територію Ханаану (Палестини) прийшов новий народ — євреї. Слово «євреї» означає, певно, «люди з іншого боку» річки Євер — Євфрат.

Поміркуймо!

Висловіть припущення, зважаючи на назву єврейського народу, у якій давній країні могла розміщуватися їхня прабатьківщина.

Головним джерелом з вивчення історії євреїв є **Біблія**. У ній розповідається, що першим євреєм був Авраам, який народився поблизу вавилонського міста Ур. Він був скотарем і кочував зі своїми великими чередами берегами річок Тигр і Євфрат, а потім прийшов до Ханаану й там оселився. Згодом у жителів Ханаану євреї навчилися землеробства. Онук Авраама — Яків — мав 12 синів, що дали свої імена 12 єврейським племенам (колінам). У Якова було також ім'я **Ізраїль**, тому євреїв почали називати ізраїльтянами, народом Ізраїлю.

За переказами, одного разу під час посухи, рятуючись від голоду, євреї оселилися в Єгипті. Однак незабаром їхнє становище стало нестерпним — єгиптяни змушували євреїв тяжко працювати на будівництві міст, храмів і гробниць. Тоді **Мойсей** (Моше) вивів їх з єгипетського рабства й привів у призначену для них землю — Ханаан. Однак шлях євреїв був непростим — вихід з полону

Мойсей (мармурова скульптура роботи Мікеланджело Буонарроті, 1513 – 1515 рр.)

Часто видатних державних діячів порівнюють з Мойсеєм. Як ви думаете, чому?

тривав 40 років. Люди страждали від труднощів і зневірювалися, та Мойсей наполегливо їх повчав і вів призначеним шляхом. Біблія розповідає, що під час походу на горі Синай Бог передав Мойсеєві **10 заповідей** — законів, за якими мав жити народ євреїв. Урешті євреї дісталися призначеного краю. А Мойсей увійшов в історію як великий пророк і законодавець євреїв.

2. ІЗРАЇЛЬСЬКО-ЮДЕЙСЬКЕ ЦАРСТВО ЗА ДАВИДА І СОЛОМОНА

Давид і Голіаф

Давній Єрусалим.
Місто Давида
(відеорекострукція)

1. Складіть опис давнього Єрусалима.
2. Чи схожий Єрусалим на відомі вам давні міста? Свою думку обґрунтуйте.

У 1030 р. до н. е. легендарний цар **Саул** заснував державу Ізраїль. Після загибелі Саула в одній з битв із філістимлянами новим правителем Ізраїлю став цар Давид (близько 1004–965 рр. до н. е.). Давид — улюблений герой єврейського народу, що прославився ще за царя Саула перемогою над велетнем Голіафом.

Традиційно Давида вважають автором більшості біблійних псалмів, чудовим музикантом. Але цар Давид був, насамперед, державним діячем і воєначальником. Давид захопив м. Єрусалим, що в пам'яті народу був пов'язаний з жит-

тям патріарха (засновника роду) Авраама. Відтоді Єрусалим став священним містом євреїв, символом їхньої історії.

Згодом Давид значно розширив межі держави, за нього царство Ізраїль стало найсильнішим у Передній Азії.

Пофантазуйте!

На прикладі історії про Давида створіть словесний портрет ідеального правителя.

3. МУДРИЙ ЦАР СОЛОМОН

Після смерті Давида царем став його молодший син **Соломон** (близько 965–928 рр. до н. е.). Біблія прославляє його за мудрість, зображує проникливим і справедливим суддею.

Суд Соломона
(картина художника Миколи Ге)

1. Дізнайтеся, який сюжет із життя Соломона зображено на ілюстрації.
2. Як ви розумієте крилатий вислів «Соломонове рішення»?

Храм Соломона (реконструкція)

Соломон не воював, як його батько, а намагався за допомогою дипломатії та торгівлі зміцнити державу. У країні розпо-

чалось бурхливе будівництво: відновлювали й засновували нові міста, будували палаци.

Насправді в Ізраїльській державі не все було добре. Величезні витрати на будівництво й утримання царського двору важким тягарем лягали на простих людей. Та й об'єднання ізраїльських племен в одну державу трималося тільки завдяки силі.

Поміркуймо!

1. У чому полягала відмінність між політикою Давида й Соломона?
2. У Біблії час правління Соломона названо «золотим віком». Як ви вважаєте, чи відповідало істині це твердження?

Діємо: практичні завдання

1. За допомогою карти на с. 67 позначте на контурній карті:
  - шлях переселення єврейських племен з Єгипту;
  - територію та столицю Ізраїльсько-Юдейського царства за Давида й Соломона.
2. З'ясуйте за допомогою карти, якою була доля держави після смерті Соломона.
3. Назвіть сусідні з Ізраїльсько-Юдейським царством держави та народи.

Невдовзі після смерті царя Соломона держава розпалася на дві частини: Ізраїль (на півночі) та Юдею (на півдні). У 586 р. до н. е. вавилонський цар Навуходоносор II захопив Єрусалим, зруйнував Храм Соломона й остаточно знищив єврейську

державу. Тисячі жителів Єрусалима зігнали до «вавилонського полону» й поселили в різних містах Месопотамії. Лише після завоювання Вавилонського царства Персією цар Кір дозволив вигнанцям повернутися на батьківщину.

Поміркуймо!

Поміркуйте й визначте причини занепаду Ізраїльсько-Юдейського царства. Чим вони повчальні для нащадків?

ЗНАЮ й РОЗУМІЮ: запитання та завдання

I. Знаю нове

1. Розташуйте події з історії єврейського народу в хронологічній послідовності.

Ви можете також виконати вправу за посиланням:

<https://learningapps.org/watch?v=pue4qcftk19>.

2. Яку роль відіграє Біблія у вивченні історії Ізраїльсько-Юдейського царства?
3. Виконайте задачі на лічбу часу — скільки років минуло:
  - а) від початку правління Соломона до початку роботи Мікеланджело над скульптурою Мойсея;
  - б) від початку «вавилонського полону» євреїв;
  - в) від початку правління царя Давида.

II. Обговорюємо в групі

1. Визначте за попередньо вивченим матеріалом, які події відомої вам історії відбувалися одночасно з історією Ізраїльсько-Юдейського царства.
2. Пригадайте, які біблійні сюжети вам траплялися на попередніх уроках, коли ви вивчали історію Давнього Єгипту, Дворіччя, Фінікії та Ізраїльсько-Юдейського царства.

III. Мислю творчо

Продовжуйте укладати ілюстровану шкалу часу або хронологічну таблицю «Давні цивілізації Африки та Азії».

§ 18

Біблія як історичне джерело

Пригадайте, що таке Біблія. Яких біблійних героїв ви знаєте? Чим вони славилися?

1. ВИНИКНЕННЯ МОНОТЕЇЗМУ

Релігія євреїв, що виникла на початку II тис. до н. е., називається **юдаїзмом**. З-поміж інших давніх релігій її вирізняла віра в єдиного Бога, творця Всесвіту й людини. Така релігія називається **монотеїзм**.

Євреї вважали за необхідне дотримуватися заповідей — правил, обов'язкових для всіх людей. Скрижалі (кам'яні дошки) з десятьма найважливішими заповідями Мойсей (Моше), згідно з ученням, одержав від Бога на горі Синай.

Отримання заповідей Мойсеєм
(картина художника
В'ячеслава Грошева, фрагмент)

Поміркуймо!

1. Прочитайте заповіді Божі.
2. Які заповіді, на вашу думку, можуть бути важливими для всіх сучасних людей незалежно від релігійних переконань? Свою думку обґрунтуйте.

З Біблії

9. Шість день працюй, і роби всю працю свою.
10. А день сьомий — субота для Господа Бога твого: не роби жодної праці ти й син твій, та дочка твоя...
12. Шануй свого батька та матір свою, щоб довгі були твої дні на землі...
13. Не убивай.
14. Не чини перелюбу.
15. Не кради.
16. Не свідкуй неправдиво на свого ближнього.
17. Не жадай... ані всього, що ближнього твого.

2. БІБЛІЯ — ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

Біблія — найвидатніша книга, яку видають і читають частіше, ніж будь-яку іншу книжку на Землі. Недарма її називають «Книгою Книг».

Пізнавально й цікаво

За релігійними уявленнями євреїв, Бог подарував їм єврейську Біблію — Тору.

Повна єврейська Біблія називається ТАНАХ. Це слово складається з перших літер трьох частин єврейської Біблії: Тора (християни називають її П'ятикнижжям Мойсея), Невіім (Пророки) та Кетувім (Писання).

Усю єврейську Біблію — ТАНАХ — християни називають Старим Заповітом Біблії, першою її частиною. Християнська Біблія містить у собі Старий Заповіт (перша частина) та Новий Заповіт, що є її другою частиною.

Біблія є одним із найдавніших історичних джерел. У Старому Заповіті розповідається історія єврейського народу, а також його сусідів — філістимлян, фінікійців, асирійців, вавилонян тощо. У Новому Заповіті можна знайти відомості з історії Давнього Риму, римських провінцій на Сході.

Учені вважають, що багато з подій, які описано в Біблії, відбувалися насправді. Про це свідчать, насамперед, дані археологічних розкопок. Одним із прикладів є історія відкриття Ассирії.

«Із цієї землі вийшов Ассур і побудував Ніневію» (Буття 10:11) — так у Старому Заповіті згадується давня могутня

Пагорби в околицях Мосула, під якими знайдено палац асирійського царя Саргона II (фрагмент малюнка Єжена Фландена, 1843 р.)

Розкопки царського палацу в Хорсабаді (фото Габрієля Траншара, 1853 р.)

Підготовка шеду (фігури міфічних людинолевів) до транспортування (за малюнком Єжена Фландена, 1863 р.)

Ассирійський зал Лувру. Настінні рельєфи та фрагмент воріт палацу царя Саргона II, VIII ст. до н. е. (Лувр, Франція)

Саргон II з вельможею (ймовірно сином Сіннахерібом). Рельєф із м. Дур-Шаррукіні, VIII ст. до н. е. (Лувр, Франція)

Ассирія. Тривалий час згадки про цю країну вважалися легендами, але після археологічних експедицій середини XIX ст. в Месопотамію біблійна Ассирія стала історичною реальністю.

Діємо: практичні завдання

Уважно розгляньте подані ілюстрації (с. 76–77) та складіть розповідь про відкриття м. Дур-Шаррукіні — столиці ассирійського царя Саргона II. У своїй розповіді вкажіть час археологічних відкриттів і місце зберігання пам'яток Ассирії.

ЗНАЮ й РОЗУМІЮ: запитання та завдання

I. Знаю нове

1. Прокоментуйте вислів: «Біблія — історичне джерело».
2. У який спосіб ученим вдається довести вірогідність історичних даних Біблії?
3. Як ви зрозуміли, у чому полягає відмінність між монотеїзмом і язичництвом?

II. Обговорюємо в групі

1. Яку роль відіграла Біблія в житті суспільства?
2. Чому Біблію шанують у різних країнах світу?
3. У чому полягає повчальний характер змісту Біблії?

III. Мислю творчо

1. Продовжуйте укладати ілюстровану шкалу часу або хронологічну таблицю «Давні цивілізації Африки та Азії».
2. Виконайте дослідницький проект «Біблія — історичне джерело». Не забувайте, що вірогідності нададуть докази: ілюстрації, історичні документи, твердження авторитетних істориків.

§ 19

Перська держава

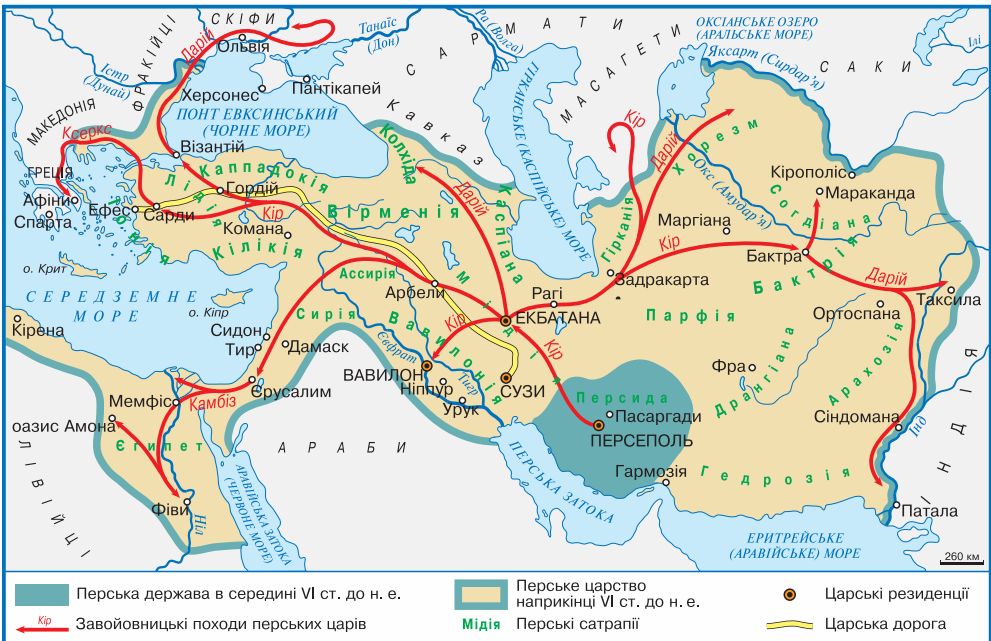

Дізнайтеся, як історія Перської держави пов'язана з історією українських земель.

1. ДЕ І КОЛИ ВИНИКЛА ПЕРСЬКА ДЕРЖАВА

В Азії неподалік Дворіччя розташоване Іранське нагір'я. У найдавніші часи тут жили народи, споріднені з давніми народами Індії. Пізніше з півночі прийшли арії, від яких і походить сама назва Іран — «країна аріїв». На початку I тис. до н. е. більшу частину території Ірану зайняли перси, які дали йому назву **Персія**.

Деякий час Персія залежала від інших країн, однак перський цар **Кір II** виступив проти мідійського панування й у **550 р. до н. е.** здобув перемогу. Цією подією розпочинається історія Перської держави. Протягом двох десятиліть Кір II, а після його смерті Камбіз II створили найбільшу державу тогочасного світу.

Перське царство

1. Визначте за картою, де і коли виникла Перська держава.
2. Які правителі розширили володіння Персії?
3. Як змінилися розміри Перської держави з часом?
4. Які відомі вам країни давнини увійшли до складу Перської держави?

2. РОЗКВІТ ПЕРСІЇ ЗА ДАРІЯ I

Значного піднесення своєї держави домогся нащадок Кіра II **Дарій I**. Він мріяв про велич своєї держави, тому здійснив важливі **реформи**. Для поліпшення керівництва країною Дарій I поділив державу на області (сатрапії) на чолі із сатрапами — «охоронцями царства». Новою столицею Персії стало м. Персеполь. Усі важливі посади в державі обіймали перси.

Поміркуймо!

Дізнайтеся, в яких випадках уживається слово «сатрап» у переносному значенні.

Цар і його чиновники, побоюючись нових змов, постійно контролювали всі дії сатрапів і воєначальників. Було створено таємну поліцію — «вуха й очі царя». Дарій I упорядкував закони, збирання податків, запровадив єдині гроші — золотий дарик вагою 8,4 г. Але головну увагу цар приділив зміцненню армії, необхідної для придушення повстань і для нових завойовницьких походів.

Діємо: практичні завдання

Укладіть схему (карту пам'яті) «Правління Дарія I», яка ілюструватиме основні напрями діяльності царя Дарія I.

Дарій I

Відбиток особистої печатки Дарія I

1. Визначте, які елементи печатки відображають агресивний характер Перської держави.
2. Що споріднює перську культуру з культурою сусідів?

3. ЗАВОЙОВНИЦЬКІ ПОХОДИ ПЕРСІВ

Перські царі здійснювали численні завойовницькі походи, завдяки яким їм вдалося створити могутню Перську імперію.

Діємо: практичні завдання

1. За допомогою карти на с. 78 з'ясуйте, які країни були підкорені персами.
2. Нанесіть на контурну карту територію Персії та напрямки завойовницьких походів персів.
3. Дізнайтеся з додаткових джерел, що означає поняття «імперія». Яке з визначень можна застосувати до Перської держави?

У **513 р. до н. е.** Дарій I прийшов з війною й на терени сучасної України. У ті часи тут панували скіфи, які застосували в боротьбі з персами *тактику випаленої землі*.

Пізнавально й цікаво

З книги Геродота «Історії»

Після здобуття Вавилона Дарій вирушив у похід на скіфів...

...Скіфи... вирішили не давати одразу відкритого бою, ...поступово відступаючи і відбиваючи ворогів [персів], засипати криниці і джерела, що траплятимуться на їхньому шляху, а також підпалити всю траву... Коли перси почнуть відступати, [скіфи] нападуть на них і переслідуватимуть їх [персів].

Коли нарешті Дарій опинився у великій скруті, скіфські царі довідалися про це і послали вісника з дарами до Дарія: птаха, мишу, жабу і п'ять стріл... Дари означали таке: «Якщо, перси, ви не станете птахами, і не полетите високо в небо, або мишами, і не сховаєтеся в землю, або жабами, і не пострибаєте в болота, то ви не повернетеся до себе, вас загублять оці стріли».

[Невдовзі Дарій зі своїм військом відступив]

1. Як ви зрозуміли, у чому полягає суть тактики випаленої землі?
2. Поміркуйте, у чому переваги та недоліки застосування цієї тактики у війні.
3. Яким був результат походу Дарія I проти скіфів?

Бехістунський напис на честь перемог Дарія I (Іран)

Попри невдалий похід на скіфів, Перська держава була на вершині могутності. Її межі простягалися від річки Інд на сході до Егейського моря на заході, від Вірменії на півночі до Нільських порогів на півдні. Перські царі в V–IV ст. до н. е. продовжували вести загарбницькі війни — цього

разу з греками, намагаючись зміцнити свою владу в Малій Азії, однак і тут перси зазнали поразки.

Згодом величезна Перська імперія ослабла через повстання підкорених народів, виснаження від воєн і в **331 р. до н. е.** була завойована видатним полководцем Александром Македонським.

Поміркуймо!

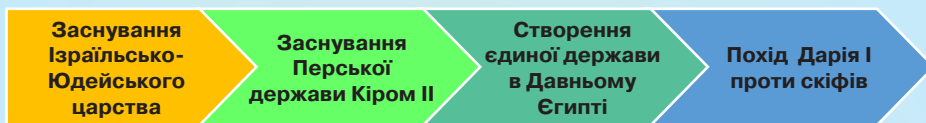
1. Дізнайтеся значення слова «імперія». Чому Перську державу називають імперією?
2. Що можуть означати слова: «Перська держава — колос на глиняних ногах»? Наведіть докази на підтвердження своїх міркувань.

ЗНАЮ й РОЗУМІЮ: запитання та завдання

I. Знаю нове

1. Упорядкуйте шкалу часу, поставивши події в хронологічній послідовності. Укладіть задачі на лічбу часу з подіями історії Перської держави та будь-якими іншими відомими вам історичними подіями.

2. Поясніть зміст понять: *імперія, сатрап, реформи.*
3. Як історія Персії пов'язана з історією українських земель?

II. Обговорюємо в групі

1. Назвіть спільні риси історії розвитку Перської держави та інших держав Стародавнього світу.
2. Поміркуйте, які досягнення й прорахунки притаманні правлінню Дарія I.
3. Як ви вважаєте, чому Перська держава ослабла?

III. Мислю творчо

1. Продовжуйте укладати ілюстровану шкалу часу або хронологічну таблицю «Стародавні цивілізації Африки та Азії».
2. Поміркуйте, чи могла досягти могутності Перська держава без завоювань.
3. Уявіть, що Дарій I — наш сучасник та активний користувач соціальних мереж. Створіть сторінку діяча в одній (*на вибір*) із соцмереж — Facebook або Instagram — та наповніть її від імені Дарія I.

Дізнайтеся, яку роль у житті давніх індійців відігравали релігії.

1. ПРИРОДА ДАВНЬОЇ ІНДІЇ

Індія — найзагадковіша країна світу. Розташована вона в Південній Азії. Клімат тут спекотний і вологий. Найвищий на Землі Гімалайський гірський хребет захищає Південну Індію від потоків холодного повітря з півночі. Більшу частину північного заходу цього регіону займає долина найбільшої річки Інд і її приток. Родючі рівнини чергуються з напівпустелями.

На північному сході розташований басейн річки Ганг. Тут, в умовах підвищеної вологості, ростуть буйні тропічні джунглі — непрохідні зарості дерев і чагарників. Під час сезону дощів у долині Гангу часто бувають повені, а в дельті цієї річки є багато боліт.

Поміркуймо!

Спробуйте за описом природних умов Індії визначити головні заняття давнього індійського населення. Поміркуйте, які природні умови були сприятливими для господарювання, а які — ні.

2. ВИНИКНЕННЯ ДЕРЖАВИ В ДАВНІЙ ІНДІЇ

У V–IV тис. до н.е. в гірських районах Індської долини виникли перші землеробські поселення, а в **III тис. до н.е.** — найдавніші міста. Тут зародилася **Індська (або Гарапська) цивілізація**, розквіт якої припадав на 2300–1700 рр. до н.е. Найбільші міста з населенням близько 30 тис. жителів розташовувалися на місці сучасних поселень **Гарапша** й

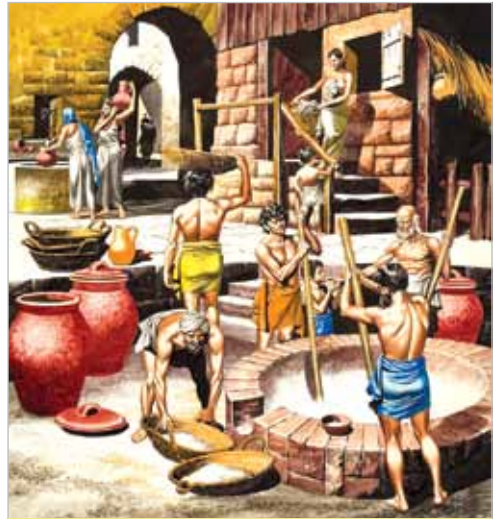

- Район цивілізації долини Інду в III–II тис. до н.е.
- Найдавніші міста Індії
- Переселення аріїв у другій половині II тис. до н.е.
- Царство Магадга в VI ст. до н.е.
- Місце зародження буддизму в VI ст. до н.е.
- Держава Маур'їв за царя Ашоки (273–236 рр. до н.е.)

Давня Індія

Давнє місто Мохенджо-Даро
(історична реконструкція)

Місто Гараппа та його жителі
(картина художника
Рональда Емблтона)

1. Уважно розгляньте малюнки й визначте спільні риси перших міст Індії з відомими вам цивілізаціями Стародавнього світу.
2. Складіть розповідь про життя людей у давньоіндійських містах.

Мохенджо-Даро («пагорб мертвих»).

У III тис. до н. е. в Індію проникли племена аріїв, які змішалися з місцевим населенням. Поступово в населення долини Гангу з'явилася майнова нерівність, вожді-раджі ставали царями, передаючи свою владу у спадок. У III ст. до н. е. майже всю Індію зміг об'єднати в одній державі правитель **Ашока** з династії Маур'їв.

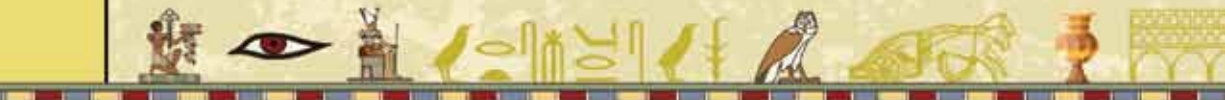
Діємо: практичні завдання

Позначте на контурній карті головні географічні об'єкти Давньої Індії; центри формування цивілізації в Індії; територію імперії Маур'їв.

3. СУСПІЛЬСТВО ДАВНЬОЇ ІНДІЇ

Найважливішою традицією Індії, що впливає на життя людей і культуру країни аж до сьогодні, є розподіл суспільства на **варни** й **касти**, який упродували арії з другої половини I тис. до н. е. **Варни** — це замкнені групи різних за соціальним станом людей, приналежність до яких визначалася народженням.

Вищою була варна **брахманів**, до якої належали жерці та вчені, що правили країною. До варни **кшатр'їв** належала військова знать. Вільні селяни й торговці становили варну **вайш'їв**. Варна **шудрів** — неповноправне населення, до якого належали

збіднілі хлібороби, змушені займатися ремеслом, найматися на різні роботи.

Крім розподілу за варнами, кожна людина належала ще й до певної **касти** — замкненої групи представників однієї професії, що жили в одному районі. Вищими були каста жерців, учителів і воїнів, а нижчою — каста «недоторканих». «Недоторкани» займалися забоем худоби, прибиранням трупів і нечистот та іншими «брудними» заняттями.

Поміркуймо!

Зіставте соціальну структуру індійського суспільства та інших суспільств Давнього Сходу. Визначте спільні й відмінні риси.

4. ПАМ'ЯТКИ КУЛЬТУРИ ДАВНЬОЇ ІНДІЇ

Стародавні арії не знали писемності, але вони усно переказували свою історію, передавали релігійні уявлення від покоління до покоління. Ці історії, міфи називалися **Ведами** — «Книгами Знань», що зберігалися в пам'яті народу. Священні тексти Вед лягли в основу індуїзму — одного з найдавніших віровчень у світі.

Близько 2500 років тому індійський принц **Сіддхарта Гаутама** заснував релігію **буддизм**. Бачачи складне життя та страждання простих людей, він залишив палац і почав блукати країною, проводячи багато часу в роздумах і молитвах. Якось, сидячи й міркуючи під фіговим деревом, він усвідомив істину, на нього зійшло просвітління. Під ім'ям Прояснений, або **Будда**, він став відомий усьому світові. Буддизм засуджує війни й будь-яке насильство, навчає шанувати все живе на Землі.

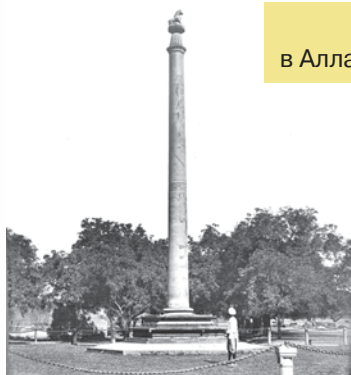

Поміркуймо!

1. Чим відрізнялося вчення буддизму від традицій тогочасного суспільства?
2. Що вплинуло на те, що прибічників буддизму ставало дедалі більше в Давній Індії?

З-поміж пам'яток архітектури й мистецтва до наших днів дійшли лише колони царя Ашоки, на яких були записані його укази та послання підданам.

Збереглися в Індії буддійські храми й монастирі, іноді величезних розмірів, зі складною архітектурою, а також **ступи** —

Колона Ашоки
в Аллахабаді (фото 1870 р.)

Леви з колони
Ашоки зображені
на гербі сучасної
Індії

Поміркуйте, чому в сучасній Індії за державний символ взято пам'ятку Давньої Індії.

споруди, призначені для збереження святинь.

Індія є батьківщиною відомих нам арабських цифр (винайшли їх у Індії, проте європейці ознайомилися з цими цифрами за посередництва арабів). Жителі Індії також придумали гру в шахи, володіли знаннями про рух небесних тіл.

Буддійська ступа в м. Санчі
(сучасне фото)

ЗНАЮ й РОЗУМІЮ: запитання та завдання

I. Знаю нове

1. Назвіть перші осередки цивілізації в Індії.
2. Поясніть зміст понять: *варна, каста, буддизм, індуїзм*.
3. Яку роль в історії Індії відіграв цар Ашока?
4. Якими культурними надбаннями Давньої Індії послуговується сучасне людство?

II. Обговорюємо в групі

1. Поміркуйте, які чинники могли сприяти формуванню цивілізації в Індії.
2. Доберіть з історії вивчених суспільств Давнього Сходу події, які відбувалися одночасно з індійськими подіями. Укладіть синхроністичну таблицю.

III. Мислю творчо

1. Продовжуйте укладати ілюстровану шкалу часу або хронологічну таблицю «Стародавні цивілізації Африки та Азії».
2. Виконайте творчий проєкт «Культурні надбання Індії в сучасному світі».

§21

Давній Китай

Як ви розумієте поняття «традиційне суспільство»?

1. ДЕ ФОРМУВАЛАСЯ ЦИВІЛІЗАЦІЯ ДАВНЬОГО КИТАЮ

Географічно Китай відділений від іншого світу Тибетськими горами із заходу, величезною пустелею Гобі з півночі, а зі сходу й півдня береги Китаю омиває Тихий океан. Китайці називали свою країну **Серединним царством, а також Піднебесною**, вважаючи її центром світу.

Давні хлібороби Китаю, так само, як і хлібороби Єгипту й Месопотамії, селилися на берегах річок. Але водночас близькість річки була дуже небезпечною. Не випадково в давньокитайських письменах слово «нещастя» записували ієрогліфом, який зображував водяну стихію. Для боротьби з повенями китайці будували греблі, копали канали.

Діємо: практичні завдання

1. Визначте за допомогою карти «Давній Китай», на берегах яких річок формувалася давньокитайська цивілізація.
2. Що робить господарське життя Давнього Китаю схожим на інші давні цивілізації?
3. Зробіть припущення щодо того, як природні умови Китаю вплинуть на формування держави.

Давній Китай

2. ПЕРШІ ДЕРЖАВИ В КИТАЇ

У III тис. до н. е., відповідно до давньокитайської легенди, правителем Піднебесної обрали Великого Юя, який урятував китайців від страшної повені.

У III ст. до н. е. володар царства Цінь Ін Чжен зміг об'єднати під своєю владою всю країну — була проголошена **імперія Цінь** (221–207 рр. до н. е.), а Ін Чжен проголошений «першим імператором династії Цінь» — **Цінь Ши Хуан-ді**. Імператор провів низку реформ для впорядкування державних справ.

Пізнавально й цікаво

Для того щоб зміцнити єдність держави, Ши Хуан-ді наказав знищити всі документи попередніх століть, що не належали до династії Цінь. Крім цього, він спалив велику кількість книжок, що, на думку імператора, могли похитнути його владу, і стратив більш як 400 вчених.

1. До яких наслідків могли призвести такі дії імператора?
2. Чи можна назвати мудрою таку поведінку? Поміркуйте чому.

Зростання багатства держави давало можливість будувати великі імператорські палаці, міста.

Найвідомішою спорудою за всю історію Китаю є **Великий Китайський мур**. Його почали зводити ще в VII ст. до н. е. для захисту від кочовиків. За представника династії Хань (206 р. до н. е. – 220 р. н. е.) імператора У-ді було прокладено Великий шовковий шлях з Китаю та країн Азії до Європи.

Пізнавально й цікаво

За легендами, виробництво шовку виникло близько V тис. до н. е. Його до Китаю привезла дружина імператора Лей-цзу.

Щоб зберегти таємницю виробництва шовку, вивозити тутових шовкопрядів з Китаю заборонялося під страхом смертної кари. Лише в 555 р. монахам вдалося вивести кілька личинок комах до Візантії — тоді розпочалося виробництво шовку й за межами Китаю.

Дізнайтеся, чому шовк дуже популярний серед людей.

Великий Китайський мур
(сучасне фото)

1. Поміркуйте, як таке велике будівництво могло вплинути на державу.
2. Поцікавтеся, чи допомагав Великий Китайський мур у захисті від ворогів. Знайдіть історичні факти, які це підтверджують.

Діємо: практичні завдання

Ви, напевно, помітили, що історія давньокитайської держави досить бурхлива. Створіть задачі на лічбу часу, які охоплюють різні епізоди історії Давнього Китаю.

3. РАНГИ В КИТАЙСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Китайське суспільство було чітко розділено на п'ять **рангів** — груп. На чолі стояв ван — правитель, що називав себе «єдиним серед людей». Нижче стояли інші ранги, які чітко підпорядковувалися вищим. Ранг визначав не тільки місце людини в суспільстві, а й умови її життя: житло, одяг, їжу, а також поховання.

Поміркуймо!

Є заняття великих людей і є заняття маленьких людей... Тому й кажуть: «Хтось напружує свій розум, інші напружують свою силу. Той, хто напружує свій розум, керує людьми. Той, хто напружує свою силу, керований людьми. Той, хто керує людьми, годується за рахунок людей, а керований людьми годує людей. Такий загальний закон Піднебесної...».

У чому намагається переконати читача автор цього тексту?

Конфуцій

Описана система суспільних відносин базувалася на вченні відомого китайського філософа **Конфуція** (551–479 рр. до н. е.). Він учив доброчесності й відповідальності, навчав своїх численних учнів грамоти й правил поведінки. Конфуцій вважав, що в кожній людині є своє місце в суспільстві та свої обов'язки, які необхідно виконувати, і бути гуманним (людяним). Ці ідеї лягли в основу китайської релігії — **конфуціанства**, яке багато століть визначає традиції Китаю.

Поміркуймо!

1. Які ідеї конфуціанства вам припали до душі? Поясніть свій вибір.
2. Яку роль конфуціанство відігравало в забезпеченні суспільного ладу в Китаї?

4. КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА КИТАЮ

Культурні традиції Давнього Китаю збереглися до наших днів. Цьому сприяли релігійні вчення — уже відоме нам **конфуціанство** та **даосизм**.

Пізнавально й цікаво

Учення **даосизм**, створене **Лао-цзи**, учить, що скрізь і всюди є великий Дао — загальний закон буття, який дає початок і форму всьому у світі.

Сенс, ціль і щастя життя полягають у пізнанні Дао шляхом самовдосконалення.

Однією з причин популярності даосизму і серед народу, і серед знаті було вчення про довголіття й безсмертя. Лао-цзи виступав за рівність між людьми. Це робило даосизм популярним серед простого люду.

1. Які ідеї даосизму видаються вам привабливими? Чому?
2. Чи керуються сучасні люди подібними ідеями? Чому?

До визначних пам'яток давньокитайської культури належить китайська писемність — **ієрогліфи**. Китайці наприкінці I тис. до н. е. першими винайшли спосіб виготовлення паперу з ганчірок, кори дерев і бамбука.

Згодом володіння письмом переросло в мистецтво **каліграфії** — малювання ієрогліфів. Своєрідність китайського мистецтва полягає в **єдності** поезії, живопису й каліграфії.

Високого рівня в Китаї досяг розвиток науки. Китайські астрономи в 104 р. до н. е. обчислили, що тривалість року становить 365,25 доби, склали точний календар. У Китаї добре була розвинена медицина. Особливим методом китайської медицини є **акупунктура** — голковколювання в особливі, біологічно активні точки на тілі людини. У Китаї вперше в історії людства

навчилися виробляти папір і порох, туш і лак, гармати й кулі, винайшли друкарство, виготовили перший компас і сейсмограф (прилад для визначення сили землетрусів).

Теракотова армія імператора Цинь Ши Хуан-ді складалася з понад 6000 глиняних і бронзових воїнів природних розмірів. Вони повинні були після смерті «охороняти» імператора. Була знайдена під час археологічних розкопок у 1974 р.

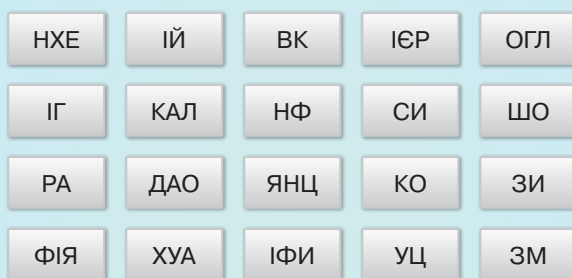

ЗНАЮ Й РОЗУМІЮ: запитання та завдання

I. Знаю нове

1. Укладіть хронологічну таблицю з наведених подій: заснування Карфагена, будівництво піраміди Хеопса, проголошення імперії Цінь у Китаї, початок будівництва Великого Китайського муру, народження Конфуція, початок правління в Індії Ашоки, початок правління Хаммурапі, похід Дарія I проти скіфів, заснування Перської держави, заснування Ізраїльсько-Юдейського царства.
2. Розгадайте головоломку «Давній Китай»: утворіть із фрагментів ключові слова, за допомогою яких можна розповісти про життя давніх китайців. Складіть речення з кожним із слів.

3. Які особливості природних умов Китаю впливали на заняття населення?
4. Назвіть перші державні утворення в Давньому Китаї.
5. На які соціальні верстви поділялося суспільство Китаю? Як цей поділ впливав на життя людей?
6. Яку роль в історії Китаю відіграв Конфуцій?
7. Виконайте тренувальну вправу «Давні Індія та Китай» за посиланням:

<https://learningapps.org/watch?v=pm6e8qfvn19>

Укладіть подібну вправу: для цього оберіть будь-яку вивчену вами стародавню цивілізацію.

II. Обговорюємо в групі

Синхронізуйте історію Давнього Китаю та інших відомих вам цивілізацій давнини. Подайте результат роботи у вигляді таблиці чи шкали часу.

III. Мислю творчо

1. Завершіть укладати ілюстровану шкалу часу або хронологічну таблицю «Стародавні цивілізації Африки та Азії».
2. Напишіть есеї «Доля маленької людини в Давньому Китаї». Працюючи над цією роботою, зверніть увагу на становище різних верств суспільства в Китаї.
3. Складіть розповідь-детектив про подорож торговельного каравану Великим шовковим шляхом.

§22

Порівняння умов виникнення та розвитку стародавніх цивілізацій.

Практична робота № 2

Протягом кількох уроків ми з вами здійснювали мандрівку захопливим світом стародавніх цивілізацій. Під час подорожі ви, напевно, помітили: хоч вони й унікальні, однак деякими рисами схожі між собою. Спробуйте себе в ролі дослідників і з'ясуйте, чим стародавні цивілізації схожі та чим відрізняються.

Справжні дослідники працюють за планом, тому пропонуємо вам діяти так:

- ▶ об'єднайтеся в дослідницькі групи;
- ▶ оберіть для дослідження й порівняння дві стародавні цивілізації: Давній Єгипет і Персія, міста-держави Шумеру та Китаю, Фінікія та Індія, Ізраїльсько-Юдейське царство й Давня Індія (*можете утворити пари країн самостійно, але так, щоб групи досліджували різні цивілізації*);
- ▶ результати дослідження записуйте в накреслену в зошиті таблицю, відповідаючи на запитання в першій колонці;
- ▶ завершивши роботу, поміркуйте, що спільного й чим відрізнялися стародавні цивілізації, які ви досліджували.

Критерії порівняння	Країна	Країна
	(назва)	(назва)
Які природні умови сприяли розвиткові цивілізації?		
Якими були основні заняття населення?		
Коли виникла держава?		
Хто стояв на чолі держави?		
З яких суспільних верств складалося населення?		
Якими методами влада управляла суспільством?		
Якими були релігійні вірування?		

§ 23

Узагальнення з розділу 2 «Стародавні цивілізації Азії та Африки»

1. «ІСТОРИЧНІ ЗАГАДКИ»

ІСТОРИЧНІ АНАГРАМИ

Відгадайте закодовані географічні назви та вкажіть зображення історичної пам'ятки, яке з ними пов'язано.

1 ЛІМІГАА	А
2 ЯИЦНЗ	Б
3 ФТЄРАВ	В
4 ІЛН	Г
	Д

Спробуйте скласти такі анаграми самостійно, використовуючи ілюстрації на власний вибір.

Цю вправу можна також виконати в онлайн-режимі за посиланням:

<https://learningapps.org/watch?v=prg7vgf6k19>.

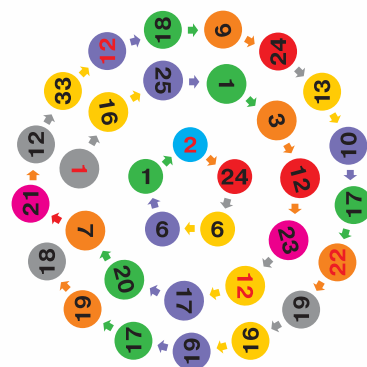
3. ТВОРЧА МАЙСТЕРНЯ

СЕНКАН ІЗ СЕКРЕТОМ

Крок 1. У магічному колі закодовано п'ять слів. Щоб дізнатися, які саме, і знайти додаткові слова, вам потрібно передусім «перетворити» цифри на літери. Це можуть бути імена правителів, назви визначних пам'яток стародавніх цивілізацій тощо.

Ключ до відгадки:

- ▶ літери закодовано під їхніми номерами в українській абетці;
- ▶ початкові літери слів позначено червоним кольором;
- ▶ порядок літер у словах показують стрілки.

Крок 2. Укладіть історичні сенкани до знайдених слів.

ПРЕЗЕНТАЦІЯ ТВОРЧИХ ПРОЄКТІВ

Протягом вивчення розділу «Стародавні цивілізації Азії та Африки» вам пропонувалося виконати такі завдання:

- ▶ укласти ілюстровану шкалу часу або хронологічну таблицю «Стародавні цивілізації Африки та Азії»;
- ▶ творчі проєкти: «Єгипет — перлина Нілу»; «Туристичні скарби цивілізацій Дворіччя»; «Культурні надбання Індії в сучасному світі»;
- ▶ написати есей «Доля маленької людини в Давньому Китаї».

Презентуйте результати своєї роботи однокласникам та однокласницям.

4. ЩО МИ ЗНАЄМО З ТЕМИ

Перевірте, як ви засвоїли матеріал теми за допомогою онлайн-тесту. Для виконання завдання перейдіть за посиланням:

<https://forms.gle/KUyynTPzyaEXh4WQ7>

або скористайтеся смартфоном — зчитайте QR-код.

Бажаємо успіху та високого бала!

Розділ 3. Антична цивілізація та її сусіди

§24

Зародження цивілізації в Давній Греції

Поясніть, як географічне положення та природні умови впливають на життя і заняття людей.

1. ПРИРОДА Й НАСЕЛЕННЯ БАЛКАНСЬКОГО ПІВОСТРОВА В ДАВНІНУ

Одна з найдивовижніших Стародавніх цивілізацій — **давньо-грецька** — зародилася на гористому Балканському півострові. Давні греки називали свою країну **Елладаю**.

- Острів Крит — колиска мінойської цивілізації
- Столиця найбільшого критського царства
- Моря й острови, підвладні кнооським царям близько 1500 р. до н. е.
- Ахейська Греція на початку II тис. до н. е.
- Столиця найбільшого ахейського царства
- Похід греків-ахейців на Трою в XIII ст. до н. е.
- Грецькі племена на початку I тис. до н. е.
- Історичні області Давньої Греції

Мінойська та ахейська цивілізації Давньої Греції

- Поміркуйте, як географічне положення та природні умови Давньої Греції впливали на заняття жителів Еллади в давнину.
- Визначте за картою природні області та народи Еллади.
- Порівняйте географічне положення та природні умови Греції з вивченими раніше стародавніми цивілізаціями.

Природні умови Греції сприяли розвиткові господарства. Долини гір мали придатні умови для вирощування плодкових дерев, винограду, маслин. Греція багата на корисні копалини: мармур, залізні руди, мідь, срібло, глину для виготовлення посуду.

Здавна землі Греції населяли пеласги. Згодом, починаючи з III тис. до н. е., сюди переселилися спочатку ахейці, а потім дорійці — в XI–X ст. до н. е.

2. МІНОЙСЬКА ЦИВІЛІЗАЦІЯ

На південний схід від Балканського півострова лежить великий і родючий острів Крит. Протягом 3000–1000 рр. до н. е. тут розвивалася **Мінойська цивілізація**, яку в 90-х роках XIX ст. почав досліджувати англійський археолог **Артур Еванс**.

Учений вів розкопки в столиці володаря Криту **Міноса** — палаці у м. Кноссі. Безліч помешкань, заплутаних вузьких коридорів і сходів здавалися давнім грекам величезною пасткою, з якої немає виходу. Цей палац називали **Лабіринтом** (від «лабріс» — *подвійна сокира*, зображення якої часто траплялося на Криті).

Кносський палац — Лабіринт
(реконструкція)

Фреска «Ігри з биками» зображує участь у змаганнях жінок

1. Уважно розгляньте ілюстрації. Поміркуйте, що свідчить про високий розвиток Мінойської цивілізації.
2. За зображеннями укладіть коротеньку розповідь про життя в Кносському палаці.

Фреска «Парижанка»
(назву дав Артур Еванс)

У XVI–XV ст. до н. е. Критська держава переживала розквіт. За свідченнями давньогрецьких істориків, цар Мінос Великий збудував потужний флот і активно торгував із сусідами. Однак у середині XV ст. до н. е. критська цивілізація загинула від руйнівного землетрусу.

3. АХЕЙСЬКА ГРЕЦІЯ

Протягом III–II тис. до н. е. в материковій Греції виникли перші держави ахейських племен на чолі з царями. Вони володіли найродючішими землями.

Великими землевласниками були також воєначальники, жерці. У царських палацах широко застосовували працю рабів. Розвивалися гончарне, ковальське, ювелірне ремесла. Ахейці активно торгували з Кіпром, Фінікією, Аравією, Єгиптом.

Ахейські держави часто вели війни. Останньою великою війною ахейців була відома за міфами та поемами «Іліада» й «Одіссея» **Троянська війна**. Імовірно, **1240 р. до н. е.** ахейці на чолі з царем *Агамемноном* напали на Трою, сподіваючись на швидку перемогу. Однак війна тривала 10 років — троянці на чолі з авторитетним царем Пріамом чинили затятий опір. За переказами, лише завдяки хитрощам Одиссея ахейці змогли проникнути до міста — і Троя впала.

Золота поховальна маска Агамемнона (Національний археологічний музей в Афінах)

1. Пригадайте міф про троянського коня.
2. Розкажіть, як ахейцям вдалося подолати троянців.
3. Поміркуйте, що означає крилатий вислів «троянський кінь».

Фільм «Троя» (фрагмент)

Троянський кінь (кадр із фільму «Троя» режисера Вольфганга Петерсена, 2004 р.)

З XIII ст. до н. е. в ахейських державах розпочався занепад. Податки, виснажливі роботи, пов'язані з будівництвом палаців і доріг, численні війни загострювали суперечності в суспільстві та ослаблювали державу. Водночас із північних районів на південь Греції почали переміщуватися племена дорійців, які й підкорили країну.

ЗНАЮ Й РОЗУМІЮ: запитання та завдання

I. Знаю нове

1. Назвіть групи історичних джерел, якими послуговуються вчені для дослідження історії Давньої Греції.
2. Розгадайте словникову головоломку та виконайте завдання до неї:
  - а) утворіть слова із запропонованих сполучень літер і дайте назву кожній головоломці;
  - б) поясніть значення слів головоломок;
  - в) обґрунтуйте, яке слово в кожній з головоломок є зайвим;
  - г) складіть речення з вибраними словами з головоломок.

МІ	ЕВА	АМ	ОС	БІ	КНО	ЦІ	ОН	ЛА	РІЙ
ІТ	КА	ФР	ДА	НС	МІ	ІКА	АМЕ	МН	СС
ПРІ	ЛА	ЛА	Н	НТ	АХЕ	АГ	ЕЛ	ДА	ЛАК
РІ	КР	ЕЛ	ЕС	РІ	КЕ	ОН	ДО	НИ	ЙЦІ

II. Обговорюємо в групі

1. Доведіть або спростуйте тезу: «Географічне положення та природні умови Давньої Греції були сприятливими для розвитку різних галузей господарства».
2. Упорядкуйте шкалу часу:
  - а) установіть правильну послідовність подій;
  - б) назвіть час, коли відбувалися зазначені події;
  - в) доберіть з історії раніше вивчених цивілізацій події, що відбувалися одночасно зі вказаними на шкалі часу, та укладіть синхроністичну таблицю.

III. Мислю творчо

1. Побудуйте соціальну піраміду суспільства ахейської Греції.
2. Розпочніть роботу над творчим проектом «Ілюстрована шкала часу історії Давньої Греції». На шкалі часу позначайте найважливіші події, час заснування держав, діяльності видатних правителів. Свою роботу супроводжуйте історичними ілюстраціями.
3. Виконайте творчий проект «Скарби Давньої Еллади»: сформуйте фотогалерею, презентацію, відеоролик тощо, що розповідатиме про досягнення та пам'ятки давньогрецької цивілізації.

§ 25

Давньогрецьке суспільство за поемами Гомера «Іліада» та «Одіссея»

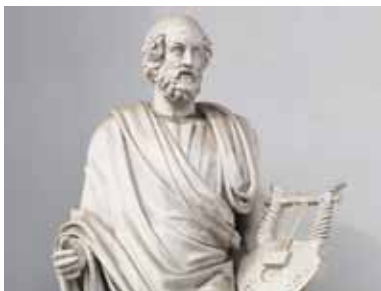
1. ПОЕМИ ГОМЕРА «ІЛІАДА» ТА «ОДІССЕЯ»

Цікавим джерелом знань про життя давніх греків є всесвітньо відомі поеми Гомера «Іліада» та «Одіссея». Вони присвячені історії Троянської війни, пам'ять про яку зберігали усні перекази.

Назва «Іліада» походить від назви міста Іліон — так греки називали Трою. З усієї Троянської війни, що тривала 10 років з 1240 р. до н.е., Гомер оспівав усього 41 день на десятому році облоги Трої. Участь у війні брало багато і грецьких, і троянських героїв. Найвідомішими були на боці греків — Ахіллес, а на боці троянців — син Приама Гектор.

Гомер оспівував Троянську війну не тому, що вона була справедливою, а тому, що в битві розкривався героїзм і стійкість людей. Війна не принесла успіху жодній зі сторін,

1. Про яку подію «розповідає» хмаринка слів?
2. Чому вона саме такої форми?

Гомер — автор «Іліади» та «Одіссеї»

1. Дізнайтеся, який є зв'язок між зображеним міфологічним сюжетом і Троянською війною.
2. Міф розповідає, що під час суду троянський царевич Паріс віддав яблуко з написом «Найпрекрасніший» богині Афродіті. Так виник крилатий вислів «яблуко розбрату». Поясніть, що він означає, в яких випадках його вживають.
3. Утворіть речення з висловом «яблуко розбрату», зміст якого стосувався б історії Троянської війни.

Суд Паріса (картина художника Франсуа-Ксав'є Фабра, 1808 р.)

Генріх Шліман —
першовідкривач
легендарної Трої

а перетворилася на трагедію — найкращі воїни загинули.

На відміну від «Іліади», *«Одіссея»* походить з казки, а не ґрунтується на реальних історичних подіях. Поема описує мандрівки царя Ітаки Одіссея після захоплення Трої. Він пережив чимало складних випробувань, перш ніж зміг повернутися на батьківщину.

2. НАСЕЛЕННЯ Й ГОСПОДАРСТВО В ГОМЕРІВСЬКІЙ ГРЕЦІЇ

Діємо: практичні завдання

Під час опрацювання тексту укладіть карту пам'яті «Заняття та суспільні відносини в гомерівській Греції».

З XII ст. до н. е. в історії Греції розпочався новий період, пов'язаний з переселенням дорійців. У цей час почали широко використовувати залізні знаряддя: плуг, серпи, мотики. Це сприяло розширенню площі оброблюваних полів і глибшій та якіснішій оранці.

Основним заняттям населення було землеробство. Вирощували здебільшого ячмінь, пшеницю, овочі, виноград, маслини. Важливу роль у господарстві відігравало скотарство. Ремесло ще не зовсім відокремилось від землеробства. Розвивалися ковальське, ювелірне, шкіряне, теслярське, гончарне ремесла. Слабко була розвинена й внутрішня торгівля — переважав обмін. Поширеним товаром для обміну були бики. Цінні метали й предмети розкоші ввозили до Греції зі Сходу. Зокрема, фінікійські купці до Греції привозили вишиті тканини, килими, пахоці, метали.

Одіссеї
(зображення на вазі)

У суспільних відносинах основну роль відігравали невеликі племінні спільноти, члени яких жили в неукріплених селищах. Кожне плем'я було об'єднанням родів, очолюваних родовою знаттю. Головою племені був верховний воєначальник — басилевс. Зі старійшин

знатних родів утворювалася рада старійшин, що керувала справами общини. Для вирішення важливих питань скликали народні збори, які склалися з чоловіків-воїнів.

Поступово влада родової знаті посилювалася. Знать володіла великими земельними наділами, захоплювала нові пасовища. В общинах формувалася майнова нерівність: з'явилися бідняки та люди, які втратили зв'язок зі своєю общиною. Вони наймалися на роботу до заможніших господарів. У господарствах знатних людей також використовували працю рабів. Рабами ставали військовополонені та куплені в работорговців невольники.

За часів Гомера склалися головні релігійні уявлення стародавніх греків. Боги Олімпу разом із людьми є головними персонажами поем «Іліада» та «Одіссея».

ЗНАЮ й РОЗУМІЮ: запитання та завдання

I. Знаю нове

1. Які відомості з історії Давньої Греції можна дізнатися з поем Гомера?
2. Яку роль у розвитку давньогрецького суспільства відіграло використання залізних знарядь праці?

II. Обговорюємо в групі

Розгадайте ребуси та утворіть з них соціальну піраміду давньогрецького суспільства часів Гомера.

III. Мислю творчо

1. Продовжуйте роботу над проектом «Ілюстрована стрічка часу історії Давньої Греції».
2. Користуючись доступними в мережі Інтернет ілюстраціями до поем Гомера «Іліада» та «Одіссея», складіть коротку розповідь у картинках про життя греків за часів Гомера.

§ 26

Афіни — батьківщина демократії

Чи знаєте ви, яке суспільство називають демократичним? Поміркуйте, чим людину приваблюють демократичні цінності.

1. ВИНИКНЕННЯ ПОЛІСІВ У ГРЕЦІЇ. ПІДНЕСЕННЯ АФІН

Діємо: практичні завдання

Уявіть себе автором/авторкою підручника — вам потрібно сформулювати тлумачення понять для рубрики «Варто запам'ятати». Завдання виконайте під час роботи з текстом підручника:

1. Сформулюйте та запишіть до зошита тлумачення понять: *поліс*, *демос*, *аристократія*, *громадянин*, *демократія*.
2. Укладіть схему «Соціальна структура населення Афін».

Наприкінці гомерівської епохи в Давній Греції почали виникати невеликі *міста-держави (поліси)* — укріплені поселення, жителі яких спільно захищали свої загальні інтереси та прилеглі до міста земельні ділянки. Згодом з-поміж інших міст-полісів виокремилася місто **Афіни**. Довкола нього об'єдналися менші міста Аттики — однієї з областей Середньої Греції.

Діємо: практичні завдання

Уявіть себе істориками — дослідіть запропоновані джерела (с. 103) та з'ясуйте:

1. Звідки походить назва міста Афіни?
2. Знайдіть Афіни на карті Давньої Греції (с. 95). Як ви вважаєте, чому розташування міста можна вважати вигідним?
3. Якими були головні заняття жителів Афін?
4. Яке із зображень символізує багатство Афін?
5. Які природні умови сприяли господарській діяльності жителів полісу та які труднощі їм доводилося долати?

Пізнавально й цікаво

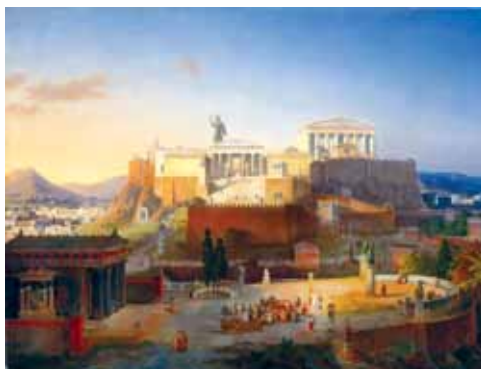
Археологам відомо, що історія Афін розпочалася в XV ст. до н. е. Засновником міста вважається міфичний цар Кекроп — син Геї-Землі. У цей час якраз сперечалися між собою бог моря Посейдон і донька наймогутнішого бога Зевса — Афіна. Для вирішення конфлікту божественних персон Зевс покликав Кекропа. Вирішили, що покровителем Аттики буде той чи та, хто подарує людям найцінніший подарунок. Посейдон ударив тризубцем у скелю — і з'явилося джерело. Але найбільше Кекропа вразив дарунок Афіни — на місці, де богиня вдарила по землі списом, виросло дерево маслини. Кекроп вирішив, що саме плоди маслини та землеробство принесуть Аттиці багатство, і вирішив спір на користь Афіни. Натомість ображений Посейдон «начаклував» Аттиці брак води. Так Афіну обрали покровителькою області, а Кекроп на честь богині заснував святилище, і місто дістало свою назву — Афіни.

Афіна Варвакіон — найточніша копія статуї богині Афіни Парфенос роботи Фідія (римська копія, III ст.)

Руїни Керамікосу — району стародавніх Афін, де жили й працювали ремісники-гончарі. Від назви району походить слово «кераміка»

Афінський Акрополь у давнину (реконструкція Лео фон Кленце, 1846 р.)

2. ЯК У АФІНАХ СФОРМУВАЛАСЯ ДЕМОКРАТІЯ

В Афінах, як і в інших грецьких полісах, суспільство ділилося на вільних і рабів. Спочатку всі важливі рішення жителі полісів ухвалювали спільно на народних зборах, однак із часом з-поміж членів спільноти виокремилися **аристократи** — багаті землевласники. Збіднілі люди потрапляли в залежність від аристократів, які за борги відбирали землю та

перетворювали своїх бідних сусідів на **рабів**. Окрім цього, в Атиці також були **метеки** — іноземці, що постійно жили в Афінах. Метеки були вільні, але позбавлені громадянських прав.

Простий народ — **демос** — не мирився з правлінням аристократів і боровся за обмеження їхньої влади та можливість впливати на вирішення державних справ.

Поміркуймо!

Як ви думаєте, які вимоги міг висувати демос у боротьбі з владою аристократії?

Після тривалої боротьби аристократи змушені були піти на поступки демосу. У **594 р. до н. е.** правителеві **Солону** доручили провести необхідні реформи (перетворення).

РЕФОРМИ СОЛОНА

Ліквідація боргового рабства

- звільнення рабів
- заборона позик під заставу особистої свободи
- повернення проданих за кордон рабів

Управління державою

- визначення прав громадян на участь в управлінні державою залежно від майнового стану
- упровадження Ради чотирьохсот
- позбавлення неактивних у громадському житті громадян політичних прав

Упорядкування господарства

- обмеження можливостей для надмірного збагачення
- упровадження монети
- упорядкування системи мір і ваги
- заохочення до вирощування маслин і торгівлі олією

ПОЛІТИЧНІ ПРАВА ТА ОBOB'ЯЗКИ ГРОМАДЯН АФІН ЗА РЕФОРМАМИ СОЛОНА

П'ятисотмірники

Права
участь у Раді чотирьохсот;
обіймати найвищі державні посади

Обов'язок
оснащення військового флоту

Вершники

Права
участь у Раді чотирьохсот;
обіймати найвищі державні посади

Обов'язок
служба в кінноті

Зевгіти

Права
участь у Раді чотирьохсот;
обіймати нижчі державні посади

Обов'язок
служба в піхоті

Фети

Права
участь у Народних зборах

Обов'язок
служба в піхоті

Діємо: практичні завдання

1. Опрацюйте схеми на с. 104 та поміркуйте, чим відрізнялися права й обов'язки заможних і менш заможних громадян Афін.
2. Яка група суспільства мала більше можливостей впливати на вирішення державних справ?
3. Чи всі жителі Афін унаслідок реформ дістали право брати участь в управлінні державою?

У 509 р. до н. е. архонт Клісфен продовжив реформування для зміцнення афінської демократії. Він запровадив територіальний принцип управління державою. Зокрема, афінське громадянство визначалося належністю до дему (території), а не роду.

Пізнавально й цікаво

Одним із нововведень Клісфена був **остракізм** (суд черепків). Такі суди засновували для боротьби з противниками демократії. Щороку навесні спеціальні збори вирішували, чи немає серед громадян людини, небезпечної для існуючого ладу. Якщо така знаходилася, то знову скликали збори у складі 6000 громадян, під час яких кожний писав на черепку (остраконі) ім'я того, хто є небезпечним для держави. Засудженого виганяли з Афін. Після закінчення визначеного строку вигнанець міг повернутися на батьківщину і, як і раніше, користуватися всіма правами громадянина.

Давньогрецький реформатор Солон (статуя в бібліотеці Конгресу США)

Черепок з іменами людей, які підлягали вигнанню за рішенням суду черепків (остракізму), запровадженого архонтом Клісфеном для боротьби з ворогами демократії.

1. Як ви думаєте, чи завжди рішення остракізму були справедливими? Поміркуйте чому.
2. Що могло впливати на рішення про вигнання громадянина з Афін?

Реформи Солона та Клісфена оформили державний лад Афін як рабовласницького міста-держави й заклали основи **афінської демократії** (народовладдя).

ЗНАЮ Й РОЗУМІЮ: запитання та завдання

I. Знаю нове

1. Поясніть значення понять: *поліс, демос, аристократія, громадянин, демократія*.
2. Назвіть заняття населення Атики. Як природні умови області вплинули на розвиток господарства Афінського полісу?
3. Поясніть, яку роль в історії Афін відіграли персонажі хмаринки слів. Хто з них реальна історична постать, а хто — міфічний герой?

II. Обговорюємо в групі

1. Чи схожі були шумерські міста-держави та грецькі поліси? Доведіть свою думку.
2. Представте в класі зроблену схему «Соціальна структура населення Афін». Порівняйте виконані роботи та обговоріть, які з них найповніше відповідають темі.
3. Обговоріть з друзями: чи відповідав устрій Афін проголошеним демократичним правилам.
4. Визначте, чим устрій Афінської держави відрізнявся від устрою вже вивчених вами держав Давнього Сходу. Який з них вам більше до вподоби? Чому?

III. Мислю творчо

1. Давньогрецький історик і письменник Плутарх у своєму творі «Порівняльні життєписи» цитував Солон: «Складно у великих справах догодити одразу всім». Поміркуйте, що розумів реформатор Солон під цими словами. Поміркуйте, чи вдалося Солону догодити всім.
2. Ознайомтеся з висловлюваннями Солон. Поміркуйте, чого хотів навчити нащадків Солон.
  - Коли при владі, не тримай на посадах біля себе лукавих людей, бо в чому вони згрішать, звинуватять тебе, як керівника.
  - Не винось вироку, не вислухавши обох сторін.
  - Давай поради не ті, що приємні, а ті, що корисні.
  - Слово є образом діла.
  - Незважаючи на все, що я витримав, стаючи старшим і мудрішим, роблю висновок, що все в житті — благо.

Поміркуймо!

1. Як впливали на побут жителів Спарти особливості господарства держави?
2. Висловіть припущення, чому спартанці обмежували зовнішні контакти своєї держави.

2. ЯК БУЛА ВЛАШТОВАНА СПАРТАНСЬКА ДЕРЖАВА

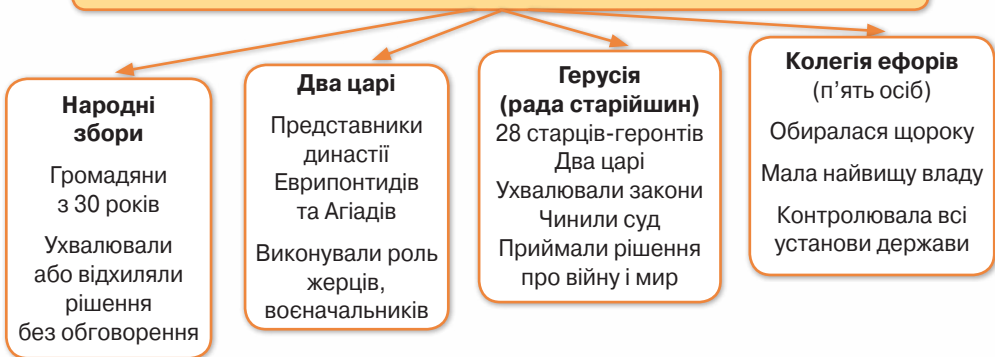

Спартіати докладали чималих зусиль для утримання в покорі ілотів, яких було значно більше. Спартанський законодавець **Лікурґ** (імовірно, VIII ст. до н. е.) вважав, що спартанці мають бути згуртованими, дисциплінованими та добре навченими у військовій справі.

Він провів реформи, які сприяли встановленню рівності між спартіатами та вивільненню часу для занять військовою справою. Усі спартанці жили в однакових умовах, носили простий одяг, їли однакову їжу за загальним столом під час спільних обідів.

Статуя Лікурґа (Палац правосуддя в м. Брюсселі, Бельгія)

ОРГАНИ УПРАВЛІННЯ СПАРТОЮ

1. Як ви думаєте, чому автори розташували назви органів управління сходинками, а не горизонтально?
2. Розгляньте схему й визначте, чим організація влади в Спарті схожа на афінську (див. схему на с. 104), а чим відрізняється?
3. Як ви вважаєте, яка система управління була демократичнішою, тобто ширше залучала населення до управління полісом?

Водночас народні збори втрачали значення, а влада зосереджувалася в руках *ради старійшин і колегії ефорів*. Такий спосіб управління державою ще давньогрецькі історики назвали **олігархією**.

Варто запам'ятати!

Олігархія — режим, за якого влада в державі належить невеликому замкненому колу осіб.

Постійні тренування та відданість військовій справі перетворили спартанське військо на найкраще в грецькому світі. Але за економічним і культурним рівнем Спарта відставала від інших грецьких держав. Вона залишалася ізольованою від зовнішнього світу.

Воїни-спартанці
(чорнофігурний розпис)

ЗНАЮ й РОЗУМІЮ: запитання та завдання

I. Знаю нове

1. Назвіть поняття, за допомогою яких можна розповісти про організацію влади в Афінах, Спарті.
2. Визначте правильне твердження. У неправильних твердженнях виправте помилки.
  - а) населення Спарті складалося з трьох рівноправних груп: спартіатів, періеків та ілотів;
  - б) спартанський законодавець Лікурґ провів реформи, які заклали основи спартанського способу життя;
  - в) народні збори відігравали головну роль в управлінні спартанською державою.
3. Яку роль у розвитку Спарті відіграв Лікурґ?
4. Виконайте тренувальну онлайн-вправу:
<https://learningapps.org/watch?v=pvk5xdc6n19>.

II. Обговорюємо в групі

Дізнайтеся, які події з історії вивчених вами стародавніх цивілізацій відбувалися одночасно із заснуванням Спартанської держави; правлінням Лікурґа. Запропонуйте задачі на лічбу часу із цими подіями.

III. Мислю творчо

Придумайте історичну загадку (*хмаринку слів, ребус, кросворд*), пов'язану з історією Афін і Спарті, і запропонуйте друзям розгадати її.

Як навчали та виховували дітей в Афінах і Спарті

Поміркуйте, яких наук могли навчати дітей у Давній Греції. Чи всі жителі грецьких полісів навчалися?

Діємо: практичні завдання

1. Розгляньте ілюстрації параграфу та опрацюйте думки античних мудреців щодо освіти.
2. Дайте відповіді на запитання до них.
3. Заповніть у зошиті порівняльну таблицю «Освіта та виховання в Афінах і Спарті».

Характеристика	Афіни	Спарта
Хто мав право навчатися		
Головне завдання виховання		
Чого навчали дітей		

1. НАВЧАННЯ ТА ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ В АФІНАХ

Давні греки значну увагу приділяли навчанню та вихованню дітей. На їхню думку, освічена людина — це, передусім, мудрий, відважний, справедливий громадянин. Він мав бути готовим брати участь у політичному житті, управлінні державою, захищати свою батьківщину на полі бою.

Палестра — приватна гімнастична школа для хлопчиків 12–16 років

Уважно розгляньте ілюстрації та визначте, які знання та вміння здобували учні в афінських школах.

Навчання в афінській школі (червонофігурний розпис, V ст. до н. е.)

Думки античних мудреців про виховання

Надмірне захоплення мусійними науками (література, граматики, філософія, риторика), нестача фізичних вправ призводить до слабкості людини.

Платон

Вільну людину від раба вирізняє можливість вести дозвілля, відпочивати (звідси **skhole** — *школа*) та вміння розпорядитися вільним часом, тобто поєднати приємне з корисним. Для цього й потрібне навчання музики, щоб уміти грати та вести бесіду про неї.

Аристотель (про навчання музики)

1. Як ви розумієте вислів «гармонійний розвиток особистості»? Спробуйте довести, що афінські школи сприяли гармонійному розвитку особистості.
2. Зверніть увагу, чи зображені на ілюстраціях (с. 110) дівчатка. Поясніть чому.

2. ВИХОВАННЯ ЮНИХ СПАРТІАТИВ

Головним завданням виховання юного спартанця була підготовка відважного воїна. Спартанська влада втручалася в особисте життя громадян і керувала вихованням юнацтва. Сім'я повинна була давати державі міцних, здорових дітей, які стали б надійною опорою рабовласницької Спарти.

Спартанські воїни

У сім років хлопчиків забирали в батьків та об'єднували в невеликі загони. Тут їх виховували всіх разом, привчаючи до суворої дисципліни.

Пізнавально й цікаво

Про витривалість спартанських дітей ходили легенди. Якось спартанський хлопчик украв лисеня і сховав його під плащем. Звірятко почало дряпати й кусати хлопчика, який, стоячи в шерензі, боявся навіть поворухнутися. Тільки коли лисеня прогризло йому живіт, хлопчик упав мертвим.

Дітей привчали висловлювати свої думки коротко й влучно, кількома простими словами — *лакони́чно*. Наприклад, спартанка, проводжаючи сина на війну, вручала йому щит із такими словами: «З ним або на ньому!». Це означало, що вона бажала йому перемоги, а якщо — загибель, то тільки героїчна (воїна, що загинув на полі бою, несли до місця поховання на щиті). Вислів «Зі щитом або на щиті» став крилатим.

3. ВИХОВАННЯ ДІВЧАТОК В АФІНАХ ТА СПАРТІ

Жінки в гінекеї, Афіни
(червонофігурний розпис,
V ст. до н. е.)

Дівчата на спортивних змаганнях,
Спарта
(чорнофігурний розпис)

1. Розгляньте пам'ятки давньогрецького живопису та визначте, чим відрізняються зображені на ілюстраціях жінки.
2. Як пов'язані заняття жінок зі способом життя громадян Афін і Спарти?

Отже, виховання дітей, як і організація родинного життя та суспільного устрою, у Спарті й Афінах істотно відрізнялися.

ЗНАЮ й РОЗУМІЮ: запитання та завдання

I. Знаю нове

Обговоріть виконану в ході практичного завдання таблицю та дайте відповіді на запитання:

- а) Поміркуйте, чи відповідали демократичним принципам система освіти в Афінах та Спарті.
- б) Яка система виховання — афінська чи спартанська — вам більше подобається? Чому?

II. Обговорюємо в групі

Учені помітили, що в Афінах за короткий проміжок історичного часу з'явилася і творила велика кількість геніальних людей: скульптор Фідій, драматург Софокл, філософи Сократ, Платон, Анаксагор, Зенон, Протагор. Поміркуйте, як це пов'язано з особливостями навчання та виховання юних афінян.

III. Мислю творчо

Запитання для уважних: чи знаєте ви секрети гарних манер? Розгляньте ілюстрацію «Навчання в афінській школі (с. 110)». Хто із зображених персонажів є рабом?

2. АНТИЧНІ ПОЛІСИ В ПІВНІЧНОМУ ПРИЧОРНОМОР'І

Діємо: практичні завдання

Працюючи з текстом, укладіть опорний конспект «Античні міста-держави в Північному Причорномор'ї». Орієнтовний план конспекту:

1. Причини Великої грецької колонізації.
2. Напрямки Великої грецької колонізації.
3. Назви та розташування найбільших грецьких міст-держав Північного Причорномор'я.
4. Державний устрій грецьких колоній.
5. Господарство та заняття жителів колоній.
6. Культура та релігійні уявлення грецьких колоній.

Пізнавально й цікаво

Чорне море мало незвичний для греків характер. Бурхливе, без островів, на яких можна було б зупинитися, вода чорного відтінку. Узбережжя населяли войовничі племена, що ускладнювало висадку переселенців. Тому греки спершу назвали це море **Понт Аксинський — негостинне море**. Однак невдовзі змінили назву на **Понт Евксинський — гостинне море**.

Інше море України — **Азовське** — в давньогрецьких документах називали **Меотидою**.

У **VII–VI ст. до н. е.** греки проникали в райони Північного Причорномор'я — територію півдня сучасної України.

Першу колонію на землях сучасної України вихідці з Мілету заснували на острові **Березань** біля Бузького лиману. Згодом були засновані й інші міста, які стали важливими осередками давньогрецької цивілізації в Північному Причорномор'ї: **Тіра, Ольвія, Херсонес, Феодосія, Пантікапей**.

Ольвію (з грец. — *щаслива*) вихідці з Мілету заснували в VII ст. до н. е. (647–646 рр. до н. е.) на правому березі Бузького лиману. Жителі міста (їх називали ольвіюполітами) займалися сільським господарством та гончарним і металообробним ремеслами. Основну роль у торгівлі з Ольвією відіграло м. Афіни.

Археологи встановили, що місто було оточене мурами. У центрі гористої частини розташовувався центральний майдан — **агора** — з громадськими будівлями, гімнасієм (школа для хлопців), театром та іподромом. На теменосі (священному місці) були храми, святилища й жертовники на честь олімпійських богів. Місто мало водогін, лазні. За державним устроєм Ольвія, як і більшість грецьких колоній, була рабовласницькою демократією.

У V ст. до н. е. (422–421 рр. до н. е.) греки — вихідці з Гераклеї Понтійської — заснували м. **Херсонес** («півострів»). Місто розташовувалось на скелястому мисі (околиця сучасного Севастополя), оточеному зручними для кораблів бухтами. Навколо жили ворожі племена таврів і кочових скіфів, тому херсонесити споруджували міцні оборонні стіни з фортечною брамою й вежами. Жителі вирощували виноград, зернові культури, розводили худобу, активно торгували з містами Північного Причорномор'я. Херсонес був демократичною рабовласницькою державою.

Статер — основна монета Ольвії (міжнародна валюта грецьких полісів протягом V ст. до н. е. — I ст. н. е.)

Дельфінчики — дрібна розмінна монета Ольвії (VII–IV ст. до н. е.)

Руїни Херсонеса (сучасне фото)

23 червня 2013 р.
Херсонес Таврійський
включений до списку
світової спадщини
ЮНЕСКО.

Діємо: практичні завдання

Опрацюйте текст і визначте, яку інформацію про державний лад, культуру Херсонеса можна з нього довідатись.

Клятва жителів Херсонеса

Клянуся Зевсом, Геєю, Геліосом, Дівою, богами й богинями Олімпійськими та героями, котрі володіють містом, областю й укріпленнями херсонеситів:

- я буду одним думцем у справі добробуту міста і громадян;
- не порушу демократії, і тому, хто бажає зрадити або порушити, не дозволю й не приховаю разом з ним, але заявлю деміургам, що правлять у місті;
- ...не задумаю жодного несправедливого діяння проти будь-кого з громадян, що не відійшли, й нікому, хто задумує лихе, не дозволю й не приховаю разом з ним, але заявлю й на суді подам голос за законами...

Руїни театру в Херсонесі, спорудженого в першій половині III ст. до н. е. (сучасне фото)

Пізнавально й цікаво

Припускають, що в цьому театрі виступали Сіріск — перший відомий історик на землях України — та «батько історії» Геродот — автор праці «Скіфія», що розповідає про життя народів Північного Причорномор'я.

Пізнавально й цікаво

З історією Боспорського царства пов'язане перше на землях України використання нафти. Про видобування «чорного золота» свідчать амфори з висохлою нафтою, знайдені поблизу м. Керчі.

Руїни Пантікапея (сучасне фото)

Монета Тіри — тетрахалк

Місто **Тіра** було засноване в гирлі річки Тірас (сучасний Дністер) наприкінці VI ст. до н. е. — на початку V ст. до н. е. Жителі міста та околиць займалися землеробством, скотарством. Торгували з грецькими містами. На монетах карбували образи грецьких богів і богинь Деметри, Діоніса, Геракла, Афіни, Аполлона.

Засноване в VI ст. до н. е. на Керченському півострові м. **Пантікапей** лежало на березі глибокої зручної бухти, на важливому торговельному шляху, що сполучає Азовське море з Чорним. Пантікапей був розташований на укріпленому пагорбі — акрополі. Правителі Пантікапея поширювали свій вплив на сусідні грецькі міста. У III ст. до н. е. Пантікапей став столицею багатого **Боспорського царства** (480 р. до н. е. — VI ст.), володіння якого охоплювали все східне узбережжя Криму, Таманський півострів і деякі райони в гирлі річки Дон.

Усі грецькі міста-держави Північного Причорномор'я активно торгували з місцевим населенням — спочатку зі скіфами,

а згодом із сарматами. Грецькі товари (вино, оливкову олію, виробу ремісників, тканини, зброю, посуд, прикраси) обмінювали на хліб, продукти тваринництва, рабів.

У I ст. грецькі міста-держави потрапили під владу Риму. Остаточно вони були зруйновані в IV ст. навалюю гунів.

ЗНАЮ й РОЗУМІЮ: запитання та завдання

I. Знаю нове

1. Коли розпочалася Велика грецька колонізація?
2. Що спонукало греків вирушити на освоєння нових земель?
3. Чим життя грецьких колоній було подібне до життя їхніх метрополій?
4. Утворіть пари з назв грецьких міст-держав у Північному Причорномор'ї та місць їхнього розташування.

Назва міста-колонії	Місце розташування
1 Ольвія	А Берег Бузького лиману
2 Херсонес	Б Мис поблизу сучасного м. Севастополя
3 Пантікапей	В Гирло річки Дністер
4 Тіра	Г Бухта поблизу сучасного м. Керчі
	Д Острів Березань поблизу Бузького лиману

II. Обговорюємо в групі

1. Чому греки для освоєння нових земель вдалися саме до колонізації, а не до війни?
2. Зіставте карти «Велика грецька колонізація» (с. 113) і «Фінікія та її колонії» (атлас) та визначте, які райони берегів морів контролювали греки, а які — фінікійці. Чи збігалися вони? Яка колонізація розпочалася раніше: фінікійська чи грецька? Хто кому завадив колонізувати окремі райони узбережжя?

III. Мислю творчо

1. Підтвердьте або спростуйте тезу: «Існування грецьких міст на території України позитивно вплинуло на історичний розвиток наших земель».
2. Продовжуйте роботу над творчим проектом «Ілюстрована шкала часу історії Давньої Греції». На шкалі часу позначайте найважливіші події, час заснування держав, діяльності видатних правителів. Свою роботу супроводжуйте історичними ілюстраціями.
3. Підготуйте творчий проект «Скарби античної цивілізації на українських землях».

§ 30

Кіммерійці на території України. Практична робота № 3 (частина 1)

Про які події давнини нагадують нам хмаринка слів і цитата з поеми Гомера «Одіссея»?

На межі II й I тис. до н. е. люди опанували новий матеріал для виготовлення знарядь праці та зброї — **залізо**. Спочатку люди використовували метеоритне залізо, яке називали «небесним каменем». Значного поширення залізні вироби набули після опанування способу виплавки заліза з руди. Довгий час залізні вироби застосовували разом із бронзовими. Відкриття сучасних археологів засвідчують, що на землях України перехід до залізного віку розпочався у XII ст. до н. е. У цей час посушливий клімат

Скоро прийшли ми до глибокотіких вод Океану;
Там кіммеріян сумна область,
покрита вічно Вологим туманом і млою хмар...
Гомер. Одіссея, XI, 13–19

Діємо: практичні завдання

Працюючи з текстом підручника (§ 30–31), історичними джерелами, додатковими джерелами інформації, виконайте завдання:

1. Випишіть головні характеристики господарського, суспільного та культурного життя кіммерійців і скіфів до накресленої в зошиті таблиці.

Характеристика	Кіммерійці	Скіфи
Походження		
Час перебування на теренах України		
Заняття		
Соціальна структура		
Особливості культури		
Характер відносин із сусідами		
Головні пам'ятки		

2. Складіть коротку захопливу розповідь про життя та побут кіммерійців.

привів до неврожаїв, у степовій частині українських теренів стало неможливо займатися землеробством. Саме в цей час зі сходу на південь нашої країни прийшли народи, які вели відмінний від землеробів спосіб життя — **кіммерійці**, а згодом — **скіфи**.

1. ДОСЛІДЖУЄМО ІСТОРИЧНУ КАРТУ

Кіммерійці на території сучасної України

1. За допомогою карти та її легенди з'ясуйте, яку інформацію про кіммерійців можна дізнатися.
2. Хто був сусідами кіммерійців? Як склалися їхні відносини?
3. Позначте на контурній карті країну кіммерійців, шляхи грецької колонізації Північного Причорномор'я, головні грецькі міста-держави.

2. ЩО ПРО КІММЕРІЙЦІВ РОЗПОВІДАЮТЬ ІСТОРИЧНІ ДЖЕРЕЛА

Кіммерійці — перший народ Східної Європи, назву якого не поглинув морок часу. Про них писали автори всіх довколишніх країн: Гомер, Геродот, Євсатій, Скімп, асирійські, юдейські, урартські автори.

Гомер про кіммерійців

Зевс, до ахейців наблизивши Гектора з військом троянців,
При кораблях їх лишив, щоб трудились вони ненастанно
В ратному ділі; а сам одвернув яснозорії очі
В даль, озираючи землю фракіян, тих вершників бистрих,
Мідян, бійців рукопашних, славлених кобилодойців [кіммерійців],
Молокоїдів [кіммерійців] убогих, над всіх на землі справедливих.

Іліада, XIII, 1–6

Геродот про країну кіммерійців

...Країна, де тепер живуть скіфи, кажуть, що за давніх часів була кіммерійською... Ще й тепер у Скіфії існують кіммерійські фортеці, кіммерійські переправи, є також і країна, що називається Кіммерією, є і так званий Кіммерійський Боспор.

1. Яким було головне заняття кіммерійців? Як про це сказано в уривку «Іліади» Гомера?
2. Як Геродот дає нам зрозуміти послідовність перебування кіммерійців і скіфів на українських теренах?

Кіммерійці
(розпис на етрусській вазі
VI ст. до н. е.)

Надмогильна кіммерійська
статуя-стовп у с. Костянтинівці
Миколаївської області

Золоті прикраси кіммерійців

1. Уважно розгляньте ілюстрації та з'ясуйте, що вони «розповідають» про кіммерійців.
2. Визначте за ілюстраціями основні заняття кіммерійців.
3. Які матеріали використовували кіммерійці у виробництві?

3. СУЧАСНІ ІСТОРИКИ ПРО КІММЕРІЙЦІВ

Діємо: практичні завдання

Уважно прочитайте текст і завершіть таблицю (с. 118), відповідаючи на запитання:

1. Які нові технічні винаходи використовували кіммерійці?
2. Про які релігійні уявлення кіммерійців засвідчують історики?
3. Чи створили кіммерійці державу? Хто і за яких обставин відігравав провідну роль у кіммерійській спільноті?

Культурі їх були притаманні табунне скотарство, високий рівень обробки бронзи й заліза [залізо на теренах України вони почали використовувати першими]... Зброя та кінське спорядження, а нерідко й забиті коні, були звичним атрибутом курганних поховань кіммерійців. Центральної влади у кіммерійських племен, скоріше за все, не було, на чолі окремих племен стояли вожді, а об'єднувалися ці племена під час масштабних воєнних походів... Постійних жител вони не мали, жили у тимчасових таборах і зимівниках. Мистецтво їхнє було переважно прагматичним: складним лінійним орнаментом прикрашалися руків'я мечів, вуздечки, посуд.

*Петровський В. В., Радченко Л. О., Семененко В. І.
Історія України: Неупереджений погляд: Факти. Міфи.
Коментарі. — Х.: ВД «ШКОЛА», 2007 р.*

У середині VII ст. до н. е. території, де кочували кіммерійці, захопили скіфи. Археологічні дослідження дають підстави вважати, що кіммерійці змішалися зі скіфами, перейнявши риси скіфської культури.

ЗНАЮ й РОЗУМІЮ: запитання та завдання

I. Знаю нове

1. Скільки століть минуло від появи кіммерійців на території сучасної України до нашого часу?
2. Чим спосіб життя кіммерійців відрізнявся від способу життя греків, носіїв трипільської культури?

II. Обговорюємо в групі

Визначте, які події історії Стародавнього світу відбувалися одночасно з кіммерійською історією на теренах України. Позначте ці події на шкалі часу.

III. Мислю творчо

Уявіть себе автором/авторкою дитячої книжки — укладіть коротку захопливу розповідь про життя та побут кіммерійців. У ході розповіді зверніть увагу на відмінності кіммерійців від сусідніх народів.

§ 31

Скіфи на території України. Практична робота № 3 (частина 2)

Пригадайте, що вам відомо про зображену археологічну пам'ятку й автора цитованого уривку з поеми «Ірій» Бориса Мозолевського.

Вечірній пруг — як скіфська гривна шийна
Із оленем на золотім пруту.
Озвись мені, як зацвіте шипшина, —
Я сам в тобі тим цвітом зацвіту.
Віки зітхають із могильних штолень.
Віки мені гукають: «О-го-го-о-о!».
А я і сам стою, як скіфський олень,
І все чекаю голосу твого.

Борис Мозолевський. Ірій
(Поема у витворах скіфського золотарства)

1. ЩО ПРО СКІФІЮ РОЗПОВІДАЮТЬ ІСТОРИЧНІ ДЖЕРЕЛА

Скіфи — перший народ, який створив державу на теренах України. Так само, як і кіммерійці, вони прийшли зі сходу. Скіфи перемогли кіммерійців та утворили велику державу, що проіснувала до **III ст. до н. е.**

Грецькі поселення на теренах сучасної України

Діємо: практичні завдання

Уважно розгляньте карту (с. 122) та дайте відповіді на запитання. Заповніть відповідні рядки таблиці на с. 118:

1. Коли на теренах українських земель панували скіфи?
2. Як називалася держава скіфів? Які народи її населяли?
3. Які групи населення Великої Скіфії позначили на карті історики за свідченнями Геродота?

4. Визначте за назвами груп скіфів заняття жителів Великої Скіфії.

Позначте на контурній карті Велику Скіфію, згадувані в матеріалах параграфа скіфські царські кургани, похід Дарія I на скіфів. Позначте та підпишіть найбільші поселення землеробських племен Скіфії, грецькі міста-держави в Північному Причорномор'ї.

Пізнавально й цікаво

Геродот про природу Скіфії

В усій цій країні, яку я описав, зима така сувора, що нестерпний мороз триває вісім місяців, так що коли проллеш воду, то від цього на землі не буває болота, але коли розпалиш вогонь, може бути багнука.

Одна з рік Скіфії — це Істр. Далі за нею йде Тірас... Третя ріка — це Гіпаній... Четверта ріка — це Борисфен... Серед інших рік Борисфен найбільш корисний людям, бо навколо нього найкращі й найпоживніші пасовища для худоби, і дуже багато в ньому риби, приємної на смак, і вода в ньому дуже чиста, порівняно до інших із каламутною водою, і ниви навколо нього чудові, а там, де не засіяно, виростає висока трава. А в його гирлі відкладається багато солі. І великі риби в ньому без колючих кісток, що їх називають антакаями. Для харчування ця ріка дає ще і багато чого іншого, гідного всякої уваги.

1. Чим клімат Скіфії (території сучасної України), за описом Геродота, відрізнявся від клімату вже вивчених вами країн?
2. Яку користь для господарювання людини приносили багатства Борисфена?
3. Визначте, зіставивши карти на с. 122 та сучасної карти України, як у наш час називають згадані Геродотом географічні об'єкти.

Фігури скіфських воїнів на золотому гребені для волосся, IV ст. до н. е. (із царського поховального кургану Солоха, Запорізька область)

Фрагмент золотой пекторалі, IV ст. до н. е. (з кургану Товста Могила, Дніпропетровська область)

Монета скіфського царя Атея (Атая), IV ст. до н. е.
На правління царя Атея припадає вершина могутності Великої Скіфії. Античні автори наводять його звернення до жителів міста Візантії: «Не шкодьте моєму зискові, інакше мої кобили питимуть вашу воду».

1. Уважно розгляньте зображення скіфів на археологічних знахідках (с. 123). Про що вони можуть розповісти?
2. Про які заняття скіфів ми можемо довідатися з пам'яток?
3. Як, за свідченнями підписів до малюнків, склалися відносини скіфів із сусідами-греками? Пригадайте з історії грецьких міст-держав у Північному Причорномор'ї, що ви про це знаєте.

Срібна чаша «Братіна», IV ст. до н. е. (з кургану Гайманова могила, Запорізька область)

Скіфська пектораль

Поміркуймо!

Сучасні історики про скіфів

Основу духовної культури кочових скіфів становили традиції середньо-азійських іраномовних племен (саків, масагетів), т. зв. звіриний стиль у мистецтві, численні міфи, первісні релігійні уявлення. Певний вплив на формування духовної культури скіфів мали малоазійські народи та грецька культура, яка активно формувала естетичні смаки скіфської знаті.

Довідник з історії України (А-Я) /

За заг. ред. І. Я. Підкови, Р. М. Шуста — Київ: Генеза. — С. 765.

1. Поясніть, як ви розумієте поняття «звіриний стиль» у мистецтві.
2. Які елементи на скіфських пам'ятках указують на панування цього стилю в мистецтві скіфів?

2. ЧИМ УСЛАВИЛИСЯ СКІФСЬКІ ВОЇНИ

У **513 р. до н. е.** перський цар **Дарій I** напав на територію Скіфії. Для оборони скіфи застосували тактику випаленої землі та блискавичних набігів на ворога невеликими загонами. Щоб

запобігти значним людським втратам, перське військо спішно відступило, хоча й не зазнало жодної нищівної поразки. Відтоді скіфи вважалися непереможними й були значущою військовою силою цього регіону.

Пізнавально й цікаво

Геродот про обряд скіфського побратимства

До великої посудини вливають [свою кров] і змішують з кров'ю тих, з ким укладають союз, уколівши шилом або дряпнувши шкіру ножем. Після того занурюють у посудину меч, стріли, сокиру і дротик. Як це зроблять, промовляють довгу молитву, а потім п'ють з чаші і ті, хто клянеться, і найповажніші з присутніх.

Золота пластина із зображенням обряду побратимства, IV ст. до н. е.
(з кургану Куль-Оба поблизу м. Керчі, Крим)

Поміркуймо!

Михайло Грушевський про звичаї скіфів

...Поряд з... дикими... звичаями степовиків були у них, звичайно, й симпатичні звичаї. Так, славилася скіфське братство, вірність скіфських друзів... У ті войовничі та дикі часи надзвичайно важливо було мати вірного друга... Розповідає ще Лукіан про одного скіфського побратима, як той дав виїхати із себе очі, щоб звільнити з полону свого друга, і про іншого, який опинився разом зі своєю родиною та з пораненим побратимом у палаючому будинку: коли останній загорівся, скіф кинувся рятувати свого товариша, а дружину і дітей залишив. Дружина ледве врятувалася, а одна дитина згоріла, але скіф не засмутився цим, кажучи, що дітей він ще зможе мати, та й невідомо ще, що з них вийде, а такого іншого побратима, як цей товариш, який виявляв стільки разів свою любов до нього, невідомо, чи знайшов би він.

Грушевський М. Ілюстрована історія України з додатками та доповненнями / Упор. Й. Й. Брояк, В. Ф. Верстюк. — Донецьк: ТОВ ПКФ «БАО», 2004. — С. 22–23.

1. Які риси характеру скіфів висвітлює історик?
2. Як ви ставитеся до таких звичаїв? Як ви вчинили б у подібних ситуаціях?

У III ст. до н. е. під тиском наступаючих зі сходу племен сарматів скіфи покинули свою територію, лишаючи собі лише південь гирла річки Дніпро та степовий Крим. На цих землях з'явилася **Мала Скіфія**, яка проіснувала до III ст. н. е.

ЗНАЮ Й РОЗУМІЮ: запитання та завдання

I. Знаю нове

1. Скільки століть налічує «скіфська історія» на теренах України?
2. Визначте, які історичні епізоди були «сучасниками» скіфів. Побудуйте з них хронологічну шкалу (*усно або накресліть у зошиті*).

Троянська війна

Персько-грецькі війни

Трипільська культура на землях України

Правління царя Ашоки в Індії

СКІФИ

Початок будівництва Великого Китайського муру

Будівництво піраміди Хеопса в Давньому Єгипті

Реформи Солона в Афінах

Заснування Боспорського царства

3. Доведіть, що скіфи утворили державу.
4. Складіть задачі на лічбу часу з основними епізодами скіфської історії.

II. Обговорюємо в групі

1. На який народ більше схожі скіфи: на греків, землеробські племена чи киммерійців? Доведіть свою думку.
2. Поміркуйте, наскільки корисними були взаємні контакти греків і скіфів. Що про це свідчить?

III. Мислю творчо

1. Опишіть одну з представлених у підручнику пам'яток скіфів. Під час роботи можна також скористатися сучасними технологіями та «доторкнутися» до легендарного золота скіфів. Для цього перейдіть за посиланнями:
  - Золота пектораль clc.am/kRARDg;
  - Скіфська поясна золота пластина clc.am/lZf5Nw;
  - Скіфська прикраса у вигляді оленя clc.am/UCbD1A.
2. Вправа «Реставратор». Уявіть себе істориком — до вас потрапив пошкоджений документ. Вам потрібно його відновити: заповніть пропуски в тексті, користуючись знаннями з історії скіфів. (Посилання на вправу: <https://learningapps.org/watch?v=pe100xzoj19>).

§ 32

Узагальнення з розділу 3 «Антична цивілізація та її сусіди» (частина 1)

1. «ІСТОРИЧНІ ЗАГАДКИ»

ХМАРИНКИ ІЗ СЕКРЕТОМ

Розгляньте хмаринки слів та виконайте завдання:

1. Визначте, про що «розповідає» кожна з хмаринок і дайте їм назви.
2. Поясніть значення наведених у хмаринках слів. Чи всі поняття належать до визначених вами тем? Свій вибір обґрунтуйте.
3. Які з хмаринок допоможуть розповісти про історію України за античної доби?
4. Складіть за допомогою однієї з хмаринок коротку розповідь, використовуючи її слова як підказки.

Троя
Крит
Еллада
Лаконіка
Аттика
Вавилон
Афіни
Пелопоннес

Лікурґ
Мойсей
Гомер
Еванс
Солон
Мінос
Шліман

Троя
Ольвія
Тіра
Пантікапей
Феодосія
Херсонес

Атей
Гомер
Скіфи
Кіммерійці
Спартіати
Геродот

Виконайте онлайн-вправу:

<https://learningapps.org/watch?v=pe1a694da19>.

АНТИЧНА ІСТОРІЯ НА ШКАЛІ ЧАСУ

Автори позначили на шкалах часу (с. 128) ключові етапи та події проміжку часу, вивченого протягом останніх уроків. Розгляньте їх і виконайте завдання:

1. Перевірте правильність виконання роботи та запропонуйте свій варіант виконання.
2. Визначте в кожній послідовності «зайвий» елемент й обґрунтуйте свій вибір.
3. Назвіть елементи, які належать до історії українських земель, укажіть необхідні дати.
4. Придумайте задачі на лічбу часу, використовуючи елементи з різних шкал часу.

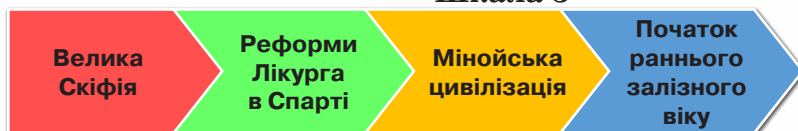
Шкала 1

Шкала 2

Шкала 3

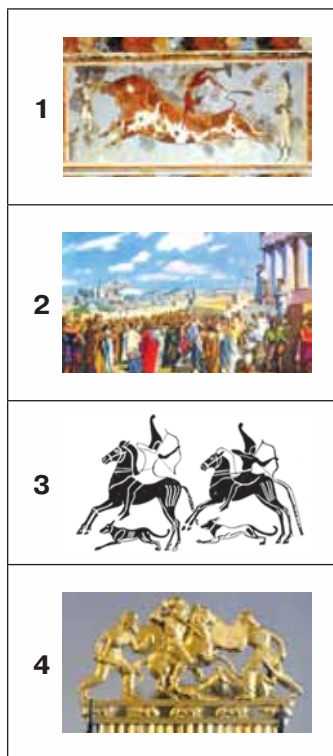

Виконайте онлайн-вправу:

<https://learningapps.org/watch?v=pxcpbyjzt19>.

2. ЛОГІЧНІ ПАРИ

Розгляньте зображення історичних пам'яток. Пригадайте, про який епізод з історії античної цивілізації та її сусідів вони розповідають. Знайдіть у другій колонці відповідний опис.

А Народ, який контролював значні терени в межах сучасної України. За свідченням Геродота, складався з трьох основних груп: царських, кочовиків, землеробів. Славиться золотими скарбами, знайденими в курганах — царських похованнях.

Б Кочовий народ, який прийшов у стеги Північного Причорномор'я в IX ст. до н. е. Згадується в поемах Гомера «Іліада» та «Одіссея», а також в «Історіях» Геродота. Провідним видом господарства було конярство. Народ відзначався войовничістю.

В Давня цивілізація із центром на острові Крит. Досягла розквіту за царя Міноса Великого, який збудував легендарний палац Лабіринт. Загибель держави спричинив руйнівний землетрус.

Г Античний поліс, у якому внаслідок боротьби між демосом та аристократією було встановлено демократію. Значну роль у формуванні демократичного ладу відіграли реформи Солона. Економіка полісу базувалася на використанні праці рабів.

3. МАГІЧНИЙ КВАДРАТ

Розгадайте «магічний квадрат» і дайте відповіді на запитання:

1. Історія якого міста (народу, держави) в ньому зашифрована?
2. Яке поняття ви пропонуєте записати у квадраті зі знаком питання?
3. Поясніть зміст ілюстрацій, текстів і малюнків, розташованих у квадратах.
4. Яку інформацію про життя міста (народу, держави) ви можете додати?

		<p>аоярттисіарк</p>
		
	<p>Я маю право</p>	<p>Упровадження змін законодавчим шляхом з метою оновлення життя суспільства</p>

Об'єднайтеся в групи та виконайте завдання:

1. Створіть разом з однокласниками й однокласницями «магічний квадрат» на одну з тем (*на вибір*): «Троянська війна», «Стародавня Спарта», «Кіммерійці», «Велика Скіфія», «Грецька колонізація».
2. Запропонуйте в класі розгадати магічний квадрат.

4. ЩО МИ ЗНАЄМО З ТЕМИ

Перевірте, як ви засвоїли матеріал теми, за допомогою онлайн-тесту. Для виконання завдання перейдіть за посиланням:

<https://forms.gle/YSVfWkQhCa1jX2vD6>
або скористайтеся смартфоном — зчитайте QR-код. *Бажаємо успіхів і високого бала!*

Пригадайте події історії на теренах України, про які розповідає хмаринка. Яку роль в історії відіграв Дарій I?

Поміркуймо!

Поміркуйте, що означають поняття «загарбницька війна», «визвольна війна». Яку війну називають справедливою?

1. ПРИЧИНИ ПЕРСЬКО-ГРЕЦЬКИХ ВОЄН

Діємо: практичні завдання

Працюючи з текстом, виконайте завдання:

1. Визначте причини персько-грецьких воєн.
2. Заповніть накреслену в зошиті таблицю «Персько-грецькі війни».

Причини	
Привід до конфлікту	
Ключові події	
Видатні грецькі полководці	
Результат воєн	
Наслідки воєн	

3. Доберіть приклади вдалої стратегії і тактики ведення бою в ході воєн.

На початку V ст. до н. е. Греції довелося захищати свою незалежність у боротьбі з Перською державою. Унаслідок перських завоювань перервався зв'язок Греції з Північним Причорномор'ям, торгівля перейшла до рук фінікійських купців. Таким чином, афіняни були позбавлені шляху підвезення хліба та корабельної деревини, водночас припинилося вивезення античних ваз до Північного Причорномор'я. Так були порушені торговельні зв'язки Греції.

У 500 р. до н. е. малоазійські міста підняли повстання проти Персії, однак його придушили. Дарій I прагнув установити панування над усією Грецією. Йому здавалося, що багату, але невелику за територією Грецію можна легко скорити. Зіткнення персів із греками було неминучим.

	Спартанська держава наприкінці VI ст. до н. е.		Країни і острови, що визнали владу перського царя на початку V ст. до н. е.		Похід царя Ксеркса в 480 р. до н. е. сухопутне військо
	Землі, залежні від Спарті (Пелопоннеский союз)		Грецькі держави, що оголосили Персії війну		флот
	Територія Афіської держави (Аттіка)		Нейтральні грецькі держави		Походи грецьких військ і флоту в 479 р. до н. е.
	Володіння перського царя		Похід перського флоту в 490 р. до н. е.		Місяця і роки битв
	Грецькі міста, що повстали проти перського панування в 500 р. до н. е. (Іонійське повстання)				на суходолі
					на морі

Персько-грецькі війни (500–449 рр. до н. е.)

1. Визначте за картою, чи виступили грецькі держави проти Персії спільно.
2. Як на карті позначено події, що стали приводом до персько-грецького конфлікту?

2. ПОХІД ДАРІЯ I. МАРАФОНСЬКА БИТВА

Від імені перського царя Дарія I посли зажадали від грецьких міст-держав «землі й води», тобто визнання над собою влади Персії. Лише в

Пізнавально й цікаво

З перським військом плыв Гіппій — колишній правитель Афін, який був вигнаний через спробу встановити тиранію. Гіппій мріяв повернути собі владу за допомогою персів.

Афінах і Спарті посла отримали гідну відповідь. Так, спартанці кинули послів у колодязь зі словами: «Візьміть самі!». Перша битва між завоювальниками персами та греками відбулася **490 р. до н. е.** За порадою Гіппія перси висадилися в Марафонській долині. Сили були нерівними. Перська армія, за даними сучасних істориків, налічувала 25 тис. піхотинців і 1000 вершників. Грецьке військо на чолі з *Мільтіадом* мало чисельність 9 тис. воїнів. Перемогу здобули греки, що надихнуло їх на боротьбу з персами надалі.

Відео
«Марафонська битва»

Пізнавально й цікаво

Вирішальні битви персько-грецьких воєн лягли в основу сучасних видів спорту.

Марафонський біг

З радісною звісткою про перемогу до Афін послали кращого бігуна грецького війська Фідіппіда. Відстань від Марафона до Афін — понад 42 км. Посланець подолав цю відстань і, прибігши в місто, встиг крикнути: «Радійте, афіняни, ми перемогли!» — та одразу помер від розриву серця. На перших сучасних Олімпійських іграх в Афінах у 1896 р. на честь Фідіппіда було влаштовано забіг між Марафоном та Афінами, який і нині є обов'язковою частиною олімпійської легкоатлетичної програми.

Спіридон Луїс — перший олімпійський чемпіон з марафонського бігу, 1896 р.

3. ПОХІД КСЕРКСА. БИТВА ПРИ ФЕРМОПІЛАХ

У **480 р. до н. е.** перські війська на чолі з царем Ксерксом вирушили з півночі на Грецію через Фессалію. На зустріч ворогові відправили військо спартанського *царя Леоніда*.

Війська противників зустрілися у вузькій Фермопільській ущелині. Проти 200-тисячного перського війська греки змогли спорядити близько 8 тис. воїнів з різних міст. Побачивши військо Леоніда, перський цар

Монумент цареві Леоніді
(м. Спарта, Греція)

запропонував грекам здати зброю. Леонід відповів: «Прийди і візьми!»

Два дні греки героїчно відбивали атаки персів. Однак зрадник Ефіальт із місцевих жителів провів персів гірськими стежками в тил греків. Леонід зі своїм загоном загинув, а перси захопили Середню Грецію. Ксеркс цілком спустошив Беотію й Аттику.

4. САЛАМІНСЬКА БИТВА. ГРЕЦІЯ ПІСЛЯ ЗАВЕРШЕННЯ ВОЄН

У вересні **480 р. до н. е.** грецький флот під командуванням *Фемістокла* розгромив персів у Саламінській битві. Греки набули впевненості у своїх силах.

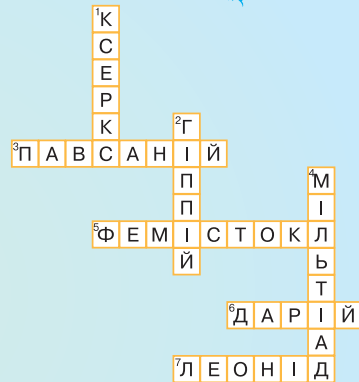
Найбільша битва персько-грецьких воєн відбулася **479 р. до н. е.** біля м. Платеї. Грецьке військо під командуванням *Павсанія* перемогло. У **449 р. до н. е.** греки здобули остаточну перемогу над персами.

Унаслідок персько-грецьких воєн області Малої Азії, райони Егейського та Чорного морів були відкриті для греків. Економічний, політичний, культурний розквіт Греції в другій половині V ст. до н. е. досяг найвищого рівня.

ЗНАЮ й РОЗУМІЮ: запитання та завдання

I. Знаю нове

Запропонуйте запитання до кросворду «Полководці персько-грецьких воєн».

II. Обговорюємо в групі

1. Зіставте сили персів і греків у головних битвах. Що сприяло перемогам греків?
2. Наведіть приклади зради та героїзму в цих війнах. Як ви ставитеся до таких вчинків?

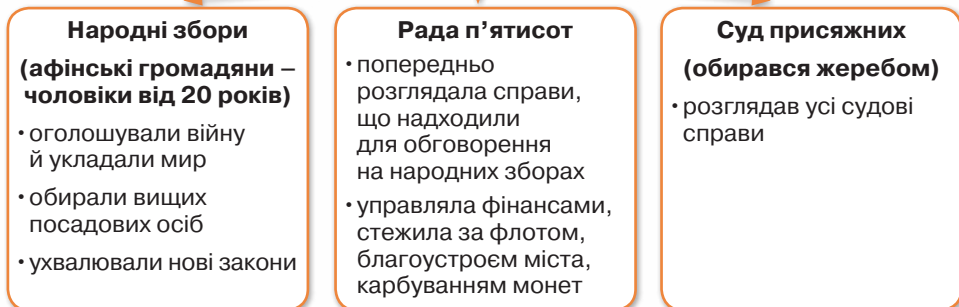
III. Мислю творчо

1. Визначте, які події відбувалися в тогочасному світі одночасно з персько-грецькими війнами. Створіть задачі на лічбу часу з дібраними датами.
2. Виконайте творчий проєкт (*характеристика, мультимедійна презентація, лепбук та ін.*) про одного з видатних грецьких полководців часів персько-грецьких воєн і презентуйте в класі.

АФІНСЬКА ДЕМОКРАТІЯ ЧАСІВ «ЗОЛОТОГО ВІКУ» (ОРГАНИ ВЛАДИ)

За часів Перикла в Афінах активно велися будівельні роботи. Усім будівництвом керував видатний грецький скульптор і архітектор **Фідій**. Афінський акрополь перебудували та перетворили на художній і релігійний центр.

Чи мріяли ви помандрувати Афінами за доби розквіту? У цьому допоможуть сучасні технології. Пропонуємо скористатися мобільним застосунком **Acropolis interactive educational VR 3D** (можна завантажити за допомогою *Google Play*). Для завантаження скористайтеся QR-кодом.

Поміркуймо!

1. Який зв'язок між демократичним устроєм Афін і розквітом культури?
2. Чи були б можливі видатні досягнення в галузі культури за умови відсутності демократії? Зіставте зі стародавньою Спартою — чому вона не стала центром культури?

Пізнавально й цікаво

У 429 р. до н. е. Перикл захворів на чуму. Коли він помирав, друзі згадували, сидячи біля ліжка хворого, який це був чудовий державний діяч. Перикл підняв голову й сказав: «Ви вихвалюєте мене, а про найкраще з того, що я зробив, не говорите. Адже за всі роки мого правління за моїм наказом не було страчено жодного афінського громадянина».

1. Як ви зрозуміли передсмертні слова Перикла?
2. Що було головною метою політичної діяльності Перикла?

Варто зазначити, що афінська демократія мала обмежений характер. Політичними правами користувалися тільки чоловіки. А жінки, метеки, раби жодних прав не мали. Давньогрецька демократія була **рабовласницькою**.

ЗНАЮ Й РОЗУМІЮ: запитання та завдання

I. Знаю нове

1. Складіть запитання до кросворду та дайте йому назву. Запитання мають розкривати роль діяча в історії Давньої Греції. Назвіть, хто з діячів творив історію Афін, а хто — Спарти.
2. Завдяки яким заходам Периклові вдалося досягти розквіту афінської демократії?
3. Назвіть хронологічні межі «золотої доби» Перикла та внесіть до проекту «Ілюстрована шкала часу історії Давньої Греції».
4. Знайдіть у тексті докази розквіту Афін за Перикла.

Виконайте тренувальну вправу «золотий вік Перикла» за посиланням:
<https://learningapps.org/watch?v=pqmat87wt19>.

II. Обговорюємо в групі

1. Чи досконалою була демократія «золотого віку» Перикла? Доберіть аргументи на користь своєї думки.
2. Поміркуйте, які особливості політичного устрою Афін за доби Перикла ви хотіли б запровадити в наш час.
3. Доведіть або спростуйте тезу: «Афінська демократія розвивалася еволюційним шляхом».
4. Поміркуйте, що означають висловлювання Перикла. Чи актуальні вони в наш час?
  - Якщо ти не цікавишся політикою, це не означає, що політика не цікавиться тобою.
  - Обережніше, Перикле: ти головуєш над вільними людьми, і до того ж над еллінами, і до того ж над афінянами.
  - Визнати бідність у нас [афінян] ні для кого не є ганьбою, але велику ганьбу ми вбачаємо в тому, що людина сама не прагне позбутися її працею.

III. Мислю творчо

1. Укладіть план розповіді про «золотий вік» Перикла.
2. Завершіть роботу над проектом «Ілюстрована шкала часу історії Давньої Греції».
3. Уявіть, що Перикл — наш сучасник і активний користувач соціальних мереж. Створіть сторінку діяча в одній (на вибір) із соцмереж — Facebook чи Instagram — та наповніть її від імені Перикла.

§ 36

Господарство та повсякденне життя в Давній Греції

Ми з'ясували, що давньогрецьке суспільство розвивалося як демократичне. Висловіте припущення про те, як склалися стосунки в давньогрецькій родині.

1. ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ ДАВНІХ ГРЕКІВ

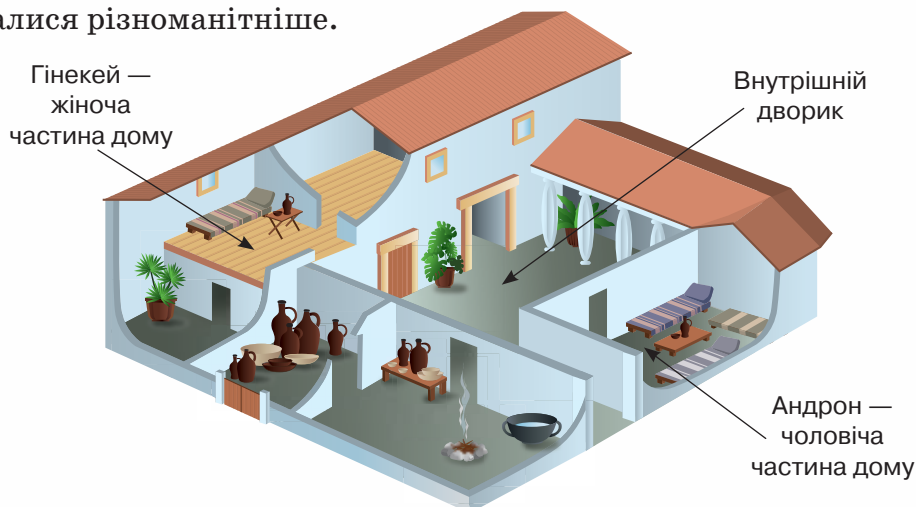
Діємо: практичні завдання

Працюючи з матеріалом параграфу, виконайте дослідження «Жінка в давньогрецькому суспільстві».

Побут давніх греків був невибагливим і будувався за усталеними звичаями й традиціями. Спеціальні чиновники стежили, щоб містяни вчасно ремонтували свої оселі й не псували вигляд міста неохайними спорудами.

Центром дому був внутрішній дворик, де розташовувався вівтар і за трапезним столом збиралася вся родина.

Скромним був і стіл афінської родини. Зазвичай споживали ячмінний хліб, сир, рибу, овочі, фрукти. Заможні греки харчувалися різноманітніше.

1. З яких частин складалося житло давніх греків?
2. Назвіть елементи облаштування побуту та інтер'єру грецького дому.
3. Що свідчить про доволі скромний побут греків?
4. Про які традиції родинних стосунків свідчить розподіл житлових приміщень на гінекей та андрон?

Поміркуймо!

Поміркуйте, в чому полягає цінність давньогрецького посуду як історичного джерела.

2. ДАВНЬОГРЕЦЬКА МОДА

Одяг жінок і чоловіків у Давній Греції також вражає простотою: усі костюми шили на основі двох прямокутних полотнищ тканини з льону чи шерсті, які з'єднували застібками-фібулами. Одяг заможніших афінян вирізнявся білим кольором і багатством візерунків. Жінки користувалися косметикою: рум'янами, сурмою, кремами та масками.

Основні елементи костюма давніх греків

1. Поміркуйте, чи зручним був такий одяг.
2. Яке взуття носили греки?
3. Опишіть зачіски давніх греків.
4. Поміркуйте, які продукти могли використовувати жінки для виготовлення косметики.

Полюбляли греки також ювелірні прикраси, які виготовляли з дорогоцінних металів. Однак носили їх без надмірності.

Діадема з фігуркою бога Ероса, IV ст. до н. е.

Золоте намисто, IV ст. до н. е.

Золоті браслети, IV ст. до н. е.

1. Які елементи оздоблення використовували греки для виготовлення прикрас?
2. Про який рівень розвитку ремесла свідчать прикраси?

3. РОДИНА В ДАВНІЙ ГРЕЦІЇ

Метою шлюбу в Греції було народження дітей і забезпечення держави новими громадянами. Дівчат видавали заміж у 15-річному віці. Батько мав повну владу над долею своєї доньки. Він сам обирав для неї чоловіка серед кількох претендентів, що прагнули її руки.

Пізнавально й цікаво

Гомер про роль жінки

Телемах, син Одиссея, говорить матері Пенелопі:

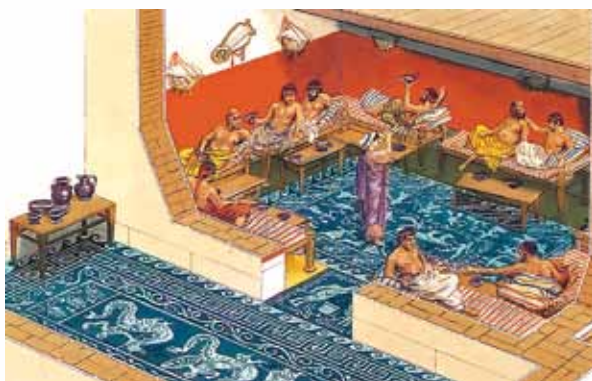
«Займайся, як слід, ладом у господарстві, прядінням, ткацтвом, спостерегай, щоб рабині старанні були в роботі своїй: мовити ж — не жіноча справа, а справа чоловіка...».

Яка роль, якщо спиратися на текст джерела, відводилася жінці в родині?

Народження дитини було для родини урочистою подією. Якщо народжувався хлопчик, двері будинку прикрашали маслиновими гілками, а якщо дівчинка — вовняними нитками. Вихованням хлопчиків переймався чоловік, а дівчаток — дружина.

4. ЯК ВІДПОЧИВАЛИ ДАВНІ ГРЕКИ

Одноманітність повсякденного життя греки оживляли різними розвагами. Багато греків проводили час у *палестрах і гімнасіях*. Там не тільки тренувалися, а й слухали філософів та ораторів, дискутували з політичних і філософських питань. Любили відвідувати театр. Влаштували також чоловічі вечірки з близькими друзями та приятелями — *симпосіони*.

Розваги давньогрецьких чоловіків

1. Хто брав участь у симпосіонах?
2. Знайдіть на малюнку жіночі фігури — які ролі вони виконують? Як ви думаєте, що це за жінки?
3. Чим займаються учасники симпосіону?

Поміркуймо!

У наш час є поняття «симпозіум». Сучасний симпозіум — міжнародна нарада з важливих наукових питань. Як ви вважаєте, чи має щось спільне він із симпосіонами давніх греків?

Загалом, греки були законослухняними громадянами, шанували й дотримувалися своїх традицій.

ЗНАЮ й РОЗУМІЮ: запитання та завдання

I. Знаю нове

Продовжте речення:

- У повсякденному житті греки завжди дотримувалися... .
- Побут давніх греків був... .
- Традиційними продуктами харчування греків були... .
- Найулюбленішими розвагами давніх греків були... .
- Про високий рівень розвитку ремесла в Давній Греції свідчать... .

II. Обговорюємо в групі

1. Чи можна назвати грецьку родину демократичною? Свою думку обґрунтуйте.
2. Поміркуйте, чому вихованням дівчаток у Давній Греції займалися жінки, а хлопчиків — чоловіки.

III. Мислю творчо

1. За підсумками дослідження напишіть мінітвір «Жінка в давньогрецькому суспільстві». Чи змінилося становище жінок з того часу?
2. Виконайте творчий проєкт «Давньогрецькі мотиви в сучасній моді».
3. Уявіть себе сценаристом науково-популярного фільму. Перегляньте відео, оберіть будь-який логічний уривок та озвучте його, використовуючи здобуті знання.

Посилання для перегляду відео: https://drive.google.com/open?id=1nFWg8_11URtXdILSQ8hzkbUS7RFrrYHT.

героями були *Ахіллес* (уславився як герой Троянської війни) та *Геракл*. Обоє були непереможними воїнами. Так греки намагалися ствердити ідею можливості людини сперечатися з богами, викликати їх на змагання тощо.

Пізнавально й цікаво

Чи могли греки змінити долю?

Три сліпі мойри тчуть з одиничних ниток загальний візерунок долі людини: Клото («грядуща») спрядала нитку життя з того, що потрапляло їй у пальці (нагадаємо, вона була сліпа і тому не могла вибирати);

Лахесис («дає жереб») проводила нитку через мінливості долі, тягла в різні боки, переплітала з нитками інших людей, вплітаючи в загальний візерунок долі;

Антропос («невідворотна») перерізувала пряжу навмання, розриваючи нитки долі і обриваючи людське життя. Звідси ясно — у сліпих прядь неможливо попросити поліпшити долю, не допоможуть ні вмовляння, ні молитви, ні щедри дарунки. Мойри сліпі, тому діють, нічого не бачачи. Тобто змінити нічого не можна, можна тільки «підслухати долю», як говорили греки, «по шелесту і натягу нитки».

Мойри прядуть нитку життя (робота скульптора Йоганна Готтфріда Шадова, Державний музей м. Берліна, Німеччина)

2. ЯК ГРЕКИ «СПІЛКУВАЛИСЯ» З БОГАМИ

Особливості давньогрецького культу зумовлювалися сприйняттям богів як могутніх, але зрозумілих істот, що могли за певних умов виконувати прохання людей.

Піфія (жриця) здійснює передбачення — віщує майбутнє

Толос (культова споруда) в Дельфах — місті, де здійснював пророцтва оракул

Храм Зевса в Олімпії
(сучасна реконструкція)

Принесення жертви богам
(червонофігурний розпис
на кратері)

1. Визначте, як давні греки «спілкувалися» з богами.
2. Як греки намагалися привернути увагу богів до себе?
3. Як ви думаєте, чи збереглися до нашого часу окремі атрибути давньогрецьких релігійних практик?

3. ОЛІМПІЙСЬКІ ІГРИ

Одним з найпопулярніших занять у греків були спортивні змагання. Головними змаганнями були **Олімпійські ігри** — присвячені богові Зевсу, вони відбувалися в Олімпії. Ігри були започатковані в **776 р. до н. е.**, їх влаштовували кожні чотири роки. До участі в іграх допускали тільки громадян Афін, серед глядачів не мали права бути жінки.

Під час проведення Олімпійських ігор у всіх грецьких державах припинялися війни. Нагородою для переможця був вінок з маслинових гілок.

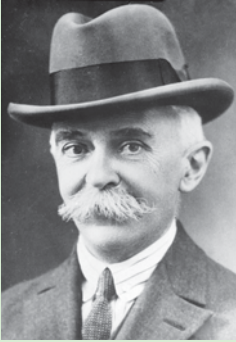

Олімпійські види спорту

1. Визначте, які олімпійські види спорту зображено на малюнку.
2. Якими якостями володіли давньогрецькі спортсмени?

Пізнавально й цікаво

У 394 р. н. е. римський імператор Феодосій I проголосив християнство офіційною релігією і, оголосивши олімпійські ігри джерелом язичництва, заборонив їх. Лише в 1896 р. завдяки зусиллям французького громадського діяча П'єра де Кубертена та його однодумців було відновлено проведення Олімпіад. Місцем проведення перших Ігор стала столиця Греції — Афіни. Відтоді кожні чотири роки на вівтарі Олімпії запалюють олімпійський вогонь, який передають до місця проведення наступної Олімпіади.

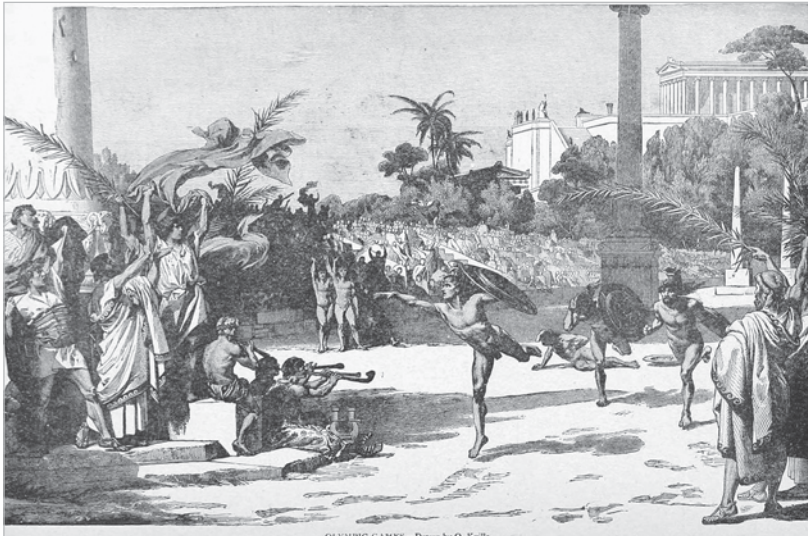

П'єр де Кубертен — ініціатор відродження Олімпійських ігор

Олексій Бутовський — українець, один із засновників Олімпійських ігор сучасності, член першого Міжнародного олімпійського комітету

Серед учасників і переможців Олімпійських ігор були відомі вчені та мислителі, зокрема Демосфен, Демокрит, Платон, Аристотель, Сократ, Піфагор, Гіппократ. Піфагор був чемпіоном з кулачного бою, а Платон — у панкратіоні (поєднання боротьби і бою навкулачки).

Олімпійські ігри (антична гравюра)

1. Які елементи ілюстрації свідчать про те, що Олімпійські ігри були святом?
2. Змагання з якого виду спорту зображено на малюнку?

ЗНАЮ й РОЗУМІЮ: запитання та завдання

I. Знаю нове

1. Розгадайте головоломку: визначте, які з малюнків відповідають змісту ребусів.

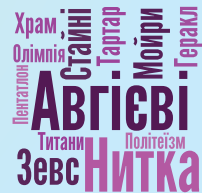

2. Поясніть зміст понять: *політеїзм, антропоморфний*.
3. Як проведення Олімпійських ігор впливало на життя народу Греції?
4. Як у релігійних уявленнях греків відобразилося їхнє повсякденне життя та заняття?
5. Виконайте інтерактивну вправу «Релігія давніх греків». Для цього скористайтеся QR-кодом або посиланням: <https://learningapps.org/watch?v=pro146ae319>.

II. Обговорюємо в групі

1. Чому виникла ідея відродити Олімпійські ігри в наш час?
2. Уважно розгляньте хмаринку слів та виконайте завдання:
а) побудуйте зі слів два крилаті вислови та поясніть їхні значення;
б) назвіть, за допомогою яких слів можна розповісти про релігію давніх греків, а також про Олімпійські ігри.

III. Мислю творчо

Придумайте задачі на лічбу часу, використовуючи факти з історії Олімпійських ігор та історії давніх Єгипту, Межиріччя, Індії, Китаю, кочових народів у Північному Причорномор'ї.

Пригадайте значення понять, за допомогою яких можна розповісти про розвиток культури суспільства.

1. ЯКИЙ ВНЕСОК ГРЕКІВ У ПІЗНАННЯ СВІТУ

Діємо: практичні завдання

Працюючи з текстом підручника, виконайте завдання:

1. Поміркуйте, що сприяло бурхливому розвитку культури в Давній Греції. Який поліс був центром розвитку культури? Чому?
2. Підготуйте й запропонуйте однокласникам і однокласницям розгадати інтелектуальну загадку (*кросворд, вікторину тощо*) на тему «Видатні діячі давньогрецької культури».
3. З'ясуйте, які досягнення давньогрецької культури стали в пригоді нащадкам.

Давня Греція започаткувала багато традицій розвитку суспільства, зразки яких наслідувала європейська спільнота в пізніші часи. Одним з таких зразків була високорозвинена *антична культура*.

Поміркуймо!

1. Чому саме Афіни були культурним центром Давньої Греції?
2. Як Афінська держава сприяла культурному розвитку своїх громадян (на прикладі системи виховання дітей і реформ Перикла)?
3. Знайдіть приклади з історії України цього періоду культурної взаємодії греків з народами, що населяли українські землі.

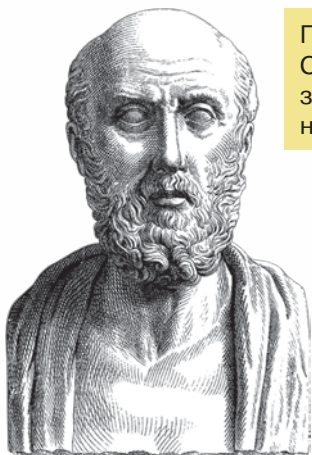
Грецькі вчені будували свої теорії на всебічному дослідженні світу, багато мандрували, вивчали природу, намагалися пояснити походження світу.

Найосвіченішою людиною свого часу був **Піфагор**. Початком усього суцього є число — вважав учений.

Піфагор Самоський
(580–500 рр. до н. е.) — автор славнозвісної теорема Піфагора

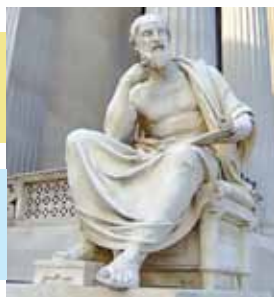
Уся природа живе й змінюється, тільки число залишається вічним. Тому число й править світом.

Гіппократ (бл. 460–370 рр. до н. е.) — «батько медицини». Стверджував, що під час лікування хвороби треба йти за природою, і тільки за умови, якщо сама природа не дає зцілення, вдаватися до рішучіших методів.

Геродот з Галікарнаса (485–425 рр. до н. е.) — «батько історії»

Пригадайте, які історії людства ми дізналися в Геродота раніше.

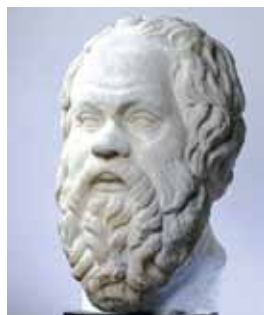

Велика роль давніх греків у розвитку філософії. **Філософія** (в перекладі означає «любов до мудрості») виникла в Елладі. Філософи — це мислителі, що спостерігали, міркували й пояснювали закони розвитку природи та людського суспільства. Найвідомішими філософами, що жили в Афінах, були **Сократ**, **Платон** й **Аристотель**.

Платон відкрив в Афінах школу під назвою Академія, де безкоштовно навчали філософії.

Серед учнів Платона найвизначнішим філософом був **Аристотель**.

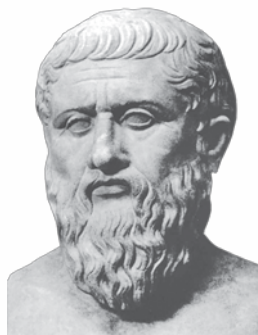
Він став вихователем спадкоємця македонського престолу — Александра Великого. Згодом заснував у гаї, закладеному на честь Аполлона Лікейського, нову школу, названу Лікеєм (від цього походить слово «ліцей»).

Сократ (471–399 рр. до н. е.) — головним завданням філософії вважав збагачення знань

Аристотель (384–322 рр. до н. е.)

Платон (427–347 рр. до н. е.)

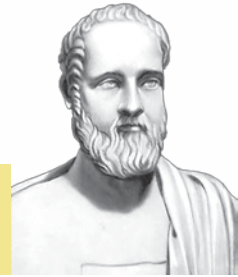

Діємо: практичні завдання

Демосфен (384–322 рр. до н. е.) — найвизначніший давньогрецький оратор

Ісократ (436–338 рр. до н. е.) — засновник ораторського мистецтва

1. Як ви зрозуміли, що таке ораторське мистецтво?
2. Яке, на вашу думку, значення для розвитку античних полісів відіграло ораторське мистецтво.
3. Поміркуйте, якими рисами має володіти справжній оратор.
4. Поцікавтеся біографією Демосфена та поміркуйте, чи може людина розвинути в собі ораторські здібності. Чим приклад Демосфена повчальний?

2. ЛІТЕРАТУРА І ТЕАТР — ШКОЛА ДЛЯ ДОРОСЛИХ

Історія грецької літератури розпочинається з творчості **Гомера** й **Гесіода**. Поети з острова Лесбос **Алкей** і **Сапфо** у своїх віршах оспівували кохання, природу та друзів.

Поміркуймо!

Прочитайте байку Езопа «Вовк та ягня» та визначте, яку проблему хотів порушити автор твору. Чи існують подібні проблеми в наш час?

Вовк побачив, що Ягня п'є воду з річки, і хотів знайти якийсь слушний привід, щоб його з'їсти. Отже, хоч він стояв і вище по течії, але почав обвинувачувати Ягня, що воно каламутить йому воду й не дає пити. Ягня відповідало, що воно п'є, торкаючись води тільки краєчком губ, і що, зрештою, воно, стоячи внизу, не може йому каламутити воду. Тоді Вовк зауважив:

- Минулого року ти зневажило мого батька.
- Мене тоді й на світі не було, — відповіло Ягня.

Але Вовк сказав йому:

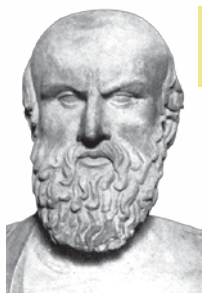
- Хоч би як ти виправдовувалось, я все одно тебе з'їм.

Так навіть справедливий захист не має сили для тих, хто заповзвся чинити кривду.

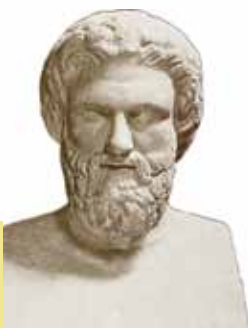

Поміркуймо!

Ознайомтеся з історією становлення грецького театру та висловте припущення, чому греки театр називали школою для дорослих.

Есхіл (525–456 рр. до н. е.) — найвідоміший автор трагедій

Аристофан (450–388 рр. до н. е.) — найвідоміший автор комедій

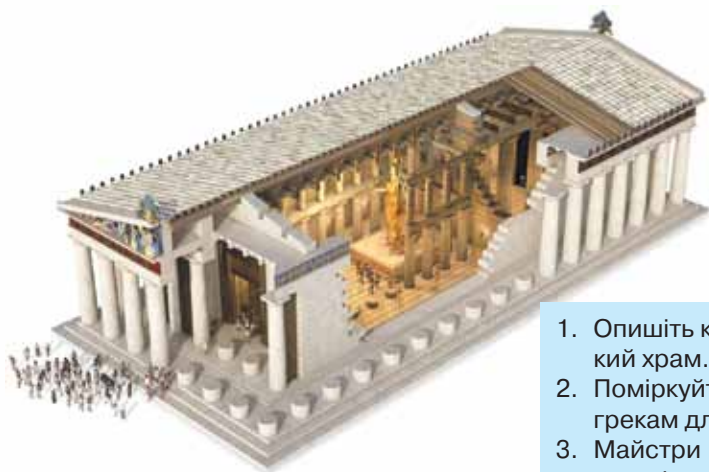
Театральні маски

Виникнення грецького **театру** пов'язане з народними святами на честь бога вина Діоніса. Брати участь у виставах могли тільки чоловіки. Для виступів актори вдягали великі, яскраво розфарбовані маски з різними рисами обличчя й широко розкритим ротом. Автори вистав порушували важливі для суспільства теми патріотизму та героїзму, уваги до людини та її морального обличчя, філософські питання сенсу життя тощо.

3. КЛАСИЧНЕ ГРЕЦЬКЕ МИСТЕЦТВО

В умовах активної участі численних жителів полісів у суспільному житті греки надавали великого значення **архітектурі** громадських будівель — храмів, гімнасіїв, толоса (місце зібрання посадових осіб).

У тісному зв'язку з архітектурою розвивалася скульптура. Статуями прикрашали храми, житла людей, увічнювали пам'ять відомих діячів.

Афінський Парфенон у розрізі

1. Опишіть класичний давньогрецький храм.
2. Поміркуйте, які знання згодилися грекам для будівництва храму.
3. Майстри яких ремесел були залучені до створення храму?

Ніка Самофракійська — мармурова скульптура богині перемоги Ніки (знайдена на о. Самотракі в 1863 р., експонується в Луврі, Париж)

1. У чому, на вашу думку, полягає мистецька довершеність скульптур?
2. Які знання про життя давніх греків доносять до нас витвори мистецтва?
3. Які знання й уміння знадобилися авторам для створення цих скульптур?

Живопис Давньої Греції представлений розписами ваз. Давні письменники повідомляють, що першим відомим грецьким живописцем в Афінах був **Полігнот** з острова Тасос.

Пам'ятка чорнофігурного вазопису, поширеного між VII і V ст. до н.е.

Пам'ятка червонофігурного вазопису, поширеного між VI і III ст. до н.е.

1. Визначте особливості чорнофігурного і червонофігурного вазопису.
2. Пригадайте з вивченого, яку інформацію про життя давніх греків «розповідають» античні вази.

Давньогрецька культурна спадщина була зразком естетичної досконалості для багатьох митців майбутнього. Натхнення з античної спадщини черпали мислителі та митці пізніших культурних епох — Відродження, класицизму. Для істориків — це неабиякі історичні джерела, що дають змогу краще пізнати життя античної цивілізації.

Утворення імперії Александра Македонського. Практична робота № 4 «Формування життєвої позиції дїтяча»

Про яку історичну подію «нагадує» хмаринка? Який поліс очолив інші грецькі міста внаслідок згаданої події? Коли він втратив своє політичне значення як центру Давньої Греції?

1. ФІЛІП II ТА ПІДКОРЕННЯ ГРЕЦІЇ МАКЕДОНІЄЮ

Діємо: практичні завдання

Працюючи з текстом параграфу, виконайте дослідницькі завдання:

1. Визначте причини підкорення Греції Македонією.
2. Назвіть історичні факти встановлення в Греції панування Македонії.

Великої шкоди Греції завдала Пелопоннеська війна — протистояння між Спартою та Афінами за лідерство в країні. Після війни в Греції настав період глибокого занепаду й міжусобиць, що не припинялися.

Тим часом постала нова держава на північному сході Греції — **Македонія**. Засновником єдиної могутньої Македонської держави був цар **Філіп II** (правив у 359–336 рр. до н. е.).

Македонська фаланга — піхотний стрій, що шикувався зімкненим і глибоким ладом (до 16 рядів углиб). Воїни, які стояли попереду, тримали на плечах сариси — списи завдовжки 5 м. Списи висували попереду фаланги й утворювали гостру щетину. Для захисту боків фаланги служили легка піхота й кавалерія. На рівній місцевості фаланга була грізною силою.

1. З яких родів військ складалася македонська фаланга?
2. Поміркуйте, чому фаланга була ефективною на рівнинній місцевості. Чи могла вона мати переваги на горбистій території? Чому?

Скориставшись ворожнечею між грецькими полісами, Філіп установив своє панування над усією Грецією. У **338 р. до н. е.** під **Херонеєю** військо Філіпа перемогло греків і панування в Греції остаточно перейшло до Македонії.

Пізнавально й цікаво

Юний Александр, син Філіпа II

Поки Філіп II зміцнював військо та завойовував Грецію, у нього підрос- тав син Александр. Його вчителем був Аристотель. Александр високо ціну- вав свого вчителя: «Філіпу я зобов'язаний тим, що живу, а Аристотелю тим, що живу гідно».

А от успіхам батька син не дуже радів. Біографи вважають, що Александру належать слова: «Батько не залишить мені нічого, що я міг би завойовати!».

1. Уважно прочитайте висловлювання Александра та поміркуйте, що він мав на увазі.
2. Якими рисами характеру, на вашу думку, володів Александр?
3. Про яке майбутнє мріяв Александр?

2. УТВОРЕННЯ ІМПЕРІЇ АЛЕКСАНДРА МАКЕДОНСЬКОГО

Александр Македонський
(фрагмент мозаїки, знайденої археологами в Помпеях)

1. Опишіть зовнішність Александра.
2. Які емоції, на вашу думку, переживає Александр?

Діємо: практичні завдання

Працюючи із запропонованими джерелами інформації, укладіть істо- ричний портрет Александра Македонського. Зробіть висновок про його життєву позицію.

Поміркуймо!

1. Як ви розумієте висловлювання Александра Македонського?
  - Що більше ти маєш, то з більшою жадібністю прагнеш того, чого в тебе немає. Війна в тебе народжується з перемог.
  - Доля царів — робити хороше, а чути погане.
2. Висловіть припущення щодо того, яку роль відіграв в історії Александр Македонський.

Після раптової смерті Філіпа II царем Македонії став його 21-річний син **Александр** (правив у 336–323 рр. до н. е.). На той час він вивчав військову справу й із 16 років брав участь у походах батька.

Ставши царем, Александр продовжив підготовку до війни з Персією — найбільшою державою тогочасного світу. Навесні 334 р. до н. е. він зі своїм військом перейшов Гелеспонт (сучасна протока Дарданелли) й увійшов у володіння перського царя Дарія III. Перське військо в кілька разів перевершувало македонську армію, але воно було погано навчене, солдати воювали неохоче, тікали з поля бою.

Перша сутичка між македонцями та персами відбулася на березі річки Гранік, де македонське військо здобуло перемогу. Александр пішов далі берегом Малої Азії. Греки в Малій Азії переходили на бік Александра.

Поміркуймо!

1. Чому військо Александра здобувало швидкі перемоги на Сході?
2. Що свідчить про те, що Александр мав на меті створити імперію?

Заволодівши Малою Азією, Александр вирушив далі на схід. У **333 р. до н. е.** розпочався великий *Східний похід* Александра. 331 р. до н. е. у битві при Гавгамелах македонці завдали вирішальної поразки війську Дарія III.

Діємо: практичні завдання

Працюємо з історичною картою:

1. Визначте кордони Перської імперії, Македонії та підвладних їй країн. Нанесіть їх на контурну карту.
2. Позначте на контурній карті напрямок Східного походу Александра Македонського, місця та роки переможних для Александра битв, столицю імперії Александра, місто Александрію Єгипетську.
3. Запишіть до зошита хронологічні межі Східного походу Александра Македонського.

У 327 р. до н. е. Александр пішов походом на Індію, але виснажене тривалою війною військо відмовилося йому коритися. Похід закінчився в 325 р. до н. е. у Вавилоні.

Александр створив найбільшу державу, якої не бачив давній світ. Він оточив себе східною розкішшю: носив перський одяг, на голову одягав корону. Вимагав, щоб його вважали богом, мріяв підкорити Північну Африку й Італію. Однак його планам не

судилося здійснитися. У 323 р. до н. е. він зненацька помер від малярії на 33 році життя. Після смерті Александра Македонського величезна імперія розпалася й після тривалих воєн була поділена між його полководцями.

Утворення імперії Александра Македонського

Діємо: практичні завдання

Висловлювання Александра Македонського:

- Якщо б я не був Александром, я хотів би бути Діогеном.
- Не можуть існувати два Сонця на небі та два владки на Землі.
- Немає нічого більш рабського, ніж розкіш і млість, і нічого більш царственного, ніж праця.
- Бачу, що буде велике змагання над моєю могилою.

1. Поміркуйте, на якому етапі життя Александр міг це сказати.
2. Що мав на увазі Александр, промовляючи ці слова?
3. Які риси характеру полководця вони розкривають?

3. ЩО ТАКЕ ЕЛЛІНІЗМ

Започатковані за часів Александра зв'язки між східними народами та греками тривали. Чимало греків переселялися в ці країни, сподіваючись розбагатіти. Унаслідок цих контактів у країнах Сходу грецька культура змішалася з місцевою східною культурою. Злиття греко-східної культури називають *елліністичним*.

Варто запам'ятати!

Еллінізм — етап в історії країн Східного Середземномор'я, який тривав від часу смерті Александра Македонського до завоювання цих країн Римом в I ст. до н. е. Еллінізм сформувався в результаті взаємодії, діалогу давньогрецької античної культури та традицій країн Сходу.

В елліністичних країнах грецька мова вважалася мовою освічених людей. У великій пошані були грецька література, наука, філософія, архітектура. У містах, побудованих за грецьким зразком, створювали музеї, бібліотеки, стадіони. Головними центрами елліністичної культури були Александрія (у Єгипті), Антіохія (у Сирії), Пергам (у Малій Азії). Грецька культура поширилася й на нову державу Середземномор'я — Рим.

Розквіт елліністичної культури, що сприйняла кращі досягнення культури давнього Сходу, відбувався в IV–III ст. до н. е.

Центр науки розміщувався в єгипетській Александрії з її знаменитим музеєм — Мусейоном.

Пізнавально й цікаво

Мусейон («святилище муз») було названо на честь богинь-заступниць мистецтва і наук. Давньогрецька міфологія налічує дев'ять муз, супутниць бога Аполлона. Це були: Кліо — муза історії, Уранія — муза астрономії, Талія — муза комедії, Ерато — муза любовної поезії, Полігмнія — муза священних гімнів, Калліопа — муза поезії, Евтерпа — муза ліричних пісень.

Тут жили й працювали відомі вчені та митці. У музеї розміщувалася величезна бібліотека, що мала близько 700 тис. рукописних сувоїв, різних творів.

Александрійський Мусейон —
центр наукового життя
(сучасна реконструкція)

4. СІМ ЧУДЕС СВІТУ

Культура еллінізму відзначалася видатними досягненнями в галузі архітектури й скульптури.

Саме за доби еллінізму було створено перший рейтинг визначних пам'яток. Він увійшов в історію як *Сім чудес світу*.

Діємо: практичні завдання

Працюючи з матеріалами параграфу, визначте риси античної та східної культур у пам'ятках.

Статуя Зевса Олімпійського в Олімпії

(робота скульптора Фідія, V ст. до н. е.).

Статуя бога сягала 12 м 40 см.

Масивний п'єдестал статуї близько 3,5 м заввишки прикрашали позолочені фігури, що зображали олімпійських богів. На цьому п'єдесталі, який був подобою Олімпу, розміщувався трон, створений із золота і дорогоцінних каменів з безліччю різних прикрас зі слонової кістки та чорного дерева.

Храм Артеміди Ефеської (V ст. до н. е.).

Будівництво субсидував лідійський цар Крез, а проєкт розробив грецький архітектор Персіфон (Герсіфрон), після його смерті будівництво продовжили його син Метаген, а потім архітектори Пеоніт і Деметрій. Бронзові статуї створили скульптори Фідій, Поліклет, Кресилус і Фрадмон.

Поясніть, у чому полягає схожість між мистецтвом Давньої Греції та пам'ятками еллінізму.

Поміркуймо!

Хто такий Герострат

21 липня 356 р. до н. е. головна святиня малоазійських греків — храм Артеміди Ефеської був спалений. Виявилось, що храм підпалив честолюбний житель Ефеса Герострат, який мріяв прославитися за будь-яку ціну. Він сподівався, що, знищивши один з найчудовіших витворів того часу, назавжди увійде в історію. Але за рішенням іонійських міст його ім'я було піддане забуттю і збереглося лише в записках давньогрецького історика Феопомна (IV ст. до н. е.).

Дайте оцінку діям Герострата. Як ви розумієте вислів «Геростратова слава»?

Досягнення в галузі мистецтва й науки періоду еллінізму відіграли велику роль у житті людства. Вони засвідчили високий рівень розвитку елліністичної цивілізації, стали надбанням усіх європейських народів.

ЗНАЮ Й РОЗУМІЮ: запитання та завдання

I. Знаю нове

1. В онлайн-вправі виникла помилка. Запропонуйте правильний варіант виконання завдання. Укажіть, скільки років потрібно додати до числа 323 чи відняти від нього, щоб установити правильні дати подій.

Битва при Гавгамелах — перемога Александра над Дарієм III
 323

Завершення Східного походу у Вавилоні
 323

Початок Східного походу Александра Македонського
 323

Смерть Александра Македонського
 323

Битва під Херонесею — перемога македонян над греками
 323

Ви також можете виконати цю вправу за посиланням:
<https://learningapps.org/watch?v=pm42iya3c19>.

2. Назвіть країни, які Александру вдалося підкорити.
3. Назвіть сучасників (народи, держави та ін.) Александра Македонського на українських землях.
4. Продовжте роботу з творчим проектом «Ілюстрована стрічка часу історії Давньої Греції» — позначте події, вивчені на уроці.
5. Виконайте завдання на лічбу часу в історії:

а) розгадайте числову хмаринку: які події давньої історії в ній зафіксовані; а також полічіть, скільки років минуло від кожної з них до наших днів;

б) доберіть події з історії Стародавнього світу, які відбувалися в одному столітті з діяльністю Александра Македонського, та укладіть власну задачу на лічбу часу.

II. Обговорюємо в групі

1. Поміркуйте, чи міцною була імперія Александра. Знайдіть аргументи на користь своїх припущень.
2. Проаналізуйте історію піднесення Македонії та імперії Александра Македонського за алгоритмом: причини піднесення → головні історичні факти → причини падіння.

III. Мислю творчо

Створіть історичний портрет Александра Македонського. Для виконання завдання скористайтеся планом роботи та відповідями на запитання рубрики «Діємо: практичне завдання», «Пізнавально й цікаво».

§ 42

Сармати на території України

На кого схожі воїни, зображені на ілюстрації? Як ви можете їх схарактеризувати?

Діємо: практичні завдання

Працюючи з текстом параграфу, ви помітите, що він не поділяється на пункти. Пропонуємо вам скласти план параграфу самостійно або разом із друзями.

Сарматські племена панували на території України з **III ст. до н. е. по III ст. н. е.** Прийшли вони з південно-уральських степів, облаштувалися на північному сході від скіфів. Сармати вважаються спорідненим зі скіфами народом: «савромати розмовляють скіфською мовою, але з давніх часів перекрученою» (*Геродот*).

- Терени розселення слов'ян-хліборобів на початку нашої ери
- Терени розселення кочових сарматів
- Походи й переселення сарматів
- Пам'ятки сарматів
- Пам'ятки слов'ян
- Скіфські поселення на Дніпрі
- Володіння Римської імперії в II – на початку III ст.
- Траянові вали
- Племена: слов'янські
- сарматські
- інші
- Кордони сучасної України

Українські землі на початку нашої ери

1. Позначте на контурній карті території розселення сарматських племен.
2. Поміркуйте, чому на карті немає підпису «сармати», а є назви різних племен.
3. Які народи, держави були сусідами сарматів?
4. Поміркуйте, як могли складатися відносини між сарматами та їхніми сусідами.

Античні автори завжди підкреслювали войовничість сарматів. У мирний час вони поділяли зони впливу й учиняли набіги на праслов'янські села, на землі понтійського царя Мітрідата, на античні поліси (Ольвію, Тіру, Ніконій). Із сарматами вела постійні війни Римська імперія.

Пізнавально й цікаво

Сармати в римських описах

«Люте обличчя, грубий голос, ні волосся, ні борода не стрижені». Цікаве спостереження, що допоможе збагнути психологію сарматів, повідомляє історик Аріан, один із прокураторів Римської імперії, який з ними воював, а тому знав їх не з чуток: «Їхніх коней спочатку складно розігнати, зате вони витримують яке завгодно навантаження; й тоді можна бачити, як жвавий, кремезний і дорідний кінь знесилюється, а ця мала шолудива шапчина спочатку переганяє того, а потім залишає далеко позаду».

Легендарні амазонки — ймовірно, сарматські жінки (барельєф на храмі Аполлона в Бассах, близько 450–420 рр. до н. е.)

З образами яких жінок давнини схожі сармати?

Пізнавально й цікаво

Сарматські амазонки

Особливістю сарматського соціального устрою було високе становище в суспільстві жінок. Сарматські жінки не лише підтримували лад у господарстві й виховували дітей. Сарматки були воїнами нарівні з чоловіками. В могилу померлої жінки, навіть дівчинки, крім прикрас, клали зброю. А родинні поховання формувалися навколо могили жінки, яку вважали праматір'ю. Обоюдно полювали, виїжджали «на кабана» іноді з чоловіками, а вряди-годи й без них.

Основою суспільного устрою сарматів була родова община, утворена групою споріднених сімей. Особливе місце в сарматській спільноті посідали жінки. Жили сармати табором, у наметах, які взимку утеплювали. Це був народ кочовий — залишалися вони на одному місці доти, доки худоба не з'їдала траву. Ховаючи померлих, вони клали поруч із ними речі, якими ті користувалися за життя: чоловікам — зброю, кубки з вином; жінкам — прикраси, дзеркальця, голки.

Уміли добувати й обробляти метали. Сармати досить активно торгували шкірами, виробами ремісників. Але головний прибуток отримували від продажу рабів у різні країни світу.

У релігійних поглядах сарматів панівними були культу сонця й вогню. Згодом вони перейняли від скіфів традицію поклоніння мечу.

Оскільки невід'ємною частиною життя цих кочівників була тварина, це позначилося

на їхній культурі. Сарматські золоті й срібні вироби виконані в так званому звіриному стилі.

Самобутні звичаї й традиції сарматів вплинули на звичаї й традиції народів, що жили поряд із ними. Як вважають мовознавці, від сарматів в українській мові збереглося багато слів. Наприклад: дбати, тримати, катувати, Дунай, Дніпро, Дністер, Дон та інші.

ЗНАЮ й РОЗУМІЮ: запитання та завдання

I. Знаю нове

1. Назвіть хронологічні межі життя сарматів на території України.
2. З ким сармати були споріднені етнічно?
3. Порівняйте становище жінки в сарматському та давньогрецькому суспільствах.
4. Розташуйте на шкалі часу ілюстрації. Які хронологічні дані треба підписати під кожною карткою?

1

2

3

4

Виконайте вправу в онлайн-режимі за посиланням:
<https://learningapps.org/watch?v=padiiodea19>.

II. Обговорюємо в групі

1. Представте в класі складений вами план розповіді про сарматів. Ознайомтеся з планами однокласників і однокласниць. Обговоріть їх.
2. Поставте запитання до ілюстрацій та рубрики «Пізнавально й цікаво», вміщених у параграфі.
3. Порівняйте спосіб життя й господарювання сарматів та інших давніх народів (скіфів, греків). Назвіть спільні та відмінні риси.

III. Мислю творчо

1. Внесіть інформацію про сарматів до творчого проекту «Історія України — частина світової історії».
2. Створіть інтелектуальну загадку (*кросворд, вікторину, головоломки тощо*) до теми «Народи раннього залізного віку на теренах України».

§ 43

Узагальнення з розділу 3 «Антична цивілізація та її сусіди» (частина 2)

1. АНТИЧНА ХРОНОЛОГІЯ В КАРТИНКАХ

Вітри історії переплутали історичні картинки. Виправте ситуацію, виконавши такі завдання:

1. Розташуйте зображення в хронологічній послідовності (на кожній шкалі окремо).
2. Побудуйте загальну шкалу часу із запропонованих об'єктів.
3. Визначте, які із зображень є історичними джерелами, а які — пізнішими ілюстраціями.
4. Визначте, які із зображень можна застосувати, розповідаючи про життя людей на теренах України в ранньому залізному віці.

Виконати таку вправу можна за посиланням:
<https://learningapps.org/watch?v=p7j4w9dqa19>.

2. КРОСВОРД НАВПАКИ

Автори уклали кросворд, а вам пропонуємо опрацювати його творчо.

1. Дайте назву кросворду та сформулюйте до нього запитання.
2. Поясніть:
  - а) коли, в якій країні діяли герої кросворду; чи всі вони жили за античної доби;

- б) у яких сферах життя суспільства відзначилися герої кросворду;
в) у чому полягає їхній внесок в історію людства.

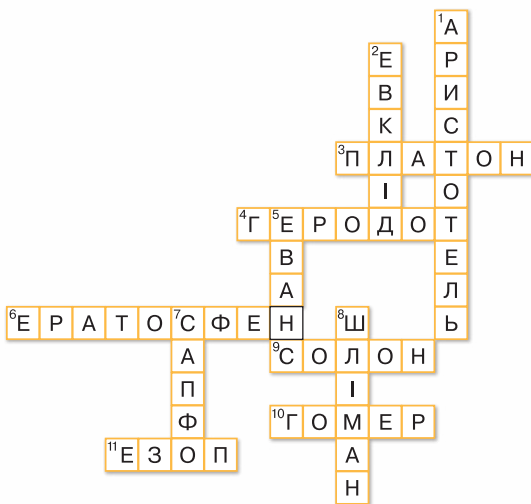
3. ІСТОРИЧНІ ОПОВІДКИ

Розгляньте хмаринки слів та виконайте завдання до них:

1. Про яку сферу життя античного суспільства можна розповісти за допомогою кожного набору слів? Дайте відповідні назви хмаринкам.

2. До згадуваних у хмаринках 1, 2, 5 подій чи процесів укажіть причини, ключові події та наслідки.

3. Визначте, за допомогою яких хмаринок можна розповісти про історію українських земель в добу античності.

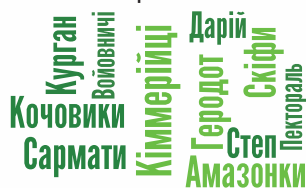
Хмаринка 1

Хмаринка 2

Хмаринка 3

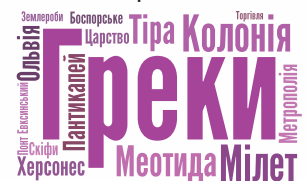
Хмаринка 4

Хмаринка 5

Хмаринка 6

4. ЩО МИ ЗНАЄМО З ТЕМИ

Перевірте, як ви засвоїли матеріал теми, за допомогою онлайн-тесту. Для виконання завдання перейдіть за посиланням:

<https://forms.gle/F6RJTQLokgEQx8rr6>

або скористайтеся смартфоном — зчитайте QR-код. *Бажаємо успіху та високого бала!*

Виникнення міста Рима в Італії. Римська республіка в V–I ст. до н. е.

Які асоціації виникають у вас, коли ви чуєте слова «Італія», «Рим»?

1. ПРИРОДНО-КЛІМАТИЧНІ УМОВИ АПЕННІНСЬКОГО ПІВОСТРОВА. НАСЕЛЕННЯ ДАВНЬОЇ ІТАЛІЇ

Італія розташована на Апеннінському півострові — довгій вузькій смужі суходолу, що заходить далеко в море (що вона нам нагадує за формою?).

Давня Італія. Римська республіка в V–III ст. до н. е.

1. Уважно розгляньте карту та визначте особливості географічного положення Апеннінського півострова.
2. Які моря його омивають? Які острови розташовані на південь і захід від Італії?
3. Поміркуйте, як розташування Апеннінського півострова, природні умови впливали на заняття його населення?

Уздовж усього півострова тягнеться гірський хребет — **Апенніни**. На заході гори менш круті, а в деяких районах переходять у родючі долини. Гірські рівнини східної та центральної частини Італії вкриті густими лісами й мають чудові пасовища, тому населення здавна тут займалося скотарством. Це заняття й дало назву півострову Італія, що означає «країна телят».

Діємо: практичні завдання

Знайдіть спільне та відмінне в природних умовах Греції й Італії за таким планом: 1) географічне положення; 2) клімат; 3) рельєф; 4) річки; 5) ґрунти.

Природні умови Італії

Населення Італії в найдавніші часи складалося з різних племен — кельтів (галлів), італіків, латинів, самнітів. Найчисленнішим був народ етрусків.

Етруски займалися землеробством. Була розвинена торгівля: кораблі етрусків з'являлися в Карфагені, Фінікії, Греції.

Пофантазуймо!

Етруски створили свою писемність. Ученим в XIX ст. вдалося реконструювати етрусський алфавіт, з'ясувати, як вимовляється кожна літера, однак розшифрувати мову поки нікому не вдається.

Етрусський алфавіт

Уявіть себе вченим, який зважився розшифрувати писемність етрусків. Із чого ви почали б свою роботу? З якими труднощами зіткнулися?

2. ВИНИКНЕННЯ МІСТА РИМА ТА ПРАВЛІННЯ ЦАРІВ

За однією з легенд про заснування Рима, новонароджених синів-близнюків бога Марса та нащадків троянців жорстокий цар наказав кинути в річку Тибр.

Капітолійська вовчиця — один із символів Рима (бронзова скульптура V ст. до н. е.)

Чому ця скульптура стала одним із символів Рима, візитівкою цього міста?

Але немовлят знайшла й вигодувала своїм молоком вовчиця. Пізніше малюків підбрав пастух і виховав як своїх дітей, давши їм імена **Ромул** і **Рем**.

Монета денарій із зображенням вовчиці (129 р. до н. е.)

Коли брати вирости, вони вирішили заснувати нове місто там, де їх було знайдено. Але посварилися, і Ромул убив Рема, а потім заснував місто, яке назвав **Римом** (латинською — «Рома»). Легенда оповідає, що це було в **753 р. до н. е.**

Поміркуймо!

Як відповів би житель стародавнього Рима на запитання: «Коли почалася історія Перської держави»? Зважте на те, що римляни вели відлік часу від заснування свого міста.

Пастух Фаустул приносить Ромула і Рема до своєї дружини (Картина художника Нікола Мін'яра, фрагмент)

Чому, на вашу думку, митці звертаються до цієї легендарної теми?

Діємо: практичні завдання

Про Рим кажуть, що це — «місто на семи пагорбах», «вічне місто». І, як з'ясувалося, «всі дороги ведуть до Рима». Дізнайтеся, що означають ці вислови.

Пізнавально й цікаво

У родовому відмінку закінчення -а (Рима) вживаємо, коли йдеться про місто; закінчення -у (Риму) — коли йдеться про державу.

Легенда про заснування Рима

Ромул був першим правителем Рима. Після Ромула правили шість царів. Так званий **царський період** тривав понад два століття.

У цей час римляни жили общинами, які склалися з великих родин (латинською — «фамілій»). На чолі родини стояв батько (патер), а членів родини називали **патриціями**.

Статуя римлянина з масками предків (I ст. до н. е.)

До якої категорії громадян Рима ми можемо віднести цього чоловіка? Обґрунтуйте свій вибір.

Патриції — нащадки найзнатніших родів, були привілейованою верствою населення в Римі. Вони пишалися тим, що їхні діди й батьки заснували Рим.

Іншу частину населення, що походила зі скорених племен завойованих територій або переселених з інших общин, називали **плебеями**. Плебеї займалися землеробством і ремеслами. Вони повністю залежали від патрициїв. У господарстві використовували також працю **рабів**.

На чолі общини стояв цар. Царя обирали довічно римський народ. Разом із царем правив **сенат** — рада старійшин.

Для вирішення найважливіших питань скликали народні збори.

Діємо: практичні завдання

Діонісій Галікарнаський про владу царя

Ромул дав цареві такі права: щоб він очолював священнодійства і жертвопринесення, щоб зберігав закони та звичаї батьків, тяжкі злочини розбирав сам, а легші доручав сенатові, збирав сенат і скликав народ та мав вищу владу під час війни...

Які обов'язки перед суспільством мав цар? Які обов'язки мали члени суспільства?

Царська форма правління проіснувала до **510 р. до н. е.** У Римі спалахнуло повстання проти останнього царя, що закінчилося вигнанням тирана й падінням царської влади.

Патриції взяли владу до своїх рук, проголосивши **республіку**.

Варто запам'ятати!

Республіка (у перекладі з латинської — «справа народу») — держава, якою управляють обрані на певний період громадяни.

Період в історії Давнього Риму з кінця VI до I ст. до н. е. називають республіканським.

3. РИМСЬКА РЕСПУБЛІКА: ОРГАНІЗАЦІЯ ВЛАДИ ТА РИМСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО

Діємо: практичні завдання

Згодом після проголошення республіки спалахнула боротьба між патриціями та плебеями, що тривала близько 200 років.

Плебеї висували такі вимоги:

- рівність у політичних правах із патриціями (на вищі державні посади — консула, судді, скарбника — обирали тільки патриціїв);
- переділ общинних земель (консули не роздавали завойовані землі селянам, а віддавали в оренду знатним людям);
- ліквідація боргового рабства (селяни, які мали небагато землі, позичали гроші в багатіїв і часто потрапляли до них у боргову кабалу; боржників мали право саджати до в'язниці, бити).

Складіть розповідь про життя плебеїв на початку періоду республіки.

Поміркуймо!

У 494 р. до н. е. плебеї, незадоволені утисками з боку патриціїв, відмовилися брати участь у воєнному поході й пішли на Священну гору, розташовану неподалік Рима. Як ця подія вплинула на життя міста?

Пізнавально й цікаво

Плебеї вимагали записати всі закони, щоб судді не могли їх витлумачити по-своєму й застосувати проти плебеїв. Патриції поступилися, і в 450 р. до н. е. спеціальна комісія записала закони на 12 мідних таблицях, що були виставлені на головній площі Рима — **Форумі** — центрі суспільного життя і повсякденного спілкування людей. Отже, ніхто не міг сказати про незнання законів.

Укладення Законів дванадцяти таблиць
(давньоримський барельєф)

Жителі Рима на Форумі обговорюють Закони дванадцяти таблиць

1. Пригадайте, хто і в якій країні провів реформи з метою поліпшення становища простого народу. Це була вимушена дія влади чи її добра воля?
2. Слово «форум» і сьогодні використовують. А в якому значенні?

Боротьба плебеїв за свої права тривала понад 200 років. Вони діяли рішуче, цілеспрямовано і, зрештою, здобули все, чого прагнули. Плебеї домоглися права на землю, а наприкінці IV – початку III ст. до н. е. — ліквідації боргового рабства. Верхівка плебеїв отримала доступ до всіх посад. Були дозволені шлюби між патриціями і плебеями. Поступово внаслідок тривалої боротьби між патриціями та плебеями встановилася громадянська рівність перед законом.

За цей час у Римі сформувалася система управління державою, що поєднала риси демократичного устрою (влади народу) і монархії (одноосібного правління).

Діємо: практичні завдання

Уявіть себе народним трибуном, який захищатиме права плебеїв на засіданні сенату. Підготуйте свою доповідь.

Усе населення Риму поділялося на дві великі групи — *римських громадян та іноземців*. Громадяни Риму здобули важливі *права*: брати участь у народних зборах, бути обраним на державні посади, мати власність. Служба у війську стала основним *обов'язком* римлян.

Засідання сенату

Робота на всіх посадах у Римі не оплачувалася, тому управляти державою могли тільки багаті громадяни.

Зміни, що відбувалися в суспільстві, сприяли зміцненню влади та єдності держави. Стабільне становище в державі Рим використав для подальшого розширення територій шляхом загарбницьких воєн.

ЗНАЮ й РОЗУМІЮ: запитання та завдання

I. Знаю нове

1. Чим природні умови Давньої Греції та Італії були схожими, чим відрізнялися?
2. Чого домогалися плебеї в боротьбі з патриціями? Які результати цієї боротьби?
3. Чим влада консула відрізнялася від влади царя?
4. Хто в сенаті захищав права плебеїв?

II. Обговорюємо в групі

1. Поясніть, що про історію Давнього Риму можна розповісти за допомогою задованих у хмаринці слів? Що в наш час означають слова «цензор», «диктатор», «сенатор», «провінціал», «плебей»?
2. Які наслідки мав той факт, що робота на всіх посадах у Римі не оплачувалася?
3. Дізнайтеся, хто з державних службовців сучасної України наділений правом вето.
4. Порівняйте систему управління в Афінському полісі та в Римі за доби республіки. Яка із систем, на вашу думку, була більш демократичною? У якій із держав громадяни відчували себе більш захищеними від перевищення повноважень чиновників?

Цензор Диктатор Магістрати
Аппеніни
Консул 12 таблиць Форум
Ромул
Республіка Трибун Сенат
Плебеї Етруски
Патриції

III. Мислю творчо

1. Уявіть себе в ролі вчителя/вчительки — підготуйте кілька запитань до навчального тексту цього параграфа для однокласників і однокласниць. Як підказкою скористайтеся ланцюжком запитань Квінтіліана: Хто? Що? Де? Коли? Чим? Як? Чому?
2. За допомогою довідника, мережі Інтернет підготуйте віртуальну мандрівку «Пам'ятки етрусської культури». Позначте місця розташування цих пам'яток на контурній карті.
3. Уявіть, що ви працюєте в туристичній агенції. Мандрівники звернулися до вас із проханням провести екскурсію «шляхами племен і народів стародавньої Італії». Спробуйте скласти маршрут цієї подорожі.

На вашу думку, чи є поняття «експансія» та «загарбання» синонімами?

Варто запам'ятати!

Експансія (у перекладі з латинської — *поширення*) — територіальне, географічне розширення зони впливу окремої держави, народу, культури.

1. ЗАВОЮВАННЯ РИМОМ ІТАЛІЇ

Рим став найдужчою державою Лацію (регіону в античній Італії). Прагнучи захоплення нових земель і рабів, він понад 200 років воював і в запеклій боротьбі зумів підкорити сусідні латинські племена.

На відібраній у скорених народів землі з'являлися військово-поселення (колонії) з римських громадян або латинів. Щоб не допустити об'єднання італійських племен проти Риму, його уряд дотримувався **правила «розділяй і володарюй»**, нацьковуючи одні народи на інші.

Поміркуймо!

1. Чому уряд Риму прагнув не допускати об'єднання італійських племен?
2. Як правило «розділяй і володарюй» характеризує Рим як державу?

У **265 р. до н. е.** римляни захопили етруське місто Вольсінію. Цим завершилось об'єднання Італії — і Рим перетворився на сильну державу Західного Середземномор'я.

Діємо: практичні завдання

1. Почніть укладати за допомогою карти на с. 164 хронологічну таблицю «Етапи римських завоювань», позначаючи на контурній карті приєднані до Риму території.
2. З історією підкорення Римом Італії пов'язаний крилатий вислів «Піррова перемога». Дізнайтеся з додаткових джерел історію його виникнення.

2. ЗАВОЙОВНИЦЬКІ ВІЙНИ РИМУ

Зростання римської могутності зумовило зіткнення Риму з Карфагеном, що контролював величезну територію в Західному Середземномор'ї та був центром торгівлі між Заходом і Сходом.

Поміркуймо!

1. Пригадайте, коли й ким був заснований Карфаген.
2. Які чинники сприяли швидкому піднесенню Карфагена?
3. Які причини викликали ворожнечу Риму з Карфагеном?
4. У який спосіб, на вашу думку, можна було залагодити конфлікт?
5. Який шлях обрав Рим? Чому?

Зіткнення двох великих держав було неминучим. Три Пунічні війни між Римом та Карфагеном (карфагенян римляни називали пунами) тривали з перервами протягом 264–146 рр. до н. е. Карфаген зазнав поразки і був перетворений на провінцію Риму.

Варто запам'ятати!

Провінція — підкорена Римом територія за межами Апеннінського півострова.

Леґіон — основний підрозділ римської армії. Римський леґіон був розділений і побудований так, що міг діяти на будь-якій місцевості.

Діємо: практичні завдання

2 серпня 216 р. до н. е., у ході Другої Пунічної війни біля містечка Канни відбулася одна з найвеличніших битв в історії Стародавнього світу. В армії карфагенян було 40 тис. піхоти проти 80 тис. у римлян. У карфагенського полководця Ганнібала було більше кінноти. Саме перевагу в кінноті й використав полководець під час бою.

Битва при Каннах

1. Як ви вважаєте, чому в багатьох військових навчальних закладах світу і сьогодні вивчають битву при Каннах?
2. На основі здобутих знань про історію битви при Каннах та свідчень сучасників сформулюйте життєву позицію Ганнібала.

Пізнавально й цікаво

Давньоримський історик Тит Лівій про Ганнібала

Наскільки (Ганнібал) був сміливий, кидаючись у небезпеку, настільки ж був обачний у самій небезпеці. Не було такої праці, при якій він втомився б тілом або падав духом. І спеку, і мороз він переносив із рівним терпінням, їв і пив стільки, скільки вимагала природа, а не задля задоволення; розподіляв час для бадьорості та сну,

Ганнібал — видатний карфагенський полководець III ст. до н. е. (робота скульптора Себастьяна Шлодца, 1704 р., Лувр, Париж)

не звертаючи уваги на день і ніч, він виділяв відпочинку ті години, що в нього залишалися вільними від роботи; при цьому він не користувався м'якою постільлю і не вимагав тиші, щоб швидше заснути; часто бачили, як він, загорнувшись у військовий плащ, спав серед воїнів, що стоять на варті. Першим кидався в бій, останнім після бою залишав поле.

Але... він мав жahlivі вади. Його жорстокість доходила до нелюдськості, його віроломство набагато перевершувало горезвісне «пунічне» віроломство. Він не знав правди, не боявся богів, не дотримував клятви, не шанував святині.

1. Як свідчення, з якими ви ознайомилися, характеризують Ганнібала: як людину, як військового?
2. Які його риси вам подобаються, а які — ні?

До кінця I ст. до н. е. під владу Риму потрапили Сирія та Єгипет. Провінціями Риму стали також території Балкан, Сицилії, Іберії (сучасна Іспанія), Галлії (сучасна Франція) та інші. Пізніше під римською владою опинилися грецькі міста в Малій Азії.

ЗНАЮ й РОЗУМІЮ: запитання та завдання

I. Знаю нове

1. З якими супротивниками зіткнулися римляни, об'єднуючи Італію?
2. Завдяки чому Риму вдалося підкорити Італію?
3. Чому війни між Римом і Карфагеном називалися Пунічними?
4. Розшифруйте хмаринки слів і складіть крилаті вислови. Дізнайтеся історію їхнього походження.

II. Обговорюємо в групі

Які наслідки мала воєнна експансія Риму для жителів приєднаних територій, римських громадян?

III. Мислю творчо

1. Укладіть лепбук «Крилаті вислови, які народилися в Давньому Римі».
2. Придумайте задачі на лічбу часу на основі відомих подій історії розширення римських володінь.

Ознайомтеся з висловами Юлія Цезаря. Як ви їх розумієте? Як вони характеризують свого автора?

- Досвід — усьому вчитель.
- Краще бути першим у селі, ніж другим у Римі (місті).
- Прокладай собі дорогу силою.
- Великі починання навіть не потрібно обдумувати.

1. КРИЗА РЕСПУБЛІКИ

Успішні завойовницькі війни Риму збагатили Римську державу. Завоювання супроводжувалися продажем у рабство місцевого населення. Це збагачувало римських рабовласників, але мало і зворотний бік.

Поміркуймо!

1. Про що мріяли раби?
2. Як вони могли боротися зі своїми господарями?

Пізнавально й цікаво

У 74 р. до н. е. розпочалося найбільше в Стародавньому світі повстання **рабів-гладіаторів**, яке очолив **Спартак**, фракієць за походженням. Він служив у римському війську, але потім утік, був схоплений і відданий у гладіатори. **Гладіатор** (від латинського слова «гладіус» — меч) — людина, яка володіє мечем. Зазвичай гладіаторами ставали найдужчі й найхоробріші раби. У спеціальних школах їх навчали володіти зброєю, майстерно фехтувати. Школи були схожі на в'язниці, де гладіаторів суворо охороняли, а за найменшу провину заковували в кайдани, саджали на ланцюг.

Гладіаторські бої влаштовували в цирках (спорудах, схожих на сучасні цирки), де гладіатори повинні були битися один з одним або з дикими звірами на потіху римлянам.

Гладіатори,
200 р. н. е.
(мозаїка
в м. Злітен,
Лівія)

Діємо: практичні завдання

Повстання Спартака

1. Дізнайтеся з додаткових джерел про повстання Спартака.
2. Як розгорталось повстання?
3. На малюнку зображено епізод з повстання Спартака. Що вам відомо про ці події?
4. Спробуйте визначити причини поразки повстання Спартака. Як ви думаєте, чи могло воно завершитися перемогою повсталих?

2. ПЕРЕЙТИ РУБІКОН

Боротьба за владу, в якій активну участь брала армія, придушення повстань рабів сприяли зростанню впливу полководців. Одним з них був **Гай Юлій Цезар**. У 59 р. до н. е. його було обрано консулом. Через рік він був призначений намісником у приєднану до Риму провінцію Галлію. Установивши римське панування, Цезар став майже одноосібним правителем на підкорених землях. Зростання популярності Цезаря непокоїло Помпея — державного діяча й полководця Риму. Помпеєві вдалося переконати сенат і відкликати Цезаря з Галлії.

За таких обставин у **49 р. до н. е.** Цезар спрямував свої війська на Рим. Швидко діставшись до річки **Рубікон**, що відокремлювала галльські провінції від Італії, він зупинився в роздумах. Нарешті Цезар прийняв рішення та зі словами **«Жереб кинуто!»** розпочав переправу на італійський берег, розв'язавши війну з Помпеєм.

Перехід річки Рубікон Цезарем та його військом
(фрагмент сучасної листівки)

Поміркуймо!

Як у переносному значенні можна пояснити вислів «перейти Рубікон»?

Незабаром боротьба між Цезарем і Помпеєм спричинила **громадянську війну** — війну між громадянами однієї держави, представниками різних верств населення.

Якими можуть бути наслідки громадянської війни для держави?

Помпей виявився не готовим протистояти Цезареві, який без перешкод увійшов до столиці. Сила зброї вірних йому легіонів змусила сенат проголосити його диктатором.

Цезар, вступивши в Рим, нікого не переслідував, не чинив розправ над своїми супротивниками, чим збільшив кількість своїх прихильників.

3. ДИКТАТУРА ЮЛІЯ ЦЕЗАРЯ

Після повернення в Рим Цезар відсвяткував чотири тріумфи на честь перемог над Галлією, Єгиптом, Понтом і Африкою. Цезаря проголосили диктатором. Він здобув почесний титул **імператора**, що означало «володар».

Цезареві була доручена цензорська влада, і він одержав право контролювати особисте життя громадян. Імператор суворо стежив за дотриманням законів. Цезар роздавав жителям Риму гроші, усіх своїх солдатів-ветеранів наділив землею — 80 тис. осіб були розселені в заморських колоніях Риму. Було видано закони, спрямовані на впорядкування життя в провінціях, на обмеження розкоші.

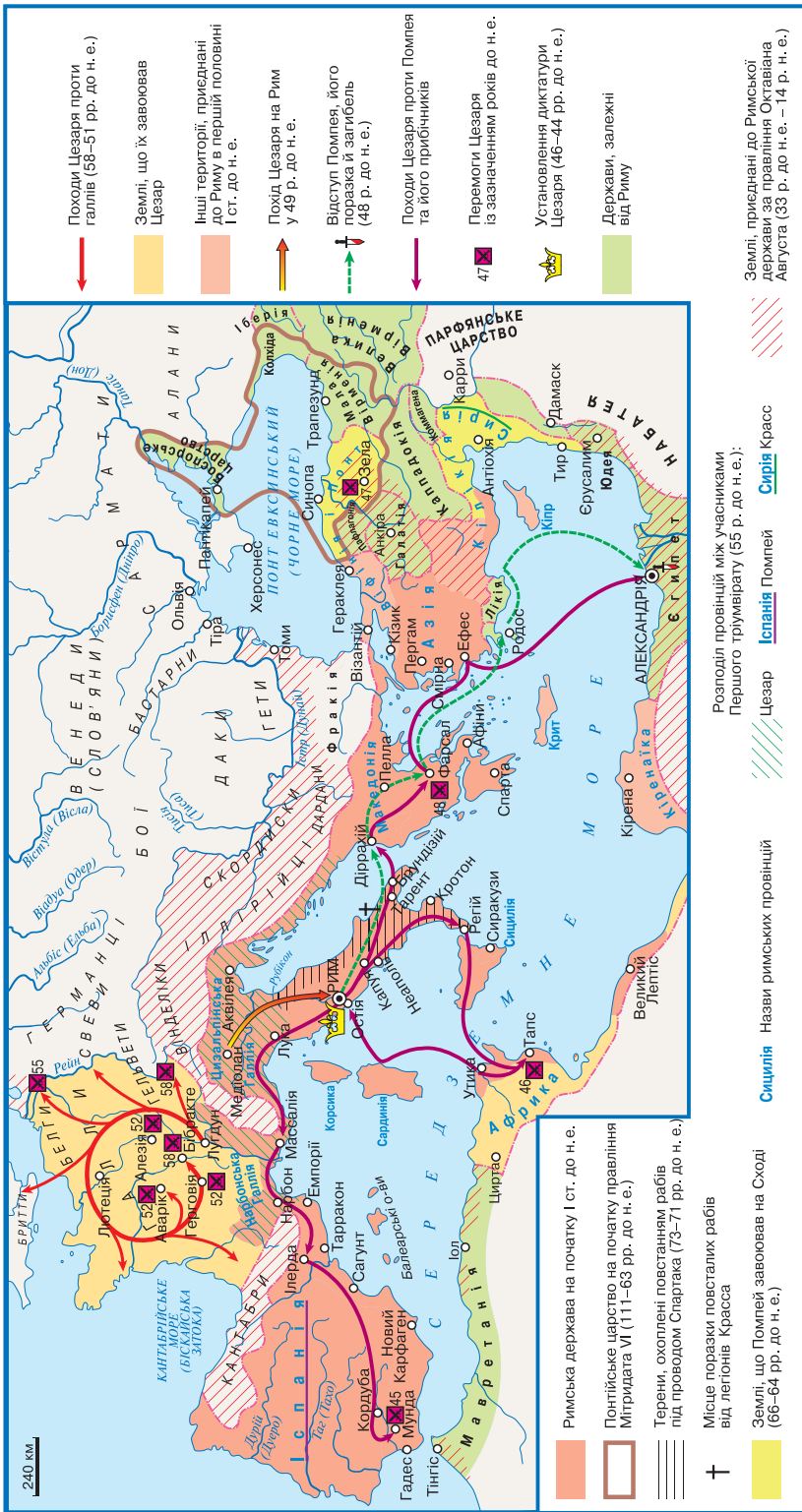
Пізнавально й цікаво

Тріумф — урочистий вступ у столицю полководця та його війська після переможного закінчення війни.

За давнім звичаєм, біля тріумфатора стояв раб, який час від часу нахилився до героя і повторював: «Не пишайся! Не забувай, що ти всього лише людина! Пам'ятай про смерть!». А солдати співали жартівливих пісень, глузуючи з полководця. Це робилося для того, щоб відвернути заздрість богів.

1. Складіть розповідь про урочистий вступ полководця у столицю.
2. Як ви розумієте давній римський вислів: «Пам'ятай про смерть!» (Memento mori)?

Громадянські війни в Римі в I ст. до н. е. Диктатура Юлія Цезаря

1. З якої провінції було здійснено похід Цезаря на Рим у 49 р. до н. е.?
2. У яких напрямках, на території яких держав відбувалися походи Цезаря проти Помпея та його прибічників?
3. Де й коли зазнав останньої поразки й загинув Помпей?

Гай Юлій Цезар став першим,
чиє зображення почали карбувати
на римських монетах

Юлій Цезар

Цезар зменшив кількість чужинців, що жили в Римі, зробивши виняток для іноземних лікарів і вчителів, яким було надано римське громадянство.

У 46–44 рр. до н. е. Цезар розпорядився викарбувати золоту монету зі своїм зображенням.

Відео
«Юлій Цезар»

Поміркуймо!

За вказівкою Цезаря було проведено реформу календаря. З 1 січня 45 р. до н. е. в Римі запровадили календарний рік, що налічував 365 днів. Початок року Цезар переніс із березня на 1 січня.

Яке значення має реформа календаря Юлія Цезаря для сучасності?

Цезар не приховував, що вважає республіканський лад застарілим. Він прямо заявляв: «Республіка — ніщо, порожнє ім'я без тіла й вигляду». У Римі почали говорити, що Цезар прагне царської влади, адже вимагав шанувати себе як царя.

Серед сенаторів були люди, не задоволені правлінням Цезаря. Вони розробили план його убивства. У змові взяли участь понад 60 осіб. Особлива роль відводилася Маркові Юнію Бруту, якому Цезар безмежно довіряв і вважав своїм спадкоємцем, не здатним на зраду. 15 березня 44 р. до н. е., під час засідання сенату, змовники кинулися з мечами на Цезаря й нанесли йому 23 рани, від яких він помер.

Цезареві не вдалося завершити реформи й закріпити створений ним у Римі імператорський режим. Сенатори, які вбили Цезаря, намагалися переконати народ, що своїм вчинком вони хотіли врятувати республіку від небезпеки відновлення царської влади.

ЗНАЮ й РОЗУМІЮ: запитання та завдання

I. Знаю нове

1. Укажіть причини повстання Спартака.
2. Чим можна пояснити перемогу Цезаря в громадянській війні?
3. Які військові походи здійснив Юлій Цезарь?
4. Які реформи встиг провести Цезарь?
5. Чому в Римі посилювалася влада полководців?

II. Обговорюємо в групі

1. Яким був зворотний бік успішних завойовницьких війн Риму?
2. Чим небезпечна для життя Риму була влада полководців?
3. Яке значення для Риму мали військові походи Юлія Цезаря?
4. Чому в Давній Греції не було гладіаторських боїв?
5. Прочитайте фрагмент і висловіть судження щодо Цезаря як політичного діяча: «Першим, хто вважав діяльність Цезаря підозрілою й такою, що викликає занепокоєння, був Цицерон. Він казав, що в усіх помислах і способі дій Цезаря вбачається прагнення до захоплення влади... «Але, — додавав він, — коли я бачу, яка охайна в нього зачіска і як він вишукано почухує голову одним пальцем, мені завжди здається, що ця людина не здатна на такий злочин, як повалення римського державного ладу»» (Плутарх «Порівняльні життєписи»).

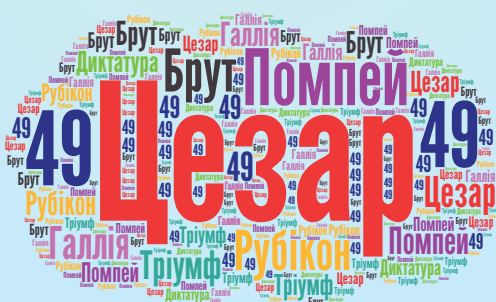

III. Мислю творчо

1. Створіть карту знань про Юлія Цезаря. Можете доповнити карту власними рубриками.

2. Підготуйте презентацію «Про що розповідає антична монета».
3. Складіть розповідь, використовуючи інформацію хмаринки.

Утворення Римської імперії. Октавіан Август

Пригадайте, які держави називають імперіями. Чим монархія відрізняється від республіки? Які давні монархічні держави ви знаєте?

1. ОКТАВІАН АВГУСТ

Після смерті Юлія Цезаря в Римі тривали війни за розширення римських володінь та боротьба за владу. У **27 р. до н. е.** родич Цезаря **Октавіан** установив одноосібне правління у володіннях Риму — період республіканського правління в державі завершився. Римський сенат, слухняно приймаючи пропозиції Октавіана, присвоїв йому ім'я «Август» (священний, звеличений бо- жеством). В історії Риму розпочався *період імперії*. Октавіана,

Преторіанці — особиста гвардія імператора, яка несла службу не лише в Римі, а й у провінціях

Чому Октавіан розміщував особисту гвардію не тільки в Римі?

який став першим римським імператором, називали Цезарем Августом («сином божественного»). Як імператор Октавіан Август зосередив у своїх руках повноваження всіх органів колишньої римської республіки. Така форма правління, коли зберігалися республіканські установи, але влада належала одній людині, дістала назву **принципата** (у перекладі з латинської — *керівна роль, імператорська влада*).

Пізнавально й цікаво

Маючи повну монархічну владу, Август увесь час наголошував, що він тільки перший серед рівних. Тому він не дозволяв споруджувати храми й виготовляти статуї на свою честь. Зовні Август тримався скромно, одяг носив тільки домашнього виготовлення, витканий дружиною й дочкою.

Усе життя імператор боявся змов. На засідання сенату він з'являвся в панцирі та з мечем під одягом. Сенатори підходили до нього по одному, кожного обшукували. Октавіана охороняла особиста гвардія — **преторіанці**.

1. Як характеризують Октавіана Августа наведені факти?
2. Чому Октавіан дбав про свою охорону?

За часів Августа у всій імперії розгорнулося грандіозне будівництво. Місто прикрасили багатьма чудовими спорудами, створили нову площу — *Форум Августа*.

Форум Августа в Римі, Італія
(сучасне фото)

Статуя
Октавіана
Августа

Римський історик *Светоній* писав, що Август «отримав Рим цегельним, а залишив його мармуровим».

Поміркуймо!

Чим можна пояснити зміни в архітектурній забудові Рима?

2. НОВА СИСТЕМА ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ, ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА

За правління Августа продовжували існувати тогочасні римські державні установи. Авторитет *сенату* був відновлений. Август вивів із сенату тих, хто за своїм походженням не міг належати до вищого стану, скоротив кількість сенаторів до 600 осіб. Сенат слухняно приймав пропозиції Августа. Із сенаторів почали обирати префекта міста, який відповідав за охорону порядку в Римі. Август надав сенаторам право займати почесні місця в театрі й цирку, одержувати вищі командні посади в армії.

Продовжували скликати *народні збори*, на яких ухвалювали закони за пропозицією імператора або інших магістратів. Але вибори не були вільними: голосували за тих, на кого вказував Август.

Великого значення набули *прокуратори*, яким доручали збирати податки й управляти невеликими провінціями.

Опорою влади Августа були *вершники* — привілейована верства з верхівки плебсу, ті, хто служив в кінноті. З них призначали командирів преторіанців, прокураторів.

Поміркуймо!

Римський плебс не брав активної участі в управлінні державою. Але Август регулярно влаштовував для нього гладіаторські бої, роздавання хліба й грошей.

На вашу думку, з якою метою Август вдавався до таких заходів?

Імператор рідко очолював військові походи, доручаючи вести їх своїм талановитим і відданим помічникам.

Август вважав, що Римській імперії треба піклуватися не так про здобуття нових, як про охорону вже наявних земель. Із цих міркувань Август не поспішав з новими завоюваннями.

Завойовані землі були перетворені на римські провінції. Для зміцнення влади Риму в провінціях Август наділяв землю солдатів-ветеранів. Тут будували міста й фортеці, активно вели торгівлю. Місцеве населення опановувало латинську мову, римську культуру. Але жителів провінцій, незважаючи на ліквідацію деяких податків і прагнення імператора

Срібний денарій з портретом Октавіана, викарбуваний на честь перемоги над Єгиптом (близько 29–27 рр. до н. е.)

обмежити сваволю намісників, продовжували вважати людьми «другого сорту».

Діємо: практичні завдання

Зіставте діяння Юлія Цезаря та Октавіана Августа за таким планом: 1) правитель; 2) невтомний завойовник; 3) диктатор/миротворець; 4) політик; 5) батько сім'ї; 6) покровитель мистецтва; 7) ставлення до громадян держави.

Пізнавально й цікаво

У 14 р. н. е. Август помер. Сенат вирішив вважати його одним з богів. З надзвичайними почестями імператора поховали в мавзолеї, а місяць його смерті було названо на його честь.

3. ПРАКТИЧНЕ ЗАВДАННЯ

Виконайте завдання до контурної карти «Октавіан Август. Утворення Римської імперії»:

1. Обведіть межі Римської держави за правління Октавіана Августа.

2. Позначте й підпишіть міста: Рим, Александрія, Херсонес, Пантікапей, а також міста, що носили ім'я Августа.

3. Зафарбуйте різними кольорами територію Риму в 32 р. до н. е. та землі, приєднані до Римської держави за правління Октавіана Августа (27 р. до н. е. — 14 р. н. е.).

4. Позначте держави, залежні від Риму.

ЗНАЮ й РОЗУМІЮ: запитання та завдання

I. Знаю нове

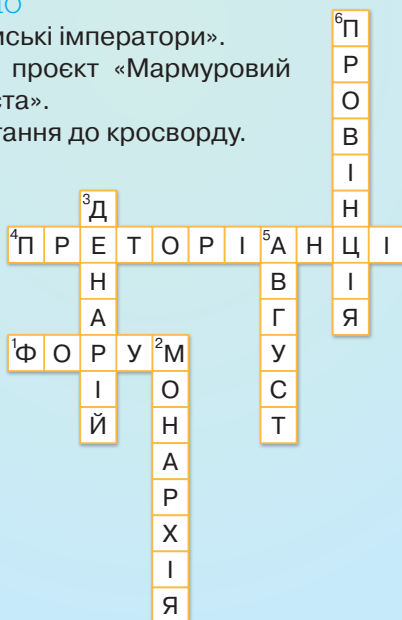
1. Що означають слова: *імператор, преторіанці, прокуратор*?
2. На кого спирався у своєму правлінні Октавіан Август? Як він здобував підтримку серед населення?
3. Що було спільного та відмінного в правлінні Цезаря й Августа?
4. Яка мета заходів, здійснених Августом у Римській державі?

II. Обговорюємо в групі

1. Чому, на відміну від Цезаря, Октавіан з великою обережністю вів загарбницькі війни?
2. Поміркуйте, чи всі жителі та громадяни Римської імперії були задоволені правлінням Августа. Свою думку обґрунтуйте.

III. Мислю творчо

1. Створіть колаж «Римські імператори».
2. Підготуйте творчий проєкт «Мармуровий Рим Октавіана Августа».
3. Запропонуйте запитання до кросворду.

Римське право. Практична робота № 5

Як часто в повсякденному житті ви маєте справу з правовими нормами?

Варто запам'ятати!

Римське право — система загальнообов'язкових правил поведінки, встановлених Римською державою (царського, республіканського періодів і періоду імперії). Розвиток римського права охоплює понад тисячу років, від Законів дванадцяти таблиць (451–450 рр. до н. е.) до римського цивільного права імператора Юстиніана I. Римське право послужило основою правових систем у континентальній Європі, а також в Ефіопії та найдавніших європейських колоніях.

Діємо: практичні завдання

Норми Римського права (уривки)

- Нікого не виправдовує незнання закону.
- Ніхто не може бути покараний двічі за той самий злочин.
- Ніхто не може бути суддею у власній справі.
- Треба вислухати і протилежну сторону.
- Під час війни закони мовчать.
- Закон ухвалений і встановлений для всіх і заради блага всіх.
- Благо народу — вищий закон.
- Договори треба виконувати.

1. Які норми римського права зберегли свою актуальність сьогодні? Поясніть ці положення на прикладах із життя.
2. На вашу думку, чи будуть ці норми актуальними через 1000 років?

Поміркуймо!

Цицерон згадував, що коли він був хлопчиком, то школярі «Закони дванадцяти таблиць» учили напам'ять.

Чи варто, на вашу думку, використовувати цей приклад у сучасних школах для ознайомлення учнів із правовими нормами? Як ви розумієте висловлювання Цицерона: «Знання законів полягає не в тому, щоб пам'ятати їхні слова, а в тому, щоб осягнути їхній сенс».

Пізнавально й цікаво

Рабів у Давньому Римі вважали річчю, і вони не мали прав. Але в привілейованому становищі перебували раби 83 цінних професій, освічені раби, наприклад, висококваліфіковані кухарі, педагоги, ювеліри, поети, художники, юристи. Володарі цих рабів їх оберігали, оскільки вартість їхня була дуже високою.

Чим життя рабів, які перебували в привілейованому становищі, відрізнялося від становища рабів, які працювали в сільському господарстві, каменярях, на будівництві доріг? Що спільного було в їхньому становищі?

Поміркуймо!

З римського права

Чи все населення Давнього Риму було рівним перед законом і могло захистити свої права?

Якщо рукою або пальцею переламає кістку вільній людині, нехай заплатить штраф 300 ассів, якщо рабу — 150 ассів.

Щоб уникнути свавілля, за кожним римським громадянином визнавалося право звернення до народних зборів. Рішення останніх було остаточним.

Справи про злочини рабів розглядали, як правило, домашнім судом рабовласника. У раба не було жодних гарантій і жодних прав на захист. Засуджений до смерті, він, за звичаєм, скидався з прямовисної Тарпейської скелі в Римі.

Діємо: практичні завдання

1. Визначте, з яких груп складалося населення Риму.
2. Що означало — бути громадянином Риму?
3. Що таке право вето, у яких випадках і ким воно застосовувалось?
4. За якими ознаками населення Риму отримувало права? Чи справедливим був такий розподіл? Які наслідки цього явища?

«Греція, взята в полон, полонила переможців диких, унівши мистецтва в Лацій суворий». Як ви розумієте слова давньоримського поета Горація?

1. ПАНТЕОН РИМСЬКИХ БОГІВ

На культурний розвиток Риму істотно вплинули греки, які в 146 р. до н. е. були завойовані римлянами. Римські боги, зазнавши впливу еллінів, стали подібними до грецьких. Так, римський Юпітер був схожим на Зевса, Марс — на Ареса, Венера — на Афродіту, Юнона — на Геру. На честь богів римляни влаштовували свята, що відігравали велику роль у суспільному житті.

Грецька цариця богів Гера

Римська цариця богів Юнона

Діємо: практичні завдання

Зіставте грецьку та римську скульптури цариці богів. Дізнайтеся, на які сфери життя вони впливали. Опишіть ці скульптури.

2. РИМСЬКЕ МИСТЕЦТВО Й ОСНОВНІ АРХІТЕКТУРНІ ПАМ'ЯТКИ

Пізнавально й цікаво

Мистецтво в Римі відіграло зовсім іншу роль, ніж у Греції, в якій воно було нерозривно пов'язане з життям. Грецькі живописці, скульптори, архітектори, філософи та поети самі творили історію.

У Давньому Римі це завдання виконували правителі міст, полководці, імператори, їхні імена вписані в історію, а от імена римських живописців, скульпторів до нас не дійшли, хоча вони були також талановиті, як і грецькі. Наприклад: амфітеатр Флавіїв (римського імператора), Аппієва дорога (римського цензора).

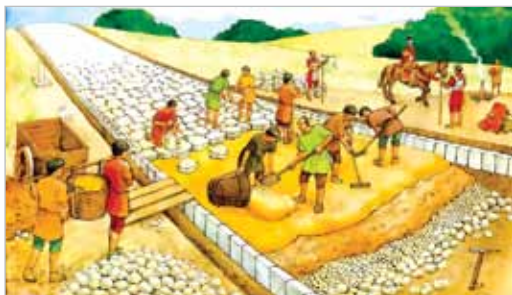
Рим створив велику культуру і прагнув поширити цивілізацію в світі. Цікавим є те, що римляни не продовжили теоретичних досліджень греків у галузі фізики та математики. Їх цікавило здебільшого практичне застосування наукових досягнень.

У містах і провінціях вони побудували бруковані дороги з мостами, проклали з гір водогони — *акведуки*, споруджували басейни, лазні-терми, бібліотеки. Римляни винайшли бетон, що застосовували в архітектурі. Особливість римської архітектури — використання арок і склепінь.

Поміркуймо!

Усю територію Римської імперії пронизували дороги. Їхня загальна мережа становила понад 80 тис. км, вони пролягали по території, що тепер охоплює 32 країни.

Будівництво Аппієвої дороги. Дорога, побудована римлянами в Північній Африці (сучасний Алжир) 1800 р. тому

1. Навіщо в Римській імперії приділяли таку увагу будівництву доріг?
2. Чи може показник якості доріг слугувати показником сильної держави?

Римський акведук в іспанському місті Сеговія — найдовший зі збудованих римлянами в Європі; його довжина — 818 м, висота 167 арок, складених без цементу або іншого скріплювального матеріалу — 29 м. У 1985 р. пам'ятку занесено до списку світової спадщини ЮНЕСКО.

Найбільшою архітектурною пам'яткою часів Флавіїв була *Арка Тіра*, споруджена на римському Форумі. Вона увічнювала перемогу імператора в Юдейській війні 70 р.

Пам'ятна монета Іспанії 2 євро із зображенням римського акведука

Найдосконалішою зі збережених архітектурних пам'яток є чудовий 43-метровий **Пантеон** — «Храм усіх богів». Простір Пантеону увінчує міцне склепіння з відкритим верхом діаметром 9 м. Крізь купол на відвідувачів храму ллються потоки сонячного світла.

Діємо: практичні завдання

1. За поданими в тексті описами архітектурних споруд спробуйте визначити, які з них зображені на фото.
2. Визначте призначення цих споруд.
3. Чим римські архітектурні пам'ятки схожі на давньогрецькі?

Поміркуймо!

Римляни створювали багато скульптур, але ще частіше копіювали грецькі. Так, знаменита статуя «Дискобол» скульптора Мирона відома завдяки римській копії. Це перша класична скульптура, яка зображує людину. А як саме зображує людину ця статуя?

Дискобол

У всіх галузях культури римляни багато чого запозичили в греків. Але вони не обмежилися тільки імітацією, а розвивали

свою самобутність. Римська культура є основою для розвитку культури країн світу.

Пізнавально й цікаво

У III–IV ст. н. е. в пізній Римській імперії з'явилася мода на такий вид мистецтва, як хрисографія. Живописці малювали сусальним (найтоншим) золотом по склу і прикривали це зверху іншим склом, сплавляючи їх. Дуже часто це робили на денцях склянок для пиття, і зазвичай це були портретні зображення, мабуть, того, кому призначався подарунок. Подібним чином створювали й медальйони. Також ювелір-хрисограф писав окремі слова та імена золотом.

ЗНАЮ й РОЗУМІЮ: запитання та завдання

I. Знаю нове

1. Доведіть, що грецька культура вплинула на розвиток римської культури.
2. Як використовували римляни наукові досягнення?

II. Обговорюємо в групі

1. Наскільки сучасною є культура Давнього Риму?
2. Де можна побачити зразки античного мистецтва в Україні?
3. Рим завоював світ не тільки мечем — він переміг його своєю культурою. Як ви розумієте цей вислів?

III. Мислю творчо

1. Вам випала нагода провести екскурсію стародавнім Римом. Які об'єкти ви оберете й у якій формі її влаштуєте?
2. Виконайте проект (колаж, презентацію) «Порівняння грецьких і римських богів».

Розповіді про життя і вчення Ісуса Христа викладено в *Євангеліях* (у перекладі з грецької це слово означає «блага звістка»).

Поміркуймо!

3 Нагірної проповіді Ісуса Христа

Блаженні ті, що плачуть, бо вони втішаться.

Блаженні лагідні, бо вони усадкують землю.

Блаженні милостиві, бо вони помилувані будуть.

Блаженні чисті серцем, бо вони Бога побачать.

Блаженні гнані за правду, бо їхнє є Царство Небесне.

Просіть, і дано вам буде; шукайте і знайдете; стукайте, і відчинять вам.

Не судіть, щоб і вас не судили.

Любіть ворогів ваших, благословляйте тих, хто проклинає вас, добро творіть тим, хто ненавидить вас, і моліться за тих, хто кривдить і гонить вас.

Тому, хто просить у тебе, дай; і від того, хто хоче в тебе позичити, не відвертайся.

Біблія. Євангеліє від Матфея, 5:2–48

Нагірна проповідь (картина художника Карла Блоха)

1. Чого навчав Ісус Христос у суспільстві, де панували жорстокість і насильство?
2. Чи зберігається значення повчання Ісуса сьогодні? Обґрунтуйте свою думку.

3. ПЕРШІ ХРИСТІЯНСЬКІ ГРОМАДИ ТА ЦЕРКВИ

Християни в кожному місті створювали свою організацію — общину (громаду) вірян.

Перші християнські общини в I ст. склалися переважно з пригнічених верств населення — рабів, збіднілих селян, міської бідноти.

Вони не тільки разом молилися, а й допомагали одне одному. Організацію християнських громад почали називати **церквою**. На чолі християнської громади стояв єпископ. Керівник великої громади називався *патріархом* (від латинського «патер» — *батько*).

У часи гоніння християни для здійснення обрядів збиралися таємно, зазвичай уночі. Першим притулком християн у Римі були катакомби — підземні ходи природного або штучного походження. У підземних кімнатах ховали померлих і відправляли релігійні поминальні обряди.

Ранньохристиянське богослужіння в катакомбах (гравюра XIX ст.)

Поміркуйте, чому богослужіння відправлялися в катакомбах.

Християнство було відкритим для кожного — бідного й багатого, римлянина й варвара, і воно швидко поширювалося.

Поступово християнство стало головною релігією Римської імперії. Гоніння на християн припинилися, і згодом самі імператори прийняли християнську віру.

У 313 р. римський імператор Константин видав закон, яким визнав християнську релігію. Сам він також прийняв християнство.

Центром християнства був Рим, а римського патріарха почали називати *Папою Римським*.

У 394 р. імператор Феодосій затвердив едикт (указ) — християнство стало державною релігією Римської імперії.

Поміркуймо!

«Що думали про християн римляни» — уривок з твору римського філософа Цельса «Правдиве слово»

З'явилася нова порода людей, що тісно об'єдналася проти всіх існуючих релігійних і громадянських установлень; людей, яких переслідують суд, які, проте, хизуються ненавистю всіх інших до них, християн. Серед міфів і переказів, запозичених у різних народів, у християн переважають розповіді про дивовижних чудотворців. Ось що вони говорять: хай до нас не приєднується жодна освічена, жодна мудра, жодна розумна людина. Все це у них вважається поганим. Але якщо неук безрозсудний, неповнолітній, то нехай він сміливо прийде до них. Вважаючи тільки такого роду людей гідними свого бога, вони, вочевидь, хочуть повернути лише малолітніх, нікчемних, неосвічених, рабів, жінок і дітвору.

1. Як сприймали римляни «нову породу» людей?
2. Чи належав, на вашу думку, сам автор тексту до християн? Наведіть аргументи.

Пізнавально й цікаво

Поширення християнства викликало в послідовників нової релігії відверте неприйняття гладіаторських боїв.

Вважається, що в забороні ігор значну роль відіграв трагічний випадок, що стався в 404 р. під час бою гладіаторів на арені Колізею. Коли під час фінального етапу поєдинку переможець сутички готувався завдати останнього удару поваленому супротивникові, на арену амфітеатру з метою зупинити розправу вибіг чернець. Натопв, що жадав крові, закидав камінням благородного християнина. Історія зберегла ім'я людини, яка прийняла мученицьку смерть — Альмахус, більш відомий як Святий Телемах. Вражений трагедією імператор Флавій Гонорій Август заборонив бої гладіаторів у Римі, а ченця Альмахуса було приєднано до лику святих.

Чого навчає нас, людей, які живуть у XXI ст., ця історія?

ЗНАЮ й РОЗУМІЮ: запитання та завдання

I. Знаю нове

1. Чому поступово згасала віра в римських богів?
2. Де й коли народився Ісус? Чого він навчав людей?
3. Що означає слово «Євангеліє»?
4. Розкажіть про перші християнські общини.
5. Як римська влада ставилася до християн?
6. Спробуйте назвати країни, в яких сьогодні панує християнство.

II. Обговорюємо в групі

1. У чому полягав новий сенс життя, відкритий християнами?
2. Чому християнство знайшло відгук у серцях римських громадян?
3. Які загальнолюдські цінності утверджувало християнство?

III. Мислю творчо

1. Підготуйте лепбук «Християнство в мистецтві».
2. Біблія подарувала світові багато крилатих висловів. Підготуйте презентацію «Біблія — джерело мудрості».

Кризові явища в Римській імперії та її поділ

Як ви розумієте твердження відомого політичного діяча Вінстона Черчилля: «Будь-яка криза — це нові можливості»?

1. КРИЗА В РИМСЬКІЙ ІМПЕРІЇ

Римська імперія мала величезну територію, сильну армію і, здавалося, ніщо не могло похитнути її могутності. Проте в господарстві імперії розпочалася *криза* (занепад).

Пізнавально й цікаво

У 122 р. імператор Адріан побудував на кордоні Риму в Англії 117-кілометровий оборонний вал з фортами (фортецями) й 10-метровими ровами з обох боків. Таким чином, Рим від завойовницьких походів перейшов до оборони від варварських племен.

Основою всього господарства була праця рабів. Вони працювали в полі й пасли худобу, зводили будинки й акведуки, палаці та храми.

Поміркуймо!

Наскільки раби були зацікавлені в результатах своєї праці?

Роздавання хліба (фреска, Помпеї)

Які наслідки мала звичка пролетарів до постійного неробства?

Дешева рабська праця витіснила працю вільних ремісників і селян, у яких, до того, землевласники поступово відібрали їхні землі. Вільні селяни, ремісники розорялися й перетворювалися на *пролетарів* — людей без майна й без роботи, які живуть подачками, охоче беруть участь у будь-яких заколотах. Тільки в одному Римі в II ст. н. е. жили близько 200 тис. пролетарів, які не працювали, але щодня одержували їжу, а іноді й гроші. Від римської влади вони вимагали безкоштовних розваг, насамперед

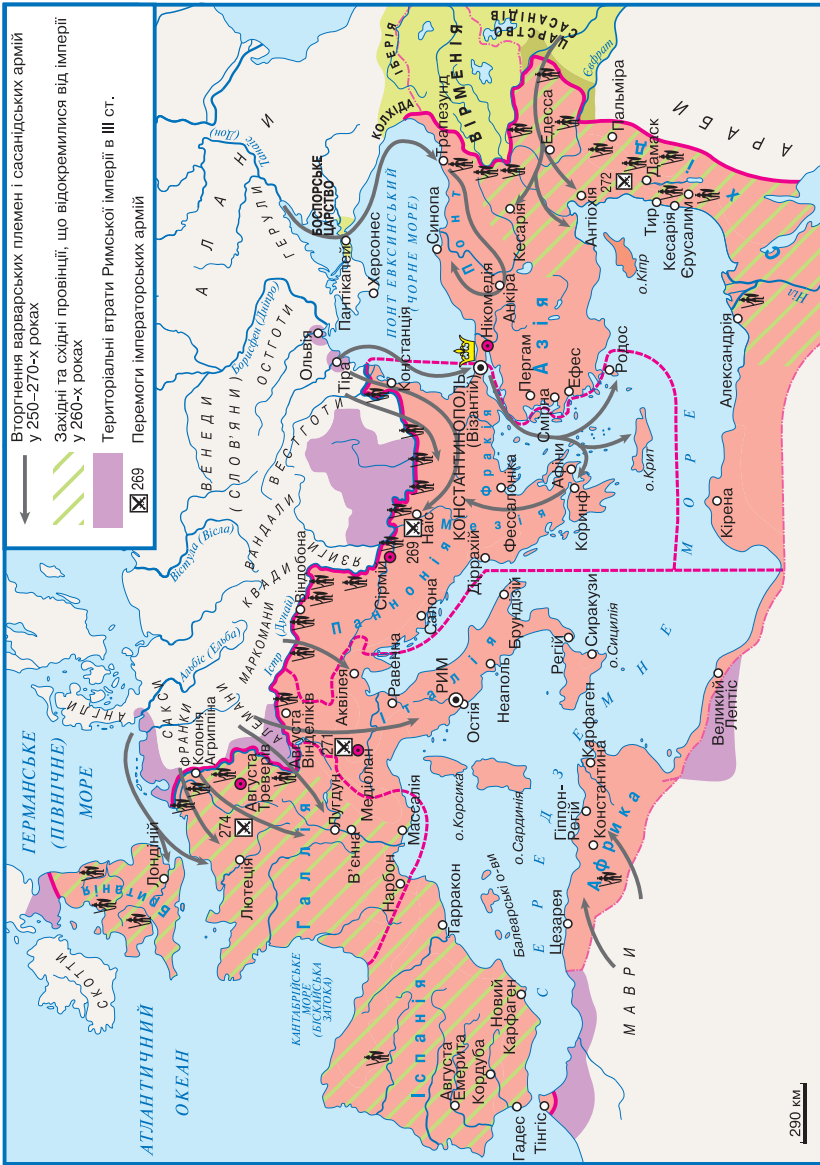
Кордони Римської імперії
наприкінці III ст.

Межі та центри чотирьох
частин, на які імператор
Діоклетіан поділив Римську
державу у 293 р.
(«Тетрархія»)

Назви діоцезів, які
впровадив Діоклетіан

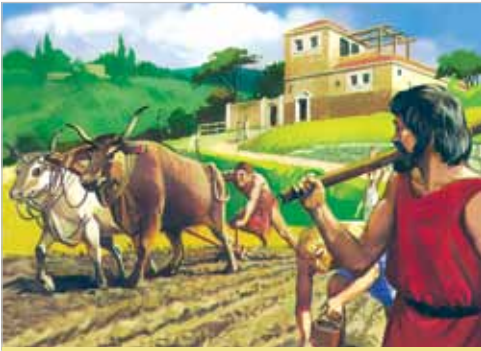
Табори римських легіонів

Перенесення столиці
Римської імперії
до Константинополя (330 р.)

Криза в Римській імперії III ст. Діоклетіан і Константин

1. Чи можемо ми, ознайомившись із картою, стверджувати про кризові явища в Римській імперії? Доведіть або спростуйте свою думку.
2. З якою метою на північно-східних кордонах імперії базувалися табори римських легіонів?

Колони-орендарі

Чим положення колонів відрізнялось від положення рабів?

гладіаторських боїв. Гасло «Хліба й видовищ!» стало правилом їхнього життя.

З III ст. власники великих земельних маєтків відмовилися від використання рабської праці. Вони надавали рабам ділянку землі та дозволяли мати сім'ю, власне невеличке господарство. За це колишній раб мав сплачувати власникові орендну плату за користування ділянкою та віддавати певну частку

від урожаю. Орендарями також ставали розорені городяни, вільні селяни та інший збіднілий люд — їх називали *колонами*.

Римські імператори дедалі менше залишалися на престолах, багатьох із них убивали під час змов. Якщо протягом II ст. н. е. правили дев'ять імператорів, то в III ст. н. е. їх змінилося понад 40!

Діємо: практичні завдання

Укладіть схему (карту пам'яті), яка ілюструватиме кризові явища в Римській імперії.

У другій половині III ст. н. е. почастишали напади на Римську імперію **варварських племен** (варварами римляни називали будь-яких чужинців). Імператори Риму зі змінним успіхом вели війни з готами, галлами, бургундами та іншими народами. Легіони ледве відстоювали кордони імперії.

Поміркуймо!

Адріанів вал в Англії: довжина 117 км, висота 5 м, ширина 3 м (сучасне фото)

Наскільки надійною була така споруда для захисту інтересів Римської імперії?

2. ІМПЕРАТОРИ ПРОТИ КРИЗИ В ІМПЕРІЇ

У III ст. Римська держава потерпала від кризи у владі. З 235 по 284 р. на імператорському престолі змінилося 22 імператори.

Діоклетіан, обраний у 284 р., заходився наводити лад в імперії «залізною рукою». Провів військову, фінансову, адміністративну реформи. Діоклетіан переслідував християнство. Але ці заходи тільки призупинили кризу в імперії.

Пізнавально й цікаво

У 305 р. Діоклетіан зробив вчинок, украй незвичайний не тільки для римських імператорів, а й монархів загалом: він добровільно залишив трон і поїхав з Риму до рідної Далмації. Тут за його наказом був побудований грандіозний, добре укріплений палац-фортеця, в якому колишній правитель Римської імперії провів останні роки життя (305–308 рр.), оточивши себе нечуваною розкішшю.

а

б

Палац-фортеця Діоклетіана (реконструкція (а); сучасний вигляд (б))

1. Поміркуйте, чим можна пояснити відмову імператора від влади. Як цей вчинок характеризує його як особу?
2. Хто, крім Діоклетіана, добровільно зрікся влади в Давньому Римі?
3. Чи відомі вам такі випадки у світовій історії?

Наступник Діоклетіана — **Константин** продовжив реформи, розпочаті Діоклетіаном. Було впроваджено золоту монету солід, для впорядкування податкової системи мешканці міст прикріплювалися до місця проживання, а колони — до земельних ділянок.

Через те, що громадяни Риму поступово перетворювалися на закріпачених платників податків, Константин був змушений брати на службу до римської армії дедалі

Імператор Константин (мармуровий бюст IV ст.)

більше варварів: скіфів, готів, франків. Він був першим імператором, що призначав варварів консулами.

Константин заснував нову столицю Римської імперії, назвавши її Другим, або Новим, Римом. Але незабаром це місто почали називати Містом Константина — **Константинополем** (сучасний Стамбул, розташований на території Туреччини). У **330 р.** столицю Римської імперії перенесли до Константинополя. У **395 р.** відбувся поділ імперії на Західну й Східну.

Пізнавально й цікаво

Константинополь побудували на місці давнього грецького міста, що називалося Візантій. На його будівництво витратили величезні кошти. Щоб додати блиску новій столиці, пограбували стару: з Рима вивезли безліч статуй. Переселилася до Константинополя й частина римської знаті.

Місто Константина
(реконструкція)

Як часто у світовій історії міста називають іменами видатних діячів? Наведіть приклади.

ЗНАЮ й РОЗУМІЮ: запитання та завдання

I. Знаю нове

1. Назвіть ознаки кризи в Римській імперії.
2. Чим політика Константина щодо християн відрізнялася від політики, яку проводив Діоклетіан?
3. Що спільного було в політиці Діоклетіана й Константина?
4. Розтлумачте вислів «наводити лад залізною рукою».

II. Обговорюємо в групі

1. Як ви розумієте вислів «Хліба та видовищ!»? Чому таке явище виникло в Давньому Римі?
2. Чи погоджуєтеся ви з твердженням Вінстона Черчилля щодо кризи на прикладі кризових явищ у Римській імперії? Спростуйте або доведіть свою думку.

III. Мислю творчо

Створіть колаж «Міста, які подарував світові Давній Рим».

§53

Падіння Західної Римської імперії

Чим Рим приваблював варварів?

1. ВАРВАРСЬКІ ПЛЕМЕНА — СУСІДИ РИМСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Вам уже відомо, що «варварами» римляни називали своїх сусідів-неримлян, яких вони вважали відсталими та некультурними.

Варварами називали різні за походженням народи, зокрема кочовиків — **гунів**, слов'янські племена, а також германців, до яких належали **готи**, франки, вандалі, бургунди та інші.

Ще з II ст. н. е. варвари почали здійснювати набіги на Римську імперію.

Гуни

Готський воїн

1. Пригадайте, чим займалися в Римській імперії сусіди-неримляни в період правління Константина. На вашу думку, чому Константин вдавався до таких заходів?
2. Розгляньте карту на с. 201 та визначте, як пов'язана історія переселень варварів з українськими землями.

Не минули варвари й Україну. Так, у першій половині III ст. в українське Причорномор'я з Прибалтики прийшли готи. Тут вони захопили античні міста-держави Ольвію, Тіру, а також Боспорське царство. Звідси в другій половині III ст. здійснювали походи в Малу Азію та на Балканський півострів, завдаючи клопоту Римській імперії. Із часом готи розділилися на дві групи: вестготів, які жили на захід від Дністра, й остготів, які жили в нижній течії Дніпра. У IV ст. готи прийняли християнство та створили королівство на чолі з Германаріхом.

У 375 р. держава впала під натиском навали гунів, що прийшли в Європу з далекої півночі Китаю.

2. ПОЧАТОК ВЕЛИКОГО ПЕРЕСЕЛЕННЯ НАРОДІВ

Період з **IV до VII ст.** відомий як **Велике переселення народів**. Цей процес мав кілька причин: зміна клімату, що змушувала кочовиків шукати нові пасовища для худоби; посилення майнової та соціальної нерівності; зростання ролі вождів і знаті, їхнє прагнення до захоплення нових земель і воєнної здобичі.

Варто запам'ятати!

Велике переселення народів — масштабне переміщення населення в IV–VII ст., що поклато початок новим державам на руїнах Римської імперії.

Пізнавально й цікаво

На початку V ст. головною небезпекою для римської держави були гунни. У 30-х роках V ст. вождь **Аттіла** об'єднав під своєю владою гунські племена. «Бич Божий» — саме таке прізвисько дістав Аттіла від римлян. Він спустошив Балканський півострів і вдерся до Галії.

Такий вигляд, на думку середньовічних художників, мав гунський правитель Аттіла

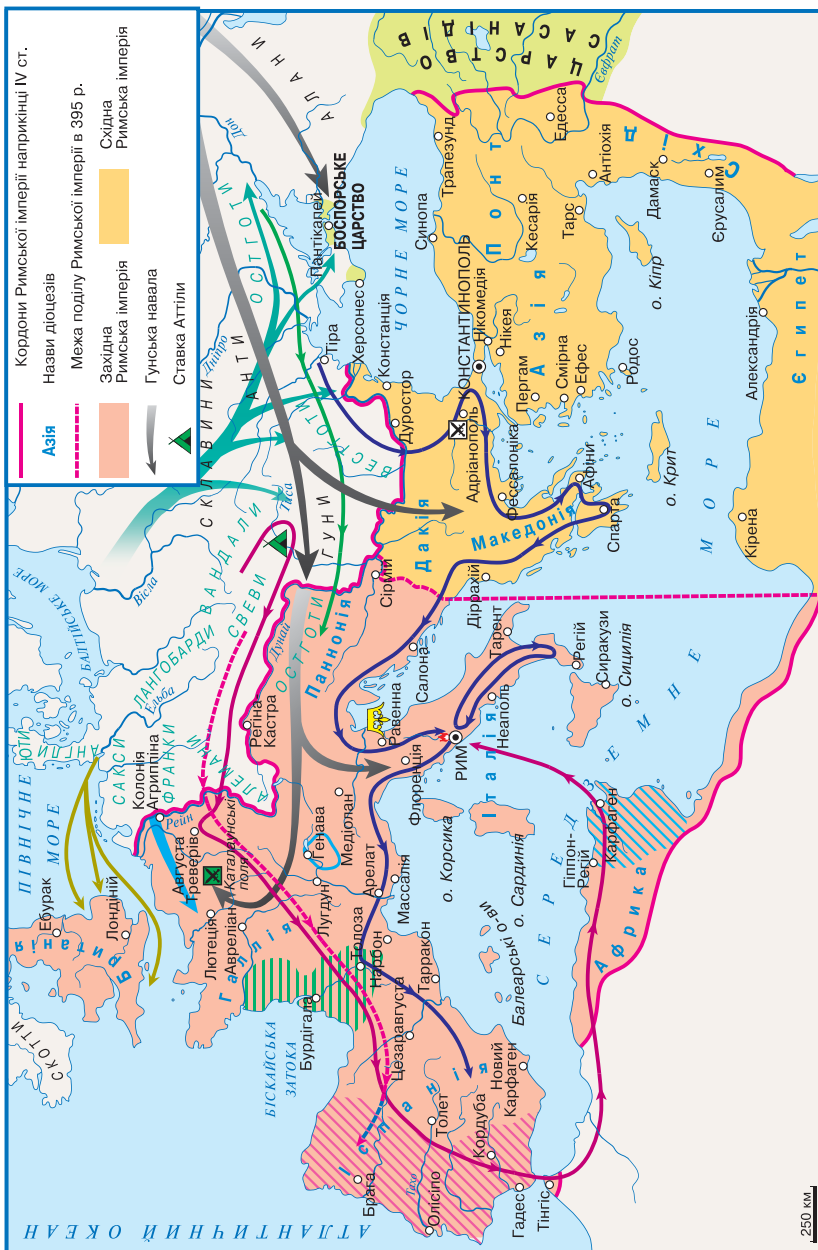
1. Дізнайтеся за картою (с. 201), які регіони Римської імперії охопила гунська навала.
2. Де відбулася битва війська Аттіли з об'єднаними силами римлян і германців у 451 р.?
3. Чому, на вашу думку, римляни прозвали Аттілу «Бичем Божим»?

Поміркуймо!

Римський історик про навалу готів

Готи розсіялися по всьому берегу Фракії й ішли обережно вперед, причому ті їхні земляки або бранці, що самі здалися римлянам, указували їм багаті селища... Не кажучи вже про природжену силу зухвалості, великою допомогою було для них те, що день у день до них долучалося безліч земляків з тих, що в перші дні переходу на римську землю через голод продавали себе за ковток кепського вина або за жалюгідний шматок хліба. До них приєдналося багато робітників із золотих копалень, що не могли знести тягар оброків...

1. Про які події йдеться в документі?
2. Хто й чому долучався до готів і допомагав їм у боротьбі проти римлян?

- ФРАНКИ**
  - Германські племена
  - Переселення готів у II-III ст.
- Переселення племен:**
  - вестготів
  - вандалів
  - франків
  - остготів
  - свевів
  - англів, саксів, ютів
- Поразка римського війська в битві з вестготами в 378 р.
  - Битва війська Атіли з об'єднаними силами римлян і германців у 451 р.
- Варварські королівства на теренах Західної Римської імперії в середині V ст.**
  - вестготів
  - свевів
  - бургундів
  - вандалів
- Пограбування Рима вестготами в 410 р. та вандалами в 455 р.
  - Падіння Західної Римської імперії в 476 р.

Розпад Римської імперії. Велике переселення народів

1. Дізнайтеся за картою, які племена і в яких напрямках переміщувалися під час Великого переселення народів.
2. З'ясуйте, в яких частинах Римської імперії були утворені варварські королівства.
3. Які племена пройшли територією України в часи Великого переселення народів?

3. ПЕРШЕ ПАДІННЯ РИМУ

У **395 р.** Римська імперія остаточно розділилася на дві частини — Західну та Східну. Відтоді імперія ніколи більше не об'єднувалася.

Головну небезпеку для Римської імперії на півночі становили вестготи на чолі з *Аларіхом*.

У 410 р. приблизно 40 тис. рабів з усієї Італії збіглися в табір Аларіха. Уночі міські раби відчинили браму Рима й впустили тих, хто тримав місто в облозі.

Так Аларіх увійшов у Рим. Протягом трьох днів варвари грабували місто. Римляни могли знайти захисток лише в церквах, які Аларіх зберіг.

Аларіх у Римі

Озвучте відео-фрагмент «Вторгнення Аларіха до Рима».

Падіння Рима сучасники сприйняли як всесвітню катастрофу, адже протягом 800 років існувало «Вічне місто», влада якого поширилася на все Середземномор'я.

4. ЗАХОПЛЕННЯ РИМА ВАНДАЛАМИ. ПАДІННЯ ЗАХІДНОЇ РИМСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

У 455 р. вандали (німецькі племена) увійшли в Рим, і їхній вождь *Гейзеріх* дав своїм воїнам 14 днів на пограбування міста,

Нашестя Гейзеріха на Рим (картина художника Карла Брюллова)

яке до того було зруйноване. Усі будинки й палаци розграбували, тисячі римлян вивезли в Африку й перетворили на рабів. Усе, що вандали не могли вивезти з Рима, вони зруйнували й зламали, знищивши величезну кількість творів мистецтва.

Відтоді слово «вандалізм» стало символом безглуздої жорстокості та руйнації культурних цінностей.

Поміркуймо!

Населення Рима зменшилося, оскільки народ частково було перетворено на рабів, а деякі втекли. За 45 років, що минули з часу вторгнення Аларіха в Рим, його населення зменшилося на 150 тис. осіб, якщо не більше.

Великі палаци спорожніли, й усе в них було мертвим, римляни рухалися, немов примари, містом, яке було занадто великим для їхнього життя, що завмирало... Рим мав являти собою картину урочистого вмирання міста, у величних просторах якого залягає могильна тиша.

Федорова О. В. «Обличчя імператорського Рима»

1. Про який період історії Риму йдеться в розповіді?
2. Які прийоми для зображення життя в місті використовує авторка?
3. Якою, на вашу думку, була кінцева мета варварів? Свою відповідь обґрунтуйте на основі розповіді.

Західна Римська імперія фактично більше не існувала. У 476 р. германець **Одоакр** відібрав в останнього римського імператора — 15-річного Ромула Августула — знаки імператорської влади й відправив їх до Константинополя.

«Вічне місто» стояло обезлюдніле, частково спалене, перетворене на величезні руїни. Це було символом Римської імперії, що розвалилася.

476 р. вважають роком падіння Західної Римської імперії, коли закінчилася історія Стародавнього світу. Лише Східна Римська імперія проіснувала після цього ще тисячу років, перетворившись згодом на сильну й розвинену Візантійську імперію.

Шлях імперії. Крах (картина художника Томаса Коула)

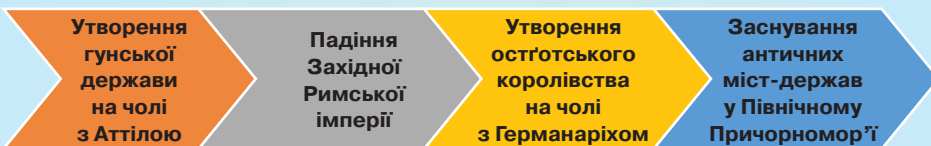
За допомогою яких прийомів, образів, деталей художник зобразив крах Римської імперії?

ЗНАЮ й РОЗУМІЮ: запитання та завдання

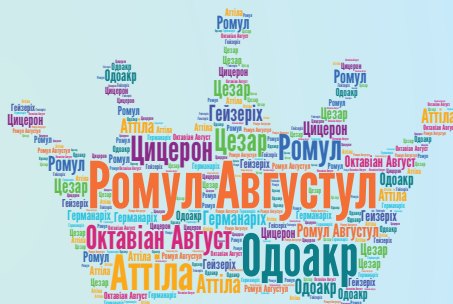

I. Знаю нове

1. Які варварські племена вам відомі? Де вони жили?
2. Коли відбувалося Велике переселення народів?
3. Чим Рим приваблював варварів?
4. Що означає слово «вандалізм»?
5. Упорядкуйте хронологічну шкалу. Пригадайте час, коли відбулися названі на шкалі події. За допомогою дат цієї шкали, а також відомих вам дат з історії давніх Єгипту, Дворіччя, Індії та Китаю укладіть задачі на лічбу часу та запропонуйте розв'язати їх у класі.

6. Розгляньте хмаринку тегів. Уявіть, що ви автор/авторка української Вікіпедії, яку інформацію ви розмістили б у замітках під кожним з імен? Укладіть інтелектуальні загадки, використовуючи інформацію хмаринки, та запропонуйте їх розгадати друзям.

II. Обговорюємо в групі

1. Чому Східна Римська імперія змогла вистояти перед навалом варварів?
2. У яких випадках сьогодні використовують слова «вандали», «вандалізм»?
3. Чому падіння Римської імперії вважають закінченням періоду історії Стародавнього світу?
4. Чому раби з усієї Італії долучилися до табору Аларіха?
5. Які наслідки для Рима мало вторгнення Аларіха?

III. Мислю творчо

За допомогою карти на с. 201 дізнайтеся, які варварські королівства утворилися на теренах Римської імперії. За допомогою сучасної політичної карти Європи визначте, які сучасні держави «виросли» з варварських королівств. Складіть відповідні ланцюжки на зразок: держава свевів — Португалія тощо.

§ 54

Як починалася історія слов'ян

Поміркуйте, яке значення може мати назва «слов'яни».

1. КОЛИ ПОЧИНАЛАСЯ ІСТОРІЯ СЛОВ'ЯН

З давніх часів бере початок історія слов'янських народів, до яких належать і українці. Розрізнені слов'янські племена завжди мали подібні риси культури та розмовляли зрозумілими одне для одного мовами.

Пізнавально й цікаво

Слов'яни — найбільша (300–350 млн осіб) в Європі спільнота споріднених народів, що населяє значні території Центральної, Східної, Південної Європи. Слов'яни розмовляють схожими мовами, однак за територією розселення виділяють три гілки слов'янства: східнослов'янську (українці, білоруси, росіяни), західнослов'янську (поляки, кашуби, чехи, словаки, лужичани), південнослов'янську (серби, хорвати, словенці, боснійці, болгарі, македонці, чорногорці).

Зіставляючи скупі відомості писемних джерел та інформацію археологів, історики поволі відтворюють перші сторінки історії слов'ян. Зокрема, на підставі археологічних досліджень встановлено, що формування праслов'янських спільнот відбувалося упродовж **II–I тис. до н. е.**

Найбільш ранні писемні згадки про слов'ян, на думку деяких істориків, належать до початку I тис. н. е. Під назвою **венедів** (венетів) вони згадуються у працях римських авторів I ст. н. е. Плінія Старшого й Тацита. Згодом венеди згадуються в «Певтингеревій таблиці» (копія з римської карти I ст. до н. е. — перша половина V ст. н. е.)

Самоназва слов'ян (**слов'яни** — ті, хто володіє словом, розмовляє зрозумілою мовою) з'явилася на межі IV–V ст. н. е. Однак у працях пізніших авторів вони згадуються також під назвами антів і склавинів.

Позначення венедів на Певтингеревій таблиці (карті), римські часи

Готський історик Йордан про слов'ян у праці «Гетика» (VI ст.)

...Починаючи від місця народження Вістули, на безмежних просторах розташувалося багатолюдне плем'я венетів. Хоча їхня назва тепер змінюється відповідно до різних родів і місцевостей, все ж переважно вони називаються склавинами й антами.

2. ДЕ РОЗТАШОВУВАЛАСЯ ПРАБАТЬКІВЩИНА СЛОВ'ЯН

Звідки пішли слов'яни? За походженням слов'яни належать до **автохтонних** народів Східної та Центральної Європи.

Варто запам'ятати!

Автохтони — корінні жителі певної місцевості.

За однією з версій давніх авторів, *прабатьківщина слов'ян* могла розташовуватися в басейні річки Дунай. Першим її висловив відомий нам Нестор Літописець у «Повісті минулих літ». Учені-фольклористи вважають, що на користь думки про землі біля Дунаю як прабатьківщину слов'ян говорить велика популярність цієї річки у старовинному народному фольклорі. У давніх піснях слова «ріка» і «Дунай» часто виступають синонімами й позначають велику воду, розливи річок.

Сивий соколоньку,
Пливи по Дунаю,
Бери дівку скраю,
Бери паняночку
В рожанім віночку.
З давніх веснянок

На думку сучасних учених, прабатьківщина слов'ян охоплювала частини сучасної центральної та східної Польщі, південної Білорусі та північно-західної України. Щодо великих географічних об'єктів — це землі на північ від Карпатських гір, що простягаються від верхньої частини долини річки Одра на заході через витoki Вісли й Бугу до середньої течії Дніпра на сході.

Із часом територія їхнього розселення значно розширилася. **Велике розселення слов'ян** відбувалося протягом **V–VII ст.** з верхів'їв річки Прип'ять до середньої течії Дніпра, а потім на Наддністрянщину, Карпати та Балкани. За інформацією давніх авторів, уже в V ст. на території сучасної України жили дві великі слов'янські спільноти — **анти й склавини**.

Пізнавально й цікаво

Готський історик Йордан про слов'ян у праці «Гетика» (VI ст.)

Склавіни живуть від міста Новієнтуна й озера, що зветься Мурсіанським, до Данастра, а на північ — до Вістули... Анти, сильніші за них, поширюються від Данастра до Данапра, там де Понтійське море утворює вигин.

Анти займали території від річок Прут до Сіверського Дінця. Протягом IV–VI ст. були досить значною силою. Пізніше, найімовірніше, змішалися зі склавінами.

Діємо: практичні завдання

Уважно розгляньте карту й дайте відповіді на запитання:

1. Як на карті позначено територію прабатьківщини слов'ян?
2. Протягом якого часу і як змінилася територія розселення слов'ян?

- Крайна слов'янських предків у V ст. до н. е.
- Крайна слов'ян на початку нашої ери
- Напрямки розселення слов'ян у I–V ст.
- Гунська навала IV ст.
- Терени, що слов'яни заселили до VI ст.
- Подальші переселення слов'ян
- АНТИ** Слов'янські племена VI ст.
- ТЮРИНГИ** Інші племена
- Археологічні культури слов'ян:
  - празько-корчацька культура склавінів
  - пенківська культура антив
- Слов'янські пам'ятки
- Кордони сучасної України

Витоки слов'янських народів. Розселення слов'ян

Діємо: практичні завдання

Позначте на контурній карті:

- територію прабатьківщини слов'ян;
- напрямки розселення слов'ян;
- території розселення антів і склавинів;

Склавини заселили великі простори від Дніпра до Дунаю. Деякий час у другій половині VI — першій половині VII ст. перебували під владою Аварського каганату. Згодом від середини VII ст. назва «склавини» в писемних джерелах згадувалася дедалі рідше. Натомість автори вживали назви окремих слов'янських племен чи племінних об'єднань. На землях сучасної України з нащадків склавинів та антів формувалися східнослов'янські племена, які були пращурами українського народу.

ЗНАЮ й РОЗУМІЮ: запитання та завдання

I. Знаю нове

1. Визначте хронологічні межі формування спільноти давніх слов'ян.
2. Перевірте правильність заповнення шкали часу.

3. Розкрийте зміст понять: *слов'яни, прабатьківщина слов'ян, Велике розселення слов'ян.*
4. Назвіть версії встановлення прабатьківщини слов'ян. Які аргументи висувають учені на користь кожної з версій?
5. Як процеси формування слов'янства пов'язані із землями сучасної України?

II. Обговорюємо в групі

1. Досягнення яких наук використовують учені для висвітлення історії давніх слов'ян?
2. Поміркуйте, що ускладнює дослідження історії слов'янства.

III. Мислю творчо

1. Укладіть пізнавальну загадку (*хмаринку слів, кросворд тощо*) під назвою «Давні дослідники слов'янства» або «Давні слов'яни».
2. Яка інформація з історії формування давнього слов'янства вас найбільше вразила, зацікавила?

Склавини й анти на теренах України

Пригадайте, яку роль відіграли склавини й анти у становленні українського етносу.

1. ВОЇНИ-АНТИ

Найсильнішими зі слов'янських племен середини I тис. н. е. давні автори називають **антів**.

Уперше на сторінки писемних джерел анти потрапили наприкінці IV ст. Готський історик Йордан розповідав, що 375 р. анти зазнали нападу короля остготів Вінитара. Спочатку мужні анти перемогли нападника, однак невдовзі Вінитар знищив вождя антів Божа разом із 70 старійшинами. Деякий час землі антів (територія сучасної України) входили до складу держави гунів, що існувала протягом 370–469 рр. А вже з розпадом імперії гунів анти утворили самостійний союз племен.

Анти славилися як вправні воїни, які воювали з готами, Візантією та аварами. З писемних джерел до нас дійшли імена антських вождів Мусокія, Ардагаста, Пирогоста.

Військове мистецтво антів базувалося на особистому досвіді антських вождів. Воюючи проти супротивника, вони намагалися діяти раптово, швидко, використовуючи різноманітні хитрощі: засідки,

Пізнавально й цікаво

Анти — в перекладі з давніх східних мов означає «кінець», «край», «окраїна». Назву антам, імовірно, дали сусідні народи, для яких анти — окраїнний народ щодо сусідніх античних цивілізацій.

Пізнавально й цікаво

На період існування на теренах України антів і склавинів припадає час заснування столиці нашої держави — Києва. Хоча поселення людей існували на території столиці задовго до слов'янських часів, однак офіційною датою заснування прийнято вважати **482 р.**, коли, за легендою про заснування Києва, місто було закладене полянським князем Києм.

Зовнішній вигляд антського воїна
(реконструкція М. Гореліка)

пастки. Анти запозичили у своїх ворогів лук і стріли, дротики, шоломи, кинджали.

Протягом IV–VI ст. анти славилися як могутня військова сила. Однак на початку VII ст. назва «анти» зникла з писемних джерел. Востаннє її згадують візантійські історики Феофілакт Сімокатта й Феофан Сповідник. Зокрема, вони повідомляли, що **602 р.** анти зазнали поразки від аварів на чолі з Апсихом. Після цієї поразки анти, найімовірніше, змішалися з племенами склавинів, і надалі їх почали називати слов'янами.

2. СКЛАВИНИ

Неодмінними супутниками антів у писемних джерелах були склавини.

Склавини вели осілий спосіб життя, займалися землеробством, селилися невеликими (сім–десять родин) селищами.

Деякий час склавини були підкорені Аварським каганатом. У складі військ Аварського каганату та самостійно вони здійснили кілька воєнних походів на Балкани й навіть спробували в 626 р. взяти в облогу Константинополь.

Згодом, змішуючись із антами на українських теренах, східні склавини поклали початок слов'янським племенам, з яких почалося формування українського народу.

Пізнавально й цікаво

Важливим джерелом для дослідження історії давніх слов'ян на теренах України виступають археологічні дослідження. Учені встановили, що етнічним спільнотам антів і склавинів відповідають дві великі археологічні культури V–VII ст.:

анти — людність, яка залишила пам'ятки пеньківської археологічної культури;

склавини — спільнота, яку досліджують як празьку археологічну культуру.

Увага! Використайте цю інформацію для виконання практичного завдання.

Діємо: практичні завдання

За допомогою карти на с. 207, адміністративної карти України та рубрики «Пізнавально й цікаво» дайте відповіді на запитання:

1. У межах яких областей сучасної України розташовуються пам'ятки історії антів, склавинів?
2. Які позначення на карті свідчать про велику роль водойм у повсякденному житті давніх слов'ян?
3. Які народи були сусідами антів, склавинів?

§ 56

Як жили предки українського народу — слов'яни. Практична робота № 6

Протягом роботи з матеріалом параграфа спробуйте знайти схожі елементи побутової та духовної культури слов'ян і сучасних українців.

1. ЯК ОБЛАШТОВУВАЛИ ЖИТТЯ ДАВНІ СЛОВ'ЯНИ

У часи формування слов'янства спостерігалася велика рухливість різних племен і народів. Від початку своєї історії слов'янські спільноти вели осілий спосіб життя. Хоча також переміщалися в пошуках нових територій для життя.

Діємо: практичні завдання

За допомогою ілюстративних матеріалів і запитань до них укладіть розповідь про те, як давні слов'яни облаштовували свої поселення та житла.

Кий, Щек, Хорив і Либідь засновують місто Київ, 482 р.
(картина художника Артура Орльонова)

Які особливості духовного світу, господарювання та побуту давніх слов'ян зобразив автор картини?

Давні слов'яни облаштовували невеликі (від семи до 30 господарств) неукріплені поселення, іноді будували укріплені **городища**. Житла будували наземні чи заглиблені в землю. Важливим їхнім елементом були печі або відкриті вогнища на долівці. Поряд із житлом лаштували господарські споруди, ями-льохи для зберігання запасів.

2. ЯК ГОСПОДАРЮВАЛИ ДАВНІ СЛОВ'ЯНИ

Дізнатися про господарське життя давніх слов'ян допомагають археологічні дослідження. Розвиток слов'янських спільнот учені досліджують на матеріалах низки археологічних культур.

Діємо: практичні завдання

Пропонуємо вашій увазі довідкові матеріали та археологічні знахідки I тис. н. е. За допомогою наданих матеріалів виконайте такі завдання:

1. Визначте заняття давніх слов'ян.
2. З'ясуйте, які знаряддя праці вони використовували.
3. Які культури вирощували та яких тварин розводили?
4. Чи розвивали вони господарські зв'язки з іншими народами?

Результати свого дослідження проілюструйте в будь-який спосіб. Головне, щоб ваші думки підтверджувалися конкретними прикладами.

Кераміка зарубинецької культури

Пізнавально й цікаво

Енциклопедія історії України про господарство носіїв черняхівської археологічної культури

Головним елементом є високоякісний керамічний посуд, виготовлений на гончарному крузі та обпалений у горнах... Матеріали свідчать про високорозвинену металообробку (зокрема ювелірну справу), спеціалізоване косторізне ремесло, виготовлення жорен тощо...

Економічним підґрунтям для існування спеціалізованого ремесла було розвинене комплексне сільське господарство, що базувалося на орному рільництві з використанням т. зв. важкого плуга, запозиченого від античного населення.

Важливу роль в економіці носіїв черняхівської культури відігравали також обмінні операції, як внутрішні, так і зовнішні. Чималу кількість ремісничих виробів і харчів (насамперед вино й олію в амфорній тарі) черняхівське населення отримувало з Римської імперії...

Енциклопедія історії України про пеньківську археологічну культуру (антів)

...Поблизу м. Гайворон на Південному Бузі розкопано металургійний осередок, де виявлено більше двох десятків залізоплавильних горен... При розкопках найчастіше трапляється ліплений від руки посуд — біконічні та округлобокі горщики, сковороди, миски... Серед інших знахідок виділяються вироби із заліза — наральники, серпи, коси, долота та ін.; прикраси з кольорових і благородних металів — пальчасті та зооантропоморфні фібули, браслети, предмети поясних наборів тощо; кам'яні жорна, ливарські формочки тощо.

Про таємницю Мартинівського скарбу

Мартинівський скарб (с. Мартинівка на Черкащині) налічував 116 срібних речей (пеньківська культура, анти)

3. ЯКИЙ ВИГЛЯД МАЛИ ДАВНІ СЛОВ'ЯНИ

Зовнішність слов'ян, їхній одяг дають змогу уявити історичні реконструкції.

Діємо: практичні завдання

1. Уважно розгляньте запропоновані ілюстрації (с. 215) та опрацюйте писемне джерело про слов'ян.
2. Складіть розповідь про зовнішній вигляд давніх слов'ян.
3. Яким із запропонованих джерел інформації ви довіряєте більше? Чому?
4. Висловте судження, в чому полягає значення історичної реконструкції для популяризації історії України.
5. Які знання й уміння має залучати автор історичних реконструкцій для роботи?
6. Зверніть увагу, чи є спільні риси в зовнішньому вигляді давніх слов'ян та українського народу.

Імовірний зовнішній вигляд носіїв зарубинецької культури (а) та черняхівської культури (б)
(реконструкція Зінаїди Васиної, 2003 р.)

Пізнавально й цікаво

Візантійський автор Прокопій Кесарійський (VI ст.) про антів і склавинів

Їхне тіло та волосся не є ані дуже світлим, ані білим, ані схильним до темного типу, але всі вони мають трохи червонуватий відтінок... жили важким життям, не звертаючи ніякої уваги на тілесні зручності... в усі часи вкриті брудом; однак жодним чином не є грубими чи лиходіями, але зберегли гунський характер у всій його простоті...

4. ДУХОВНИЙ СВІТ ДАВНІХ СЛОВ'ЯН

Діємо: практичні завдання

Уважно розгляньте ілюстрації та підписи до них. Користуючись ними й іншими даними підручника, схарактеризуйте господарське життя та духовний світ слов'ян.

Глечик з календарем давніх землеробів IV ст. н. е. із могильника в с. Ромашки на Київщині (черняхівська культура), недалеко від самого Черняхова (Кагарлицького району), який був розкопаний Вікентієм Хвойкою

Землеробський календар з орнаментом (реконструкція чаші черняхівської культури із с. Лепесівки на Хмельниччині)

Релігійні уявлення слов'ян, так само як і в інших народів, були поєднанням анімізму, тотемізму і магії. У релігійних уявленнях слов'ян усі божества були схожими на людей. Наші предки поклонялися лісовику, водянику, польовику. Священими вважалися дерева.

Пізнавально й цікаво

Віддавна слов'яни шанували Землю. Її називали матір'ю-годувальницею, з якою можна було розмовляти. Приклавши вухо до землі, треба було слухати: якщо почується, що їде віз із вантажем, то буде врожай, якщо ж почується гуркотіння порожнього воза, то буде голод.

Весільне гільце — прикрашене деревце, що символізує дерево життя, дерево роду, сімейне щастя (сучасне фото)

ЗНАЮ й РОЗУМІЮ: запитання та завдання

I. Знаю нове

1. Які джерела використовують учені для дослідження побуту й духовної культури давніх слов'ян?
2. Назвіть, які риси матеріальної та духовної культури антів і склавинів свідчать про те, що вони є предками українського народу.
3. Перевірте свої знання з історії давніх слов'ян — заповніть форму оцінювання:
<https://forms.gle/nSpxbe87BbULCsmN7>.

II. Обговорюємо в групі

1. Складіть план розповіді «Матеріальна культура давніх слов'ян», «Духовна культура давніх слов'ян» (на вибір).
2. Укладіть порівняльну таблицю «Давні слов'яни в колі давніх цивілізацій». Знайдіть спільні й відмінні риси матеріальної та духовної культури.

III. Мислю творчо

1. Виконайте творчий проєкт «Один день із життя давніх слов'ян».
2. Придумайте інтелектуальні загадки, кросворд, вікторину до теми «Господарство та духовне життя давніх слов'ян».

§57 Узагальнення з розділу 3 «Антична цивілізація та її сусіди» (частина 3)

1. МАГІЧНИЙ КВАДРАТ

Розгадайте «магічний квадрат» і дайте відповіді на запитання:

1. Історія якого міста (народу, держави) в ньому зашифрована?
2. Що ви пропонуєте записати у квадраті зі знаком питання?
3. Поясніть зміст ілюстрацій, текстів і малюнків, розташованих у квадратах.
4. Яку інформацію про життя міста (народу, держави) ви можете додати?

Об'єднайтеся в групи та виконайте творче завдання:

1. Створіть разом із однокласниками й однокласницями «магічний квадрат» до теми «Слов'яни».
2. Запропонуйте в класі розгадати магічний квадрат.

	ВМЕІЄФЛ	
	776–732=? до н. е.	
		

2. ХМАРИНКА ТЕГІВ

Розгляньте хмаринки тегів (с. 218), кожне слово яких дає змогу перейти за посиланням і більше дізнатися про історію чи зміст запропонованого слова. Виконайте завдання:

1. Поясніть, про що може «розповісти» кожне зі слів.
2. Назвіть, які історичні факти, імена історичних діячів можна використати для побудови розповіді з кожним зі слів-тегів.
3. Згрупуйте слова-теги за темами, які відобразатимуть різні сторінки історії Давнього Риму, давніх слов'ян.
4. Укладіть коротку розповідь за однією з визначених тем (на вибір).

3. ПРАЦЮЄМО ЗІ ШКАЛОЮ ЧАСУ

Розгляньте запропоновані хронологічні послідовності (шкали 1–3) та виконайте завдання:

1. Перевірте правильність виконання роботи та запропонуйте свій варіант її виконання.
2. Визначте, історію яких народів, держав Стародавнього світу зображають елементи шкали часу.
3. Назвіть елементи, які належать до історії українських земель, укажіть необхідні дати.
4. Назвіть дати, які варто вписати в сегментах кожної шкали, й запропонуйте дві-три задачі на лічбу часу.

Шкала 1

Шкала 2

Шкала 3

Октавіан
Август

Перикл

Солон

Аттіла

Виконайте тренувальну вправу за посиланням:

<https://learningapps.org/watch?v=pm42iya3c19>

або скористайтесь QR-кодом.

4. КРИЛАТІ ВИСЛОВИ ДАВНЬОГО РИМУ

Уважно розгляньте хмаринку й визначте:

1. Які крилаті вислови в ній зашифровані?
2. З якими подіями в історії Давнього Риму вони пов'язані?

5. ПРЕЗЕНТАЦІЯ ТВОРЧИХ ПРОЄКТІВ

Коли ви вивчали історію Давнього Риму та слов'ян, вам пропонувалося виконати творчі завдання:

- ▶ створити колажі «Римські імператори», «Міста, які подарував світові Давній Рим»;
- ▶ укласти лепбук «Крилаті вислови, які народилися в Давньому Римі»;
- ▶ творчі проєкти «Мармуровий Рим Октавіана Августа», «Біблія — джерело мудрості», «Давні слов'яни в рідному краї», «Один день із життя давніх слов'ян».

Презентуйте результати своєї роботи однокласникам і однокласницям.

6. ЩО МИ ЗНАЄМО З ТЕМИ

Перевірте, як ви засвоїли матеріал теми, за допомогою онлайн-тесту. Для виконання завдання перейдіть за посиланням:

<https://forms.gle/2wABd3ZZwsCY7bVa9>

або скористайтесь смартфоном — зчитайте QR-код. *Бажаємо успіху та високого бала!*

§ 58 Узагальнення з курсу. Внесок цивілізацій Стародавнього світу в історію людства. Значення давньої історії України як складової світової історії

Отже, ви ознайомилися з першою частиною всесвітньої історії — історією Стародавнього світу.

Історія Стародавнього світу пов'язана й з історією слов'янських народів, України та інших країн. Між Україною та іншими цивілізаціями завжди існував тісний зв'язок. У Греції, Римі та інших державах знали про слов'ян. Саме з Візантії — спадкоємиці Римської держави, прийшли на Русь християнська віра, кирилиця (письмо), якою ми сьогодні користуємося, та багато культурних традицій, що сприяли формуванню в Східній Європі, Україні Православної християнської цивілізації.

Діємо: практичні завдання

1. Дізнайтеся, скільки століть розділяє ці літературні твори.
2. Для яких країн вони є культурною спадщиною?
3. Про що свідчить звертання письменників пізніших епох до літературних пам'яток Античності?

Змінювався спосіб життя й побут людей, у них з'явилося більше часу для творчості. Стародавній світ дав людству унікальні витвори архітектури, живопису, поезії.

Історія багато чого навчила людей. У людства зародилися нові ідеї про устрій нашого світу, про закони природи й про те, яким має бути щасливе суспільство.

Поміркуймо!

1. Чи знаєте ви, де розташовані ці архітектурні споруди?
2. Що їх поєднує, що різнить?
3. Доведіть, наводячи власні приклади, що історія України віддавна є частиною всесвітньої історії, а культура слов'ян, інших народів тісно пов'язана зі спадщиною глибокої давнини.

Поміркуймо!

Трипільська кераміка

Трипільську кераміку називають унікальною й неповторною. Чому з'явилось таке твердження?

Діємо: практичні завдання

Порта Нігра (лат. «чорні ворота») в німецькому м. Трірі — найбільш збережені античні ворота в усьому світі. З 1986 р. Порта Нігра належить до списку об'єктів світової спадщини ЮНЕСКО

Чому пам'ятки античності сьогодні ми можемо побачити в Німеччині й Іспанії, Румунії та Болгарії? За допомогою матеріалів підручника, додаткових джерел продовжіть ряд країн, на які вплинув античний світ. Укажіть, яку спадщину він для них залишив.

Пофантазуймо!

Пригадайте, які системи письма з'явилися в Стародавньому світі та збереглися до сьогодні. Які сучасні країни світу послугуються ними?

Уявіть, якими будуть системи письма через 2000 років.

К	'	⊗	Т	С	Р
Б		λ	У	Ф	Ш
Г		У	К	Ф	Q
Д		С	Л	А	Р
Е	Н	У	М	W	Ш
У	W	У	Н	X	Т
І	Z	≠	S		
Н		О	'		

Фінікійський алфавіт

Діємо: практичні завдання

Ви вже ознайомилися з першим списком Семи чудес світу — визначних пам'яток доби античності. Пригадайте, про які пам'ятки ви дізналися протягом року.

Спробуйте створити власний рейтинг Семи чудес Стародавнього світу, які збереглися до нашого часу. Для виконання завдання об'єднайтеся в групи. Зіставте результати вашої роботи.

Давня мудрість

Давня мудрість вражає своєю сучасністю, хай як це дивно звучить. Ознайомившись із висловами давніх авторів, доведіть або спростуйте цю думку.

Учіться так, ніби ви постійно відчуваєте брак своїх знань, і так, ніби ви постійно боїтеся розгубити свої знання.

Конфуцій

Частіше користуйся вухами, ніж язиком.

Сенека

Хвалькуваті промови — перша ознака слабкості, а ті, хто здатний на великі справи, тримають язик за зубами.

Цицерон

Перемога над самим собою є перша і найкраща з перемог.

Платон

У чому сенс життя? Служити іншим і робити добро.

Аристотель

Діємо: практичні завдання

Підготуйте презентацію, лепбук, колаж (на вибір) «Досягнення цивілізації Стародавнього світу».

ЗМІСТ

§ 1. Вступ	4
§ 2. Як вивчають історію Стародавнього світу.	8
§ 3. Лічба часу в історії Стародавнього світу. Практична робота № 1	12

РОЗДІЛ 1. ПЕРВІСНІ СПІЛЬНОТИ. АРХЕОЛОГІЧНІ КУЛЬТУРИ

§ 4. Життя людей у первісні часи.	15
§ 5. Основні стоянки та пам'ятки первісних людей на території України	21
§ 6. Виникнення землеробства та скотарства	25
§ 7. Трипільська археологічна культура	29
§ 8. Первісна культура та вірування людей	34
§ 9. Узагальнення з розділу 1 «Первісні спільноти. Археологічні культури»	38

РОЗДІЛ 2. СТАРОДАВНІ ЦИВІЛІЗАЦІЇ АЗІЇ ТА АФРИКИ

§ 10. Єгипет — дарунок Нілу	41
§ 11. Держава і суспільство в Давньому Єгипті	45
§ 12. Культурні надбання Давнього Єгипту	49
§ 13. Народження цивілізації Дворіччя	54
§ 14. Давній Вавилон. Закони Хаммурапі	59
§ 15. Духовний світ населення Дворіччя	63
§ 16. Фінікія в давнину	67
§ 17. Ізраїльсько-Юдейське царство	71
§ 18. Біблія як історичне джерело	75
§ 19. Перська держава	78
§ 20. Давня Індія.	82
§ 21. Давній Китай	86
§ 22. Порівняння умов виникнення та розвитку стародавніх цивілізацій. Практична робота № 2	91
§ 23. Узагальнення з розділу 2 «Стародавні цивілізації Азії та Африки»	92

РОЗДІЛ 3. АНТИЧНА ЦИВІЛІЗАЦІЯ ТА ЇЇ СУСІДИ

§ 24. Зародження цивілізації в Давній Греції	95
§ 25. Давньогрецьке суспільство за поемами Гомера «Іліада» та «Одіссея»	99
§ 26. Афіни — батьківщина демократії	102
§ 27. Життя у стародавній Спарті	107

§ 28. Як навчали та виховували дітей в Афінах і Спарті	110
§ 29. Велика грецька колонізація. Античні міста-держави в Північному Причорномор'ї.	113
§ 30. Кіммерійці на території України. Практична робота № 3 (частина 1) . . .	118
§ 31. Скіфи на території України. Практична робота № 3 (частина 2)	122
§ 32. Узагальнення з розділу 3. «Антична цивілізація та її сусіди» (частина 1)	127
§ 33–34. Персько-грецькі війни	130
§ 35. «Золотий вік» Афін за Перикла.	134
§ 36. Господарство та повсякденне життя в Давній Греції	137
§ 37. Грецька релігія та міфологія. Олімпійські ігри	141
§ 38–39. Культура Давньої Греції	146
§ 40–41. Утворення імперії Александра Македонського. Практична робота № 4 «Формування життєвої позиції діяча» . . .	152
§ 42. Сармати на території України.	159
§ 43. Узагальнення з розділу 3. «Антична цивілізація та її сусіди» (частина 2).	162
§ 44–45. Виникнення міста Рима в Італії. Римська республіка в V–I ст. до н. е.	164
§ 46. Воєнна експансія Риму	171
§ 47. Диктатура Юлія Цезаря	174
§ 48. Утворення Римської імперії. Октавіан Август.	180
§ 49. Римське право. Практична робота № 5	184
§ 50. Культура Давнього Риму	186
§ 51. Виникнення та поширення християнства.	190
§ 52. Кризові явища в Римській імперії та її поділ.	194
§ 53. Падіння Західної Римської імперії	199
§ 54. Як починалася історія слов'ян	205
§ 55. Склавини й анти на теренах України	209
§ 56. Як жили предки українського народу — слов'яни. Практична робота № 6.	212
§ 57. Узагальнення з розділу 3. «Антична цивілізація та її сусіди» (частина 3)	217
§ 58. Узагальнення з курсу. Внесок цивілізацій Стародавнього світу в історію людства. Значення давньої історії України як складової світової історії.	220

Пропонуємо перевірити свої знання про Стародавній світ, розгадавши кросворд. Запитання до нього подано за літерами алфавіту, а вам необхідно зіставити літери зі словами у кросворді. Наприклад: під цифрою **1** у кросворді розміщено слово **Хвойка** — прізвище відомого дослідника трипільської культури. У запитаннях до кросворда під літерою **Г** знаходимо фото трипільської кераміки. Отже: **1 – Г**.
Продовжуйте далі самостійно або об'єднавшись у групи.

Бажаємо успіхів!

І У римлян — імператор, у юдеїв — цар, у єгиптян — ... ?

Р Індія, групи людей, народження.

Й Найдавніша стоянка первісної людини на території України.

С Держава, вибори, громадяни, період.

К Стоянка первісних людей, Чернігівщина.

Т Рим, боротьба за рівноправ'я, громадяни.

А Учитель Александра Великого.

У Територія, організація суспільства, податки.

Б Цар, Вавилон, збірник записаних законів.

В «Золотий вік» Афін.

Ф Правитель великої держави, яка називалася... .

Г Китай, релігія, філософ.

Х Влада, зміни в державі.

Д Одіссея, Іліада.

Ц

Е «Жереб кинуто».

Ч

За арабським прислів'ям, усе боїться часу. А час боїться... Чого боїться час?

Є У греків — Афродіта, у римлян — ... ?

Л

Ж Вихід з єгипетського рабства, єврейський народ.

М Чехи, українці, поляки, серби, словаки.

Ш

З Візантій, 330 р., Східна Римська імперія.

Н Первісне суспільство, жінка, влада.

Щ

Загарбання території.

И Батьківщина демократії.

О Народний трибун, «забороняю».

Ю

Книга книг.

П

Мілет, щаслива, колонія.

Я

Порядок, фінікійці, письмо.

ISBN 978-617-7712-45-8

9 786177 712458